

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

सु. ज्ञानार्थ

सं. क्र.

६६०

REFB 0024695

REFBK-0024695

U
Y 5

---

107 65
600

1125

7 AUG 1993

6 MAY 1992

27 AUG 1993

78-A
578 P
200

25 DEC 1993

956

92

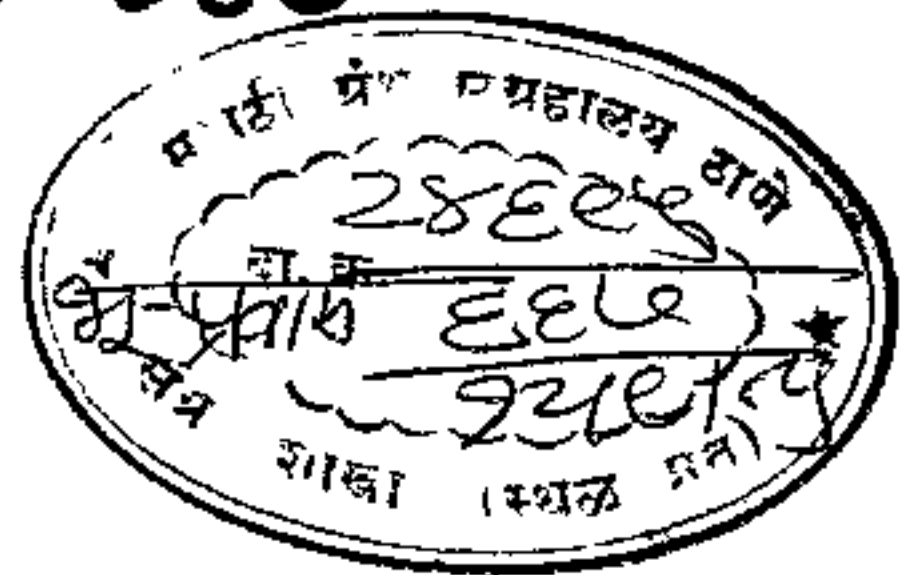
199

900

121

28889

EEL

925179

मॉरिशस डायरी

प्र श्री. लेखक

REF / 0024695

REFBK-0024695

महाराष्ट्र मॉरिशस मित्र मंडळ, मुंबई

प्रकाशक :

पुरुषोत्तम थावकर,

सचिव,

महाराष्ट्र मॉरिशस मित्र मंडळ,

६/झपूझी, साहित्य सहवास,

बान्द्रा (पूर्व), मुंबई-४०० ०५१.

© सौ. उमा नेरूरकर

प्रकाशनकाल .

प्रथमावृत्ती १४ जानेवारी १९८५

मुखपृष्ठ :

प्रकाश नेरूरकर

मूल्य साठ रुपये

मुद्रक .

मायक्रोग्राफ,

रामदूत, २ रा मजला,

डॉ. भालेराव मार्ग, गिरगाव

मुंबई - ४०० ००४

या पुस्तकाला

महाराष्ट्र राज्य साहित्य मंजूरी मंडळाने

अनुदान दिले आहे

मॉरिशस मराठी मंडळीबद्दल जिऱ्हाळ्याने
सक्र्रीय आपुलकी जवळ बाळगणारे
महाराष्ट्र राज्याचे कर्तबगार मुख्यमंत्री
माननीय नामदार वसंतदादा पाटील यास
प्रेसादरपूर्वक

‘ मॉरिशस डायरी ’ च्या निमित्ताने

१९६७ साली मी मॉरिशस बेटावर माझ पहिल पाऊल टाकल माझे मामा व महाराष्ट्राचे दिवगत सर्कस महर्षी कै. सितारामपत वालावलकर यांचे पट्टशिष्य दिवगत कै. नारायणराव वालावलकर यांच्या ‘ धी ग्रेट रॉयल सर्कस ’ बरोबर पूर्व आफ्रिकेत मी प्रवास केला. आफ्रिकेचा मुक्काम सपला आणि मोम्बासा बंदरातून आमच जहाज निघाल ते आठ दिवस हिंदी महासागराच्या पृष्ठभागावर तरगत व मादागास्कर बेटाला वळसा घालीत एके दिवशी सप्टेंबर महात मॉरिशस बेटाच्या पोर्टु लुईस या बंदरात येऊन थडकल. नंतर मग आमचा मुक्काम कॉरोमॉण्डेल या मॉरिशसच्या निसर्गसुंदर विभागात पडला. माझ्या त्यावेळच्या प्रदीर्घ वास्तव्यात मॉरिशस बेटावर मला भारतातून दिडशे वर्षापूर्वी या बेटावर स्थलांतरित झालेल्या भारतीयांचे वंशज भेटले. या जगातील छोट्याशा बेटावर मला छोटीशी बहुवशीय, बहुभाषीय, बहु सांस्कृतिक अशी जगाची प्रतिकृतीच जणू पहायला मिळाली. इंग्रज, फ्रेंच, आफ्रिकन, चिनी, भारतीय, हे लोक अर्थातच ठळकपणे नजरेत भरणारे १९६८ साली मार्च महिन्यात मॉरिशस या देशाला स्वातंत्र्य मिळण्याचेही ब्रिटीश कॉमनवेल्थमध्ये निश्चित झालेले. डॉ. सर शिवूसागर रामगुलाम हे मॉरिशसच्या मद्रिमडळाचे पंतप्रधान. भारतीय. त्यांचे वंशज बिहारमधून मॉरिशस बेटावर वेठ-विगार मजूर म्हणून गेलेले. गमत म्हणजे सर्कसच्या तबूतच मला मॉरिशस बेटावरील बहुसंगी विश्वसमाज डोळे भरून व खूप जवळून पहायला मिळाला. न्याहाळता आला. त्यातच त्यावेळचे मॉरिशसचे ससद सदस्य व माझे परममित्र (या बेटावर आल्यावर प्रथमच मला भेटलेले) प्रियदत्त मेवासिंग यानी माझी गाठ शिवा बापू व गणू गगा-

राम (त्यावेळचे ससद सदस्य) या मॉरिशसमधील मराठी समाजातील नामवंताशी घालून दिली. आणि मग मी मोरस मराठी माणसांचाच झालो. त्याचे प्रेम, त्याची आपुलकी व त्याची घरदारे माझ्यासाठी तेव्हापासून सदैव उघडी झाली. एकमेकानी एकमेकाकडे आम्ही आपली अतःकरणेही उघडी केली. माझ्या जीवनातील हा योगायोग मला जीवनभर व्यापून टाकणारा असा ठरला. ओतप्रोत एक मॉरिशस जाणीव मला आतून बाहेरून मॉरिशस बेटावरील केवळ मराठी समाजापुरतीच नव्हे तर तेथील संपूर्ण भारतीय समाजासह भावनेने व विचाराने भरून टाकीत व ओलावा देत सजग राहिली आहे. तेव्हापासून मी भारतात आल्यावर सतत मॉरिशसविषयीच लिहीतो आहे. बोलतो आहे. आम्ही मुंबईत स्थापन केलेल्या ' महाराष्ट्र मॉरिशस मित्र-मंडळ ' तर्फे मॉरिशसमधील बांधवाशी संपर्क साधतो आहे.

१९७९ साली ' मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशन 'चे एक प्रतिनिधी मंडळ महाराष्ट्र राज्याचे त्यावेळचे मुख्य मंत्री शरद पवार यांच्या आमत्रणावरून मुंबईला आले होते. महाराष्ट्र सरकारने मॉरिशसच्या मराठी मंडळीचे फार जिव्हाळ्याने स्वागत केले. महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक व शैक्षणिक संस्थाना या तरूण मराठी मंडळींनी भेटीगाठी दिल्या. सर्वत्र त्याचे आपुलकीचे स्वागत झाले. त्यावेळचे शिक्षण-मंत्री श्री. सदानंद बर्दे व अन्य मंत्रीगणानी या मोरस मराठी मंडळीचे सर्व म्हणणे ऐकून घेतले व मॉरिशस बेटावरील तरूण मराठी मुलामुलींना महाराष्ट्र राज्यात उच्च शिक्षणासाठी सर्व प्रकारचे सहाय्य देण्याचे मान्य केले. त्याच वेळी हे प्रतिनिधीमंडळ परत मॉरिशसला गेल्यावर १ मे १९८० रोजी ' मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशन '- तर्फे मॉरिशस बेटावर साजऱ्या होणाऱ्या ' महाराष्ट्र व शिवाजी डे 'चा मुख्य पाहुणा म्हणून त्यांनी माझी निवड केली व तसे आमत्रण मला आले. सन्मानपूर्वक मी मॉरिशस बेटावर दुसऱ्यादा गेलो. त्या माझ्या मुक्कामात मी मॉरिशस बेटावरील मराठी माणसाचा शोध घेतला. सगळाच घेतला असे नव्हे. पण बराचसा. त्यावर मी जे सशोधन केल, टिपणे लिहीली, भेटीगाठीतून मोरस स्त्रीपुरुषाशी बोललो, व जी दैनदिनी-डायरी-मी कटाक्षाने लिहीली, तीच ' मॉरिशस डायरी ' मी आज महाराष्ट्रातील मराठी बांधवासाठी पुस्तकरूपाने पेश करीत आहे.

खरे म्हणजे माझ्या मॉरिशस बेटावरील पहिल्या बास्तव्यात मी लिहीलेली ' मॉरिशस डायरी ' अद्यापि अप्रकाशितच राहिली आहे. ' महाराष्ट्र मॉरिशस मित्र मंडळ ' व ' मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशन ' यांच्या सहकार्याने ती पुढेमागे समग्र व सचित्र प्रकाशित करण्याची उमेद बाळगून मी आहे. एका देशाचा विशिष्ट अभ्यास म्हणून एक अन्य ग्रंथही मी मॉरिशस देशावर लिहीण्याची सर्व साधने व साहित्या-सह तयारी करून ठेवली आहे. कदाचित त्यातून एक महाकादंबरीही लिहीली जाईल.

इ. स. १९६९ साली 'महाराष्ट्र मॉरिशस मित्र मंडळ' गुरुवर्य प्रा. अनंत काणेकर यांच्या अध्यक्षतेखाली व 'मुंबई मराठी ग्रथसंग्रहालया'चे त्यावेळचे संचालक कै. वासुदेवराव भट व संपर्काधिकारी श्री. अच्युत तारी यांच्या सहकार्याने सुरू झाले तेव्हा महाराष्ट्रातून मराठी जनतेचा प्रचंड प्रतिसाद आम्हाला मिळाला. शेकडो पत्रे आली. महाराष्ट्रातील मराठी माणसामध्ये एक विलक्षण 'मॉरिशस जाणीव' भावनेने व सामाजिकतेने निर्माण झाली. 'महाराष्ट्र टाईम्स'-मधून त्यावेळी मी 'मॉरिशस' भेटीवर लिहीलेली लेखमाला गाजली मॉरिशस बेटावरील मराठी माणसांची प्रथमच अगदी जवळून व जिव्हाळ्याची ओळख महाराष्ट्रातील मराठी माणसांना झाली 'मॉरिशस' मराठी हृदयात स्थानापन्न झाले.

दि. १-८-१९८२ च्या 'रविवार नवशक्ती'त प्रल्हाद जाधव या तरुण पत्रकाराने एक उत्स्फूर्त लेख 'मॉरिशस व नेरुरकर' यावर लिहीला. 'व्हेअर इगल्स डेअर' असे शीर्षक त्या लेखाला त्याने दिले. मीही तो लेख वाचून चकीत झालो. तो छोटेल्यानी पण कालोचित सदभ टिपणारा लेख जसाच्या तसा मी या ग्रथात देत आहे. तो लेख देण्यात 'मॉरिशस जाणीव' महाराष्ट्रात निर्माण झाल्याचेच मला निदर्शनास आणावयाचे आहे. पहा.

'मॉरिशस डायरी' मॉरिशस बेटावर साजऱ्या होणाऱ्या 'मॉरिशस-१५०' वें वर्ष भारतीय स्थलांतरितांचे-१ ऑक्टोबर १९८४ ते ३१ मे १९८५' या ऐतिहासिक कालखंडात प्रसिद्ध होत आहे ही मी महत्त्वाची घटना मानतो. विशेषतः या बेटावर महाराष्ट्रातून स्थलांतरित झालेल्या मराठी माणसाची कहाणी मी प्रामुख्याने 'मॉरिशस डायरी'त सादर केली आहे. या पुस्तकाचे स्वरूप बरेचसे 'डायरी'च्या स्वरूपाचे असल्यामुळे काही टिपणे पुनरुक्त झाली आहेत पण ती एकूणच कथनपद्धतीला भरीव करणारी ठरलेली आहेत असेही मला वाटते. 'मॉरिशस डायरी'चा काही भाग पु. रा. बेहेरे यांच्या संपादनत्वाखाली निघणाऱ्या 'राजधानी' या साप्ताहिकातून क्रमशः प्रसिद्ध झाला. देखणेपणाने, सचित्र, सप्टेंबर १९८४ मध्ये विद्यमान मॉरिशस मंत्रीमंडळातील स्त्रीमंत्री (स्त्रीहक्क व स्त्रीकारभार खाते) सौ. शीलाबाय बोपू भारतात आल्या तेव्हा महाराष्ट्राची मुलगी व महाराष्ट्र राज्याची पाहुणी म्हणून तिचा गौरवपूर्ण सत्कार 'महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळा'तर्फे सा. स. मंडळाचे अध्यक्ष डॉ. सुरेन्द्र बारलिंगे यानी ताजमहाल हॉटेलमध्ये केला त्या प्रसंगी महाराष्ट्र राज्याचे मुख्य मंत्री नामदार वसंतदादा पाटील यानी अध्यक्षस्थान स्वीकारले होते. ना. वसंतदादांनी आपल्या भाषणात 'राजधानी'तील माझ्या 'मॉरिशस डायरी'चा आवर्जन उल्लेख केला. एवढेच नव्हे तर त्या डायरीत मी टिपलेल्या काही घटनांचा व व्यक्तिचित्रणांचा वसंतदादांनी आपल्या भाषणात उल्लेख

उल्लेख केला. मी चक्रितच झालो. 'महाराष्ट्र मॉरिशस मित्र मंडळ व 'महाराष्ट्र शासन' यांच्या सहकार्याने 'मॉरिशस-१५० वे वर्ष भारतीय स्थलातरितांचे-उत्सव समिती-महाराष्ट्र-१ ऑक्टोबर १९८४-३१ मे १९८५' स्थापन करण्यासाठी माझे थोर मित्र, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळाचे सदस्य व नामवत लेखक बाळ सामत, मला व पुरुषोत्तम बावकर व बदनराव बढे यांना नामदार वसंतदादा पाटील यांच्या भेट्रीला 'वर्षा' वर वेऊन गेले, तेव्हा ज्या साध्या मराठमोळ्या जिव्हाळ्याने वसंतदादानी मॉरिशस बेटावरील मराठी मंडळींबद्दल आस्था दाखविली व आमच्या कार्याला सक्रीय व सढळ होकार दिला त्याने मी भारावून गेलो.

आज 'मॉरिशस डायरी' प्रकाशात येत आहे यामागे माझ्या मागे ती लिहीण्याचा तगादा लावणारा माझा सुहृदवर्ग कारणीभूत आहे. महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळाचे अध्यक्ष डॉ. सुरेन्द्र बारलिंगे, बाळ सामत व पुरुषोत्तम बावकर व म. रा. साहित्य संस्कृती मंडळाचे सचिव सू. द्वा. देशमुख यांचा मी सदैव कृतज्ञ आहे. शिवाय सातत्याने मला मॉरिशसवर लेखन करण्याची सधी देणाऱ्या वृत्तपत्राचा व नियतकालिकाचा उल्लेख मला केला पाहिजे. प्रमुखपणे 'रविवार केसरी'चा. शिवाय 'चैत्राली' 'पुष्कळा' 'स्वरमाला' 'ज्वाला' या दिवाळा अकानी मला मॉरिशस' वर लिहीण्याची ओढ लावली. शिवाय महाराष्ट्रातील मराठी वाचकांनी व अभ्यासकांनीही मॉरिशसवरील माझ्या पुस्तकांबद्दल उत्सुकता दाखविली. त्या सर्वांचा मी ऋणी आहे 'मॉरिशस डायरी' हा काही मॉरिशस बेटावरील मानवी जीवनाचा व जीवनपद्धतीचा सपूर्ण अभ्यास नव्हे वा समग्र असा इतिहास ग्रथही नव्हे पण तो त्या बेटावरील मानवी जीवनाची अर्थपूर्ण झलक देतो, त्या बेटांबद्दल ओढ लागलेल्या जिज्ञासूसाठी काही खिडक्या दारे उघडतो व बेटावरील मानवी जीवनवास्तवाकडे त्यांना डोकावून पाहू देतो एवढे मात्र म्हणता येईल. ही 'डायरी' हा 'प्रवास वर्णना' चाच ललित प्रकार आहे.

माझ्या या लेखनकार्यात प्रत्यक्ष मॉरिशस बेटावरील माझ्या मुकामात मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशन' च्या कार्यकर्त्यांचे व मॉरिशस बेटावरील माझ्या मॉरिशियन बांधवांचे जे सहकार्य लाभले त्याबद्दलही कृतज्ञता व्यक्त करणे मला माझे कर्तव्य वाटते.

आणखी एक म्हणजे 'मॉरिशस डायरी' चे प्रकाशन प्रत्यक्ष मॉरिशस बेटावर 'महाराष्ट्र मॉरिशस मित्र मंडळ' 'मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशन' व मॉरिशस बेटावर गेल्या वर्षी स्थापन झालेल्या 'मॉरिशस मराठी लेखक व कलावत सघा' च्या वतीने होत आहे. 'मॉरिशस मराठी लेखक सघा'च्या 'मराठी उषा' या चक्रमुद्रांकित मुखपत्राचा पहिला अंक दि. १४-१२-१९८४ रोजी उत्साहाने व साहित्यसपन्नतेने

प्रकाशित झाला आहे. मॉरिशस राष्ट्राचे विद्यमान पतप्रधान वॅ. अनिरुद्ध जगन्नाथ याच्या हस्ते 'मॉरिशस डायरी' प्रकाशित होत आहे व या समारभाला मॉरिशसचे भूतपूर्व पतप्रधान व ज्येष्ठ जननेते व विद्यमान गव्हर्नर जनरल चाचा डॉ. सर शिवूसागर रामगुलाम हे प्रमुख पाहुणे म्हणून उपस्थित राहणार आहेत. हाही मी माझा मोठा मान व माझ्या जीवनातील महत्त्वाचा योगायोग मानतो आहे. मॉरिशसच्या स्त्री मंत्री सौ. शीलाबाय बापू या समारभाचे सचलन करणार आहेत व 'मॉरिशस लेखक सघा' चे कार्यवाह व पदाधिकारी, प्रा. आनंद (सावत) मल्लू व प्रा. हुसेनजी एड्ड यांचाही सहभाग या आंतरराष्ट्रीय पातळीवरील साहित्य सोहळ्याच्या वेळी मला लाभणार आहे.

याक्षणी माझ्यावर लोभ करणाऱ्या अनेकांचे ऋण माझ्यावर आहे. ते मी फसे व्यक्त करू तेच मला समजत नाही. महाराष्ट्र मॉरिशस मित्रमंडळाचे तर्फे 'मॉरिशस डायरी' प्रसिद्ध होत आहे ही एक आंतरराष्ट्रीय घटनाच मी मानतो. नवभारत प्रकाशन संस्थेचे संचालक, मुद्रक व माझे स्नेही श्री. प्रभाकर देसाई यांनी 'मॉरिशस डायरी'चे मुद्रण मुद्रणसुभग केले आहे. तसाच माझा धाकटा चित्रकार वधू प्रकाश नेरूरकर याने मुखपृष्ठ तयार केले आहे. अर्थपूर्ण व प्रतीकात्मक असे. याच वेळी 'महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळा' तर्फे प्रत्यक्ष मॉरिशस वेटावरील मराठी लेखकाची त्यांनी आपल्या मोरस मराठीत लिहिलेली तीन पुस्तकेही प्रसिद्ध होत आहेत. म. रा. सा. सं. मंडळाचे सचिव सू. द्वा. देशमुख, अधिकारी श्री. सावे व अन्य सहकाऱ्यांचे व श्री. चिंतामणी देसाई यांचे यावेळी झालेले सहाय्य मी मोलाचे मानतो. मराठी भाषेच्या इतिहासात मॉरिशस वेटावरील मोरस मराठी भाषेचे अथ प्रथमच संपादनपूर्वक प्रकाशित व्हावेत ही ऐतिहासिक महत्त्वाची भाषिक सांस्कृतिक व साहित्यिक घटना आहे. तर माझ्या सर्व सुहृदांचे व हितचिंतकांचे मी मनःपूर्वक आभार मानतो व सदैव त्यांच्या ऋणात राहू इच्छितो.

७ जानेवारी १९८५

१३ फुलराणी
साहित्य सहवास
वान्द्रे (पूर्व)
मुंबई ४०००५१

प्र. श्री. नेरूरकर

व्हेअर इगल्स डेअर

मॉरिशस आणि श्री. प्र. श्री. नेरुरकर हे एक समीकरणच होऊन बसले आहे. यापैकी कोणतेही एक उच्चारले की दुसऱ्याची अपरिहार्यपणे आठवण होते. एखाद्या गोष्टीविषयी नैसर्गिक आपुलकी निर्माण झाली की, दुराव्याच्या भिंती आपोआप टासळून पडतात. मॉरिशसच्या बाबतीत नेरुरकराचे असेच झाले आहे. दूर-जवळ, आपले-परके हा भाव गळून पडलाय. विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात माणसाच्या जन्माला वाकड्या-तिकड्या चाफ्याचे रूप आलेले असले तरी सहवेदना जागी असली की, तो कसा फुली फुलून येतो याच मूर्तिमत्त उदाहरण म्हणजे नेरुरकर !

मॉरिशस बेट म्हणजे भारतीय संस्कृतीचा तुटून बाजूला पडलेला एक जिवंत अवयवच आहे तो पुनःश्व भारतीय संस्कृतीशी जोडण्याचं अभूतपूर्व व्रत नेरुरकरानी अगिकारलय. त्या तुटलेल्या अवयवाला भारतीय संस्कृतीशी एकरूप करण्यासाठी त्याचे एकांडे तप सुरू आहे. त्यासाठी आवश्यक असणारा कळवळा आणि अपार मायेचा झरा त्याच्या अतःकरणात झुळझुळतो आहे. भारत आणि मॉरिशस दरम्यान मुलायम स्नेहबंधांची घडू वीण करण्याच्या कामात ते व्यग्र आहेत.

नेरुरकराना मॉरिशसचा खडा न खडा माहीत आहे असे म्हणणे त्यांच्यावर अन्याय करण्यासारखे होईल. कारण त्यांना तिथल्या मातीचा कण न कण परिचित आहे.

काही वर्षांपूर्वी आफ्रिकेच्या दौऱ्याच्या निमित्ताने नेरुरकर मॉरिशसला गेले आणि मॉरिशसने त्याचे बोट धरून त्यांना आपल्या अतःकरणात पोचवले. भारतीय

संस्कृतीच्या पुसट होत चाललेल्या अस्पष्ट होत जाणाऱ्या खुणांनी नेरूरकराच्यातला कवी नादावून गेला आणि आपला दौरा रद्द करून मॉरिशसच्या कड्याकपारीत तो फिरत राहिला. तिथल्या माणसाच्या मनावरील दीडशे वर्षांचा भूतकाळ खोदून त्याने आतील भारतीय नकाशा साफसूफ केला. रत्नागिरी, मालवणसारख्या गावातून तिथवर पोहोचलेल्या माणसाना सावत, परब, कदम, या आडनावांसह त्याने खोदून काढले आणि या सदर्भाची एक लखलखीत बीज मॉरिशसपासून रत्नागिरीच्या किनाऱ्यापर्यन्त चमकून गेली. सारा भूतकाळ लख्ख झाला.

साठ कि. मी. लांब आणि तीस कि. मी. रुंदीच्या या चिमुकल्या बेटावर पचावन्न हजाराहून अधिक मराठी माणसाची वस्ती आहे. सोसायट्याच्या वादळाने एखाद्या बागेची नासधूस करावी आणि तिच्यातील फुल कोणत्या तरी अज्ञात प्रदेशात भिरकावून द्यावी तसच ब्रिटिशांनी भारतातील या माणसाना लातूच दाखवून परागदा केल. पण आज हे बीज तिथ रुजत आहे, रुजले आहे. तिथल्या मातीशी जुळवून घेताना त्याच्यात बदल होताहेत पण त्याचा बाज कोणता हे आता सिद्ध झालय. मॉरिशस बेटावर एका वेगळ्याच संस्कृतीचा उदय होत आहे आणि विशेष म्हणजे तिच्यातील 'कास्ट कॉन्शसनेस' गळून पडला आहे ही बातमी पहिल्यादा जगाला ओरडून सांगणारा नेरूरकर हा भारताचा कोलवस आहे यात काय शका ?

नेरूरकरांनी भारत-मॉरिशस आदान-प्रदान त्याच्या परीने चालू ठेवले आहे. या दोन्ही संस्कृतींचा मूलस्रोत असणारी अनेक कागदपत्रे, छायाचित्रे त्यांनी मिळविली आहेत. हा ऐतिहासिक दस्तऐवज सन्मानाने प्रसिद्ध व्हायला हवा. त्याच्या व्याख्यानाच्या वेळी त्याचे प्रदर्शन भरवायला हवे भारतात अनेक मानवतावादी संघटना कार्यरत आहेत. त्यांनी ठिकठिकाणी नेरूरकराची व्याख्याने ठेवायला हवीत. त्याचे मॉरिशससंबंधीचे प्रत्येक व्याख्यान हा दर्यापार झालेल्या मूठभर भारतीयंचा एक हुदकाच असतो. प्रत्येक भारतीय आणि मॉरिशसच्या नागरिकाने त्याचे व्याख्यान श्रवण केले पाहिजे. भारत आणि मॉरिशसचे सरकार त्यांच्या या स्पृहणीय निःस्वार्थी मानवतावादी कार्याचा गौरव करीलच पण या दोन्ही देशांच्या इतिहासात नेरूरकरांचे नाव सुवर्णाक्षराने लिहिले जाईल. कारण मॉरिशसच्या दुर्गम पहाडी आणि सुळक्याच्या प्रदेशात झेपावलेला नेरूरकर हा एकमेव भारतीय आहे. पहाडात फक्त गरुड भरारतात ओन्ली इगल्स डेअर.. नेरूरकराची झेप त्याच प्रकारची आहे.

प्रल्हाद जाधव

१-८-१९८२ : रविवार नवशक्ति

माझा देश

देश माझा हिंद महासागराचा तारा
शोभे इथे रम्य वनश्री अवघे मास बारा

धर्म संस्कृति विविध मानिती परि राष्ट्र एक
खांद्यास भिडवुनी खांदा चालती जरि भाषा अनेक
इथे नांदतो मना मनातून प्रेमाचा अतिरेक
देश माझा स्वावलंबी स्वतंत्र देश प्यारा ॥ १ ॥

कोणी म्हणती नंदनवन हे अवघ्या भूमीचे
कोणी म्हणती दुलते पंकज हिंद महासागराचे
कोणी म्हणती आशास्थान हे शांति समतेचे
कोण म्हणे ही असत्यवाणी पुसा साक्षी सागरा ॥ २ ॥

निसर्ग रम्य सौंदर्याने आनंदते मन
सुख लुटण्या दुरून येती इथे बहुजन
कौतुक करिते सारी दुनिया वाटे हा अभिमान
देशी माझ्या सदैव वाहो स्वातंत्र्याचा वारा ॥ ३ ॥

स्वप्ननिळ्या मॉरिशसला पुनर्भेट

बरोबर सतरा वर्षापूर्वी मी मॉरिशस बेटावर पहिले पाऊल टाकल होत. नारायणराव वालावलकर याच्या 'दि ग्रेट रॉयल सर्कस' बरोबर मी त्या काळात पूर्व आफ्रिकेत प्रवास करीत होतो. एकदा मोम्बासा शहरात सर्कसचा तळ आटोपता घेताना नारायणराव मला म्हणाले, "आम्ही आता आफ्रिका सोडून हिंदी महासागरातील मॉरिशस बेटावर पुढचा सर्कसचा तळ ठोकणार आहोत." एवढ सागून वालावलकर मला आपल्याबरोबर एका डच कंपनीच्या 'कार्गोशिप'वर घेऊन गेले. बोट मोम्बासा बंदरात येऊन लागली होती. लाखो शिलिंग देऊन सर्कस मालकांनी ती कार्गो बोट सर्कसच्या पुढील प्रवासासाठी मुक्त केली होती. शेकडो माणसे, शेकडो जनावरे आणि सर्कसचे अवाढव्य सामान असा आमचा तो कार्गो बोटीवरचा प्रवास हिंदी महासागराच्या पृष्ठभागावरून हालत हुलत चालला होता. मादागास्कर बेटाला वळसा घालून (विद्युत्दीपांनी झगमगणार मादागास्कर बेट रात्री दृष्टीच्या टप्प्यात येत होत) रात्री केव्हा तरी पुनः गडद काळोखात आमची बोट हिंदी महासागराच्या पृष्ठभागावर वरखाली होत झपाट्याने मॉरिशसच्या दिशेने चालली होती. एका सकाळी आमच्या केबिनमधील सर्कस व्यवस्थापकांनी माझ्या डोळ्यांना लांब पल्ल्याची दुर्बिण लावली आणि मला म्हटलं, "दिमतय ना. मॉरिशस बेट जवळ येत चाललय... दुर्बिण तशीच डोळ्याला धरून ठेव. हळूहळू मॉरिशस तुला उत्प्राडत जाईल." मॉरिशस ! हिंदी महासागराचा तारा आणि हिंदी महासागराची किल्ली ! The Star and key of the Indian Ocean

ते पहिले दर्शन

पहिले मॉरिशस दर्शन हे अस मला एका डच कार्गो बोटीवरून प्रथम दुर्विणीतून आणि नंतर दुर्विणीविना झाले होते. हळूहळू सध्याकाळी मी एका स्वप्ननिष्ठ्या अद्भुत भूपृष्ठावर पाऊल टाकले होते. पूर्वे आफ्रिकेतून निघताना मॉरिशसबद्दल काही अधुका जाणीवा व बरीचशी अपुरी माहिती डोक्यात कोळीष्टकासारखी धरून होती. योगायोगाने बोटीवरच कुणा एका सर्कस व्यवस्थापकाकडे के. हजारी सिंग, या मॉरिशसमधील लेखकाने लिहिलेल्या मॉरिशसच्या इतिहासावरचं इमजी पुस्तक होते. ते मात्र मी संपूर्ण वाचून काढले होते. परंतु मॉरिशसवर मराठी मुलखातील अनेक मराठी माणसे शभरावर अधिक वर्षे वस्ती करून रहातात, हे मी ऐकले होते. त्यावर त्या पुस्तकात मात्र फारसा प्रकाश पाडलेला नव्हता.

त्या काळात (१९६७ साल : ऑक्टो. नोव्हें. डिसेंबर) मी मॉरिशस वेटावर सहा आठवड्यांहून अधिक काळ वास्तव्य केले आणि मी म्हणून की मॉरिशस वेटावरील मराठी माणसाचा शोध मला तेव्हा तिथे लागला. नंतर भारतात आल्यावर मी तो माझ्या लेखांतून, नभोवाणीवरील व्याख्यानमालेतून आणि सार्वजनिक भाषणांतून व संभाषणांतून संपूर्ण महाराष्ट्राला निवेदन केले. मॉरिशस वेटावरील मराठी माणसांना त्या माझ्या वास्तव्यात मी जवळून पाहिले. छगगगगग गगगग गगगग गगगगग गगगगग गगगगग

मधील मराठी माणसांनी मला आपलाच-आपल्या पूर्वजांच्या प्रदेशातील प्रतिनिधी, भाष्यकार व महाराष्ट्र व मॉरिशस यांना साधणारा सेतू म्हणूनच माझ स्वागत केले. गेल्या सोळासतरा वर्षांत मॉरिशसमधील मराठी समाजातील अनेक ज्येष्ठ व मान्यवर मंडळी महाराष्ट्रात येऊन गेली. आचार्य अत्र्यांपासून तो जयतराव टिळकापर्यंत व मराठी साहित्यिक, सांस्कृतिक व शैक्षणिक संस्थांनी मॉरिशसमधील या शेदीडशे वर्षे आपल्या मायभूमीपासून दूर असलेल्या आपल्या बांधवांचे मनापासून स्वागत केले. आपुलकीचा व सहकार्याचा हात पुढे केला. मॉरिशसमध्ये कोणतीही म्हणण्यासारखी सुविधा किंवा राजकीय उत्तेजन नसतानाहि मॉरिशसमधील मराठी माणसांनी आपली मराठी भाषा, आपले मराठी रीतीरिवाज, आपली मराठी परंपरा, शिवाजी महाराजांची आठवण, आपले गणेशोत्सवासारखे उत्सव, विठोबाखर्माईचा भक्तिसंप्रदाय, मराठी संतांची शिकवण टिकवून ठेवली. दशावतार, भारूड, गोंधळ या लोककला जतन केल्या व मराठी भाषेची व संस्कृतीची मदिरे, मराठी शाळा व सामाजिक संस्था मॉरिशसमध्ये स्थापन केल्या. ही मॉरिशसमधील मराठी समाजाची अद्भुत व अपूर्व कहाणी ऐकून महाराष्ट्र 'मॉरिशस वेडा' झाला. मॉरिशसच्या मराठी जाणीवेने तो भरून गेला आणि मॉरिशसमधील मराठी मंडळीही महाराष्ट्राच्या आपल्यासाठीच आपुलकीने महाराष्ट्र गेले. सद्गद्दत झाली व आपली 'अस्मिता' आपल्याला पुन्हा मिळाली या जाणिवेने स्फुरण पावली.

‘मॉरिशस मराठी मडळी फेडरेशन’च्या कार्यकारी अध्यक्षाने मार्च ८० च्या पहिल्या आठवड्यात मला निमंत्रण आले. ‘महाराष्ट्र मॉरिशस मित्रमंडळा’चा प्रमुख कार्यवाह, या नात्याने व पूर्वीच्या माझ्या कार्याचा विचार करून माझी ही निवड करण्यात आली होती. दि. १ मे ८० रोजी मॉरिशसमध्ये फेडरेशनतर्फे साजऱ्या होणाऱ्या ‘महाराष्ट्रदिन व श्रीगिवछत्रपतीमहाराज उत्सवा’चे मुख्य पाहुणे म्हणून माझी नियुक्ती करण्यात आली होती. शिवाय मॉरिशसमधील मराठी मंडळींना भेटून, बोलून व त्यांच्या जीवनातील समस्या समजावून घेऊन “मॉरिशसमधील महाराष्ट्रीय समाज” असे एखादे अभ्यासपूर्ण पुस्तक लिहिण्याचीही तयारी मी करावी अशी विनंती मला करण्यात आली होती. म्हणूनच फेडरेशनतर्फे सहा आठवड्यांच्या दीर्घ वास्तव्याची सोय मॉरिशसमध्ये माझ्यासाठी करण्यात आली होती.

नभ मेघांनी...

मी यावेळी एअर इंडियाच्या जेटने मॉरिशसला जावला निघालो. ३१ मार्च १९८० रविवार. ठीक सकाळी साडेनऊ वाजता आमच्या विमानाने आकाशात झेप घेतली. अतराळात हजारो फूट उच्च जाऊन आमचे विमान हिंदी महासागर ओलांडीत होते मी मॉरिशसला उतरलो तेव्हा संध्याकाळ झाली होती. मॉरिशसचे दृश्य विमानाच्या खिडकीतून नजरेत येत गेले तसे माझे अतःकरण जुन्या आठवणींनी व नव्या जाणिवानी खाली उचंबळत असलेल्या हिंदी महासागरासारखेच उचंबळत राहिले. ओलेचिन्न काळेभोर ढग आकाश व्यापून राहिले होते. कुणी तरी महामायेने न पिळताच ओलीचिन्न महावस्त्रे महादोरीला टागून ठेवल्यासारखे ते ढग दिसत होते. पृथ्वीवरील नंदनवन म्हणून वर्णन करण्यात आलेले मॉरिशसचे समग्र अद्भुत दर्शन डोळ्यांचे पारणे फेडीत होते. पाचूचे बेट म्हणूनही या बेटाचे वर्णन करण्यात येते. या बेटाला पाचूच्या हिरव्या निळ्या पारदर्शक रंगाने नखशिखांत मढवून टाकल्याचे विलोभनीय दृश्य खिडकीतून मी टक लावून पहात होतो. धावपट्टीवर विमान विसावले आणि विमानात नेहमीच्या सूचनेनंतर आणखी एक विशेष घोषणा झाली “मुंबईहून आलेले श्री. नेरूरकर यांनी प्रथम विमानातून बाहेर पडून ‘व्ही. आय. पी.’ स्थळी जावे शुभेच्छा.” मी माझ्या हातातील पिशवी खाकेला मारीत खाली उतरलो तर एका तरतरीत हसतमुख व देखण्या चिनी तरुणीने माझे स्वागत केले व मला व्ही. आय. पी. लाऊजमध्ये नेले. ‘मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशन’तर्फे, संयोजक विरजानंद मल्हू माझ्या स्वागतासाठी आले होते. दहा वर्षांपूर्वी हाच विरजानंद मुंबईला चार वर्षे राहून व सिडेनहॅम कालेजमधून पदवी घेऊन परत गेला होता. त्यावेळी त्याचे पालकत्व मी केले होते आता तो मॉरिशस देशाच्या अर्थ खात्यात सचिव म्हणून महत्त्वाचे काम करतो. माझे सामानसुमान घेऊन मी विमान-

तळावाहेर आलो. पलेझान्स हा मॉरिशसचा हिंदी महासागराच्या किनाऱ्याला ल्यादून पसरलेला सुंदर विमानतळ!...आणखी काही विदेशी विमाने आपले प्रचंड पख पसरून जवळ उभी होती. विरजानदच्या मोटारीत येऊन मी बसलो आणि काळ्याभोर ढगानी व्यापलेल्या आकाशात गडगडाट कडकडाट सुरू झाला. आणि झुरमुसु झुरमुसु असा लयदार पाऊस पडायला सुरुवात झाली.

निसर्गसुंदर प्रदेश :

विमानतळावरून बोवसिन या छोट्या डुमदार नगरीत मी मल्लू कुटुंबाकडे रहायला जाणार होतो. पलेझान्स विमानतळापासून हे अंतर पचवीस तीस मैल इतक दूर होत. विरजानदची 'टोयाटो' कार झपाट्याने रस्ता कापीत होती. रस्त्याच्या दुतर्फा छोटी छोटी सुंदर घरे, दुकाने, शोरूमस, उपहार गृहे, उद्याने, गिरिजा-घरे, मदिरे, मशिदी झपाझप दृष्टीचा वेग घेत मागे मागे जात होत्या. पुनः एकदा मी सतरा वर्षांनंतर मॉरिशसच्या निसर्गसुंदर भूमीत प्रवेश केला होता. अगदी थेट जाऊन हिन्दी महासागराच्या कुशीत मी शिरलो होतो. आम्ही मॉरिशस देशाच्या राज-रस्त्यावरून चालले होते. सुंदर, सरळ, रुद रस्ता, सिमेंट, डायर याचा वापर केलेला, दुतर्फा फुलझाडांची नेत्रवेधक उभारणी, रस्त्यातच उभे राहून कुशलपणे वाहतूक नियंत्रण करणारे पॉलिस, त्यांचा फिक्कट राखा रगाचा सुटीबुटी गणवेश वेगळाच असा डोक्याना खिळवून ठेवणारा, वेगवान मोटारगाडीवरहि अचूक ताबा असणारे सुरव्ही चक्रधर, डोक्यावर पसरलेले पर्जन्यगर्भ अफाट आकाश आणि दूरवर आकाशाला भिडू पहाणारी निळी हिरवी पर्वत शिखरे आणि तरीहि रस्त्याना पडलेले खड्डे मधूनच मोटारीला पेचात आणायचे. वरखाली धक्के द्यायचे. विरजानद कुशलतेने आपली लालट रगाची छोटी सुबक गाडी लक्षपूर्वक हाकीत होता हळूहळू माझ्या लक्षात येत होत की, सभोवतालचा वराच परिसर उद्ध्वस्त झालेला आहे. उखडून व उन्मळून पडलेला आहे. रस्त्यारस्त्याना केवळ खड्डेच पडले नव्हते तर पाण्याचे नळ तुटून रस्त्याना झरेहि फुटले होते

“नुकतीच डिसेंबर महिन्यात या देशात चार मोठी चक्रीवादळे येऊन गेली.” विरजानद माझ्याशी बोलत होता, “गेल्या दहा-पंधरा वर्षांत एवढी प्रचंड वादळे या देशात कधी झाली नव्हती. सगळा देश भौगोलिक दृष्ट्या उद्ध्वस्त होऊन गेलाय.” विरजानद सागत होता.

मॉरिशस बेटावर दरवर्षीच चक्रीवादळे येत असतात. झळावात येत आहे याची अगोदरच नागरिकांना दिनांक व समयवार सूचना नभोवाणी माध्यमातून दिली जाते, आणि झळावात घोषावत बेटावर येमान घालू लागला की, घरेदारे खिडक्या

बन्द करून व अगोदरच पुरेसा धान्यसाठा बगैरे घरात आणून माणसे रात्रादवस घरातच ठिय्या माडून बसून राहतात. दूरदर्शनाचे कार्यक्रम चालू असतात. मात्र, विरजानंद सांगत होता की, यावर्षी लागोपाठ चारदा येऊन वादळाने कहर केला होता.

“ मग या वादळात तुमच्या देशातील आर्थिक व्यवस्थेवर खूपच परिणाम झाला असेल ” मी म्हणालो.

“ अर्थातच ” वीर म्हणाला, “ परवा परवापर्यन्त या देशात टोमॅटो चालीस रुपये किलो या भावाने विकले जात होते. तर इतर भाजी दुर्लभच झाली होती. आता सुद्धा पाच महिन्यांनंतर टोमॅटोचा दर पंधरा ते वीस रुपये किलो असाच आहे. ”

“ छान ! मग तुमच्या देशात असेपर्यन्त मी टोमॅटो खाण्याच वर्ज्य करतो. ” मी वीरला म्हटलं. तो काहीसा अवघडून हसला व म्हणाला, “ सगळेच अन्नधान्याचे भाव दीडदुप्पट झाले आहेत. देशातील अर्थव्यवस्थेचे अवमूलन झाले आहे. रुपयाचा भाव एक रुपया पस्तीस सेंटवरून केवळ पचाणव सेंटपर्यन्त आला आहे. नोकरी-पेशाच्या माणसांना ठराविक पगारात संसार चालविणे दुष्कर झाले आहे. पेट्रोलचे भाव तर दुपटी तिपटीने वधारले आहेत बस, टॅक्सी, यांच्या दरात खूप वाढ झालीय. कस व्हायचं ? ”.. वीर जणू स्वतःशीच चिंतन करीत असल्यासारखा बोलत होता. मी सुन्न होऊन ऐकत होतो. रस्त्यात एका बाजूला वीरने (विरजानंदचं म्हणावचं सक्षित नाव) अकस्मात आपली मोटार थांबवली. पदपथावरून पावसात मिजलेल पण खेळाच्या मैदानावरून परतलेल तरुण खेळाडूच एक टोळक चाललं होतं. वीर त्यांना फुटबॉल सामन्याचा काय निर्णय लागला ते विचारीत होता. जवळच रस्त्याच्या कडेला फुटबॉलचे हिरवेगार क्रीडागण व त्याभोवती बांधलेले स्टेडीयम दिसत होते. त्या क्रीडागणावर नुकताच त्या संध्याकाळी एक चुरशीचा सामना झाला होता लोकही थव्याथव्याने पदपथावर थंबून फुटबॉल सामन्याची चर्चा करीत होते.

“ ही सगळी मराठी तरुण खेळाडू मंडळी. त्यांच्या संघाने सामना दिला होता. ” वीर मला सांगत होता, “ युरोपियन क्रीडा सघाबरोबर. परंतु सामना अनिर्णित राहिला होता. ” वीरने गाडीतील आपला रेडिओ चालू केला. रेडिओवरही निवेदक फुटबॉल सामन्याचे वृत्त देत होता. फुटबॉल हा मॉरिशसचा आवडता राष्ट्रीय खेळ मानला जातो. मी बोवसिनला मल्लू कुटुंबाच्या घरी येऊन पोचलो तेव्हा रात्र सुरू झाली होती. हवेत विलक्षण गारवा होता. वीरचा थोरला भाऊ प्रा. आनंद मल्लू याने माझ बंधुत्वाच स्वागत केलं त्याची वृद्ध आई, तरुण पत्नी, मुले, मुली, बहीण व भाऊ यांनी आरती ओवाळून व टिळा लावून मला घरात घेतलं. पचेचालीशीत आलेला आनंद मल्लू हा ‘मॉरिशस लेखक सघा’चा प्रमुख कार्यवाह व आंतरराष्ट्रीय क्रीडाकादंबरीकार व कवी म्हणून प्रसिद्ध आहे. ‘फूट प्रिन्ट्स’ हा त्याचा मॉरिशसमधील

हिंदी सामाजाचा सामाजिक व सांस्कृतिक इतिहास ग्रंथ मॉरिशसमधील मराठी समाजाच्या गेल्या शे-दीडशे वर्षातील जडणघडणीबद्दल बरेच काही सांगून जातो. १९६९ साली आनंद मल्ल महाराष्ट्रात आला होता व वर्षा येथे झालेल्या मराठी साहित्य संमेलनाला उपस्थित राहिला होता. या संमेलनाच्या सर्वात 'नवाकाळ'ला त्याने दिलेली मुलाखत तेव्हा गाजली होती. संमेलनाच्या कार्यपद्धतीवर त्याने सडेतोड विचार प्रकट केले होते.

साधारतः २८ x ३२ (७२०) चौरस मैल एवढे क्षेत्रफळ असलेल्या मॉरिशस बेटाची लोकसंख्या जेमतेम दहा लाखांच्या जवळपास झाली आहे. या बेटावर लोकसंख्येचा स्फोट होत आहे अशी भीती तेथील विचारवंताना, राजकारण्यांना व पत्रकारांना वाटत आहे व म्हणूनच कुटुंबनियोजनाचा जर्गी कार्यक्रम राष्ट्रीय पातळीवर मॉरिशस सरकारने चालू ठेवला आहे. मॉरिशस बेट हे उसाचे बेट म्हणून प्रसिद्ध आहे. जवळजवळ मॉरिशस राष्ट्राचे सत्तावन्न टक्के उत्पन्न साखर निर्यातीतून होते. शिवाय 'पोर्ट लुईस' ही मॉरिशसची राजधानी असून ते जगातील एक उत्कृष्ट बदर म्हणूनही प्रसिद्ध आहे. आता त्याच्या जोडीला चहा, कॉफी व एबनी लाकूड देणाऱ्या झाडांची लागवड आली आहे. डच लोकांनी प्रथम काही वर्षे येथे राज्य करित असतानाच (सोळावे शतक) आपल्या हॉलंड देशातील मॉरिस या राजाच्या गौरवार्थ या बेटाला 'मॉरिशस' असे नांव दिले. फ्रेंच भाषेत आज ही मॉरिशसला 'मोरिस' म्हटले जाते. अठराव्या शतकाच्या आरंभापासून फ्रेंच व इंग्रज वसाहतवाद्यांनी जमिनीची लागवड करण्यासाठी बेटबिगार मजूर म्हणून आफ्रिकेतील निग्रो लोकाना या बेटावर बोटी भरभरून आणले. त्यानंतर चीन देशातूनही व्यापाराच्या व धंद्याच्या निमित्ताने चिनी लोकानाही या बेटावर आणण्यात आले. भारतांत अठराव्या व एकोणिसाव्या शतकात फ्रेंच व इंग्रज यांच्यात राज्यस्थापनेची चुरस सुरू झाल्यावर लावरडुने या मॉरिशसच्या पहिल्या फ्रेंच गव्हर्नर जनरलने कलकत्ता, मद्रास व आंध्रमधून हजारो हिंदी स्त्री-पुरुष कुटुंबे बोटीत घालून मॉरिशसला आणली. नंतर इंग्रजांच्या जमान्यात बिहार, उत्तर प्रदेश व विशेषतः महाराष्ट्रातून शेकडो, हजारो लोक बेटबिगार मजूर म्हणून या बेटावर बोटीतून पाठविण्यात आले. साधारणतः १८३०-४० सालापासून भारतीय मजुरांची पाठवण या बेटावर सुरू झाली ती १९०५ सालापर्यंत अद्यापत चालू राहिल्याचे मॉरिशसमधील 'महात्मा गांधी संस्थे'च्या पुरातन्व विभागात जतन करून ठेवलेल्या 'बम्बई' या दफतरावरून दिसून येते. मुंबई बदरातून महाराष्ट्रातील वेगवेगळ्या जिल्हातील लोक द्रव्याच्या आशेने या बेटावर आले त्यांना 'बम्बई' असे नांव देण्यात आले व आजही वाकवा या परगण्यात जिथे मराठी लोकांचा पहिला मुक्काम पडला, त्या विभागाला 'बम्बई कॅम्प' असे नांव देण्यात आले आहे. आजही याच भागात प्रामुख्याने जुनी मराठी घराणी वस्ती करून आहेत व मराठी

लोकानी सत्तर-ऐंशी वर्णापूर्वी बाधलेला 'मराठी हॉल व 'विठोबा रखमाई'चे देऊळ इथेच सक्रीयतेने उभे आहे. आज मॉरिशसमधील एकूण लोकसंख्येत भारतीय समाज इंडोमॉरिशियन म्हणून ओळखला जातो तो 'हिंदू समाज' म्हणूनहि संबोधिला जातो. तो जवळजवळ बावन टक्के आहे. उरलेल्या अष्टेचाळीस टक्के रहिवाशात मुस्लिम समाज, इंग्रज, फ्रेंच, क्रिओळ व चिनी समाज आहे. पैकी ख्रिश्चन समाजाची संख्या तीस टक्क्याहूनही अधिक आहे व ख्रिश्चन धर्मीय प्रचारकांचे व त्यांच्या धार्मिक सस्थांचे वर्चस्व आजही 'जैसे थे' आहे. क्रिओळ ही ख्रिश्चन जमात काळ्या गोऱ्याचा संकर होऊन जन्माला आली आहे व तिची संख्या अडीच लाखांच्या आसपास आहे. 'क्रिओळ' हीच मॉरिशसची लोकभाषा झाली आहे.

मॉरिशस हा तसा पाहिला तर छोटासा देश. जगाच्या नकाशावर कुठे तरी हिंदी महासागराच्या पोटात टिपक्यासारखी त्याची नोंद होते. या छोट्याशा देशात पूर्वी व त्यावेळीही वावरत असताना सतत माझ्या मनात येत होत की हिंदी महासागराच्या गर्भानून एक विराटकाय कासव अलाद वर आले आहे आणि या कासवाच्या पाठीवर बिऱ्हाड करून ही बहुरंगी, बहुदेशी, बहुवशी व बहुभाषी दहा लाख माणसे (अव्व ! आणि या वेडावर झालेला लोकसंख्येचा प्रचंड केवढा मोठा स्फोट !) जगताहेत. राज्यकारभार हाकताहेत. उद्याच आपल्या मुलावाळाचं भवितव्य आखताहेत. भूतकाळाचा आपला वारसा जोपासताहेत. कदाचित हे हिन्दी महासागराच्या पाण्यातून अकस्मात वर उफाळून आलेले कासव पुनः अचानक बुडी मारून हिंदी महासागराच्या तळाला गेले तर ? कोण अभद्र विचार ? 'बाल फू' या उद्यानातील सहाशे ते एक हजार वर्षे वयाचे प्रचंड कासव पहात असताना माझ मलाच मी आवरल. पण माझ्या मॉरिशसमधील सहा आठवड्यांच्या मुक्कामात, मॉरिशसमधील विशेषतः ज्यांना 'इण्डो मॉरिशियन' म्हणण्यात येत व ज्यांचे लोकसंख्येचे प्रमाण इतर फ्रँको मॉरिशियन (फ्रेंच लोक) क्रिओळ, मुस्लिम, चिनी व अँग्लो मॉरिशियन (गोरे इंग्रज लोक) या वशाच्या एकूण लोकसंख्येशी तुलना करता सीमारेषेवरच आहे तर या लोकांची उद्याची नियती कोणती आहे ? हा प्रश्न मला सतत भेडसावीत होता. खरे म्हणजे मॉरिशसमधील हे बहुविध बहुवशीय, धर्मीय, भाषीय लोक 'मॉरिशियन' या एकच विरुदावलीने ओळखले जातात. 'मॉरिशियन' हीच त्याची प्रतिमा आहे व तीच अस्मिता आहे आणि तरीहि मॉरिशसमधील 'इण्डोमॉरिशियन' समाजात वावरत असताना 'जातभाई'च्या उल्लेखाशिवाय परस्परसंग्रहल बोलणे सर्वांनाच अवघड जात होते असे मला दिसून आले. आर्यसमाजाचा फार मोठा अनुयायी असलेला 'इण्डोमॉरिशियन' समाज एकमेकांच्या जातिजमातींचा उल्लेख आजही त्यांच्या प्रांतवाचक व जातिवाचक शब्दांनी (काहीसा समाजशास्त्रीय व वंशशास्त्रीय दृष्ट्या चुकीचा) करतो असे मला आढळून येत होते.

घावपळीचा कार्यक्रम

मी मॉरिशसमध्ये येऊन स्थिरावलो आणि दुसऱ्याच दिवशी मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशनचे तरुण व तरतरीत अध्यक्ष बाबूराम गणेश माझ्याकडे आले. फेडरेशनतर्फे त्यांनी माझी राहण्याची स्वतंत्र व्यवस्था केली होती. तिथे मी रहाव अस ते मला म्हणाले व फेडरेशनने अगोदरच कार्यकारी मंडळीची सभा येऊन आखलेला मराठी माणसे व सस्था यांच्या माझ्या भेटीगाठीचा कार्यक्रमही टकलिखित असा त्यांनी मला सादर केला. दर दिवसाचा कार्यक्रम अगदी घड व पाळदार असा होता दर दिवशी कुणा ना कुणा लहानमोठ्या मराठी माणसाच्या घरात मला जेवणाच आमत्रण होत. जुन्या वडील व वयस्कर मराठी स्त्रीपुरुषांच्या व माझ्या भेटीगाठीचा व मुला-खतीचा कार्यक्रम त्यांत आखलेला होता. माझ्या दिमतीला तरुण मराठी कार्यकर्ते होते. मोटारी व बसने योग्य त्या स्थळी, योग्य त्या वेळी मला नेण्याची घड्याळावरहुकूम माडणी होती माझ्यासाठी विश्रांतीचे व समुद्रसहलीचे दिवसही आखून देण्यात आले होते. मॉरिशस लेखक सघातर्फे माझ्या अध्यक्षतेखाली होणाऱ्या लेखक शिविरासाठी व महात्मा गांधी सस्थेत जाऊन मॉरिशसमध्ये स्थलांतरित झालेल्या हिंदी माणसाच्या नोंदीची दफ्तरे पाहून त्याचा अभ्यास करण्यासाठीही माझ्यासाठी दिवस राखून ठेवले होते. दि १ मे १९८० रोजी होणाऱ्या 'महाराष्ट्र दिन व छत्रपति शिवाजीमहाराज उत्सव' या कार्यक्रमाचा मी प्रमुख पाहुणा होतो व माझ्या वास्तव्यातील सर्वात महत्त्वाचा व मोलाचा तो उत्सव असल्यामुळे पूर्वी होऊन गेलेल्या त्या उत्सवाचे अहवाल व वृत्तांत माझ्या हाती सुपूर्त करण्यात आले होते.

अस्सल मराठीचे दर्शन

मॉरिशस हा भौगोलिक दृष्ट्या दऱ्याखोऱ्याचा व दुर्गम पहाडाचा प्रदेश आणि पश्चिमेकडील काळ्या नदीच्या भीषण व पहाडी प्रदेशातच प्रारंभापासून मराठी लोकानी वस्ती केलेली. तशीच वस्ती बेज्यूकॅंप, शामुनी, सोवाने, आल्वर्ट, लागोलेट, क्ल्यूनी, आरेत्ता, अशा दुर्गम व पहाडी भागात मराठी लोकांची वस्ती विखुरलेली होती. सभोवार हिरवेगार, गच्च व पुरुषभर उंचीचे भरणे असे उसाचे मळे पसरलेले. नजरेला कधी कधी त्याचा अंतर्च लागत नसे. मॉरिशसमधील मराठी माणसाची सरकारी दफ्तरात असलेली संख्या नोंदणी अठरा हजाराच्या जवळपास होती परंतु मराठी तरुण कार्यकर्त्यांचे म्हणणे असे की, गेल्या कित्येक वर्षांत मराठी माणसाची सरकारने नीट गणनाच केलेली नाही. त्याच्या मते विद्यमान परिस्थितीत पन्नास हजारावर ही मराठी माणसाची लोकसंख्या सहजच गेली आहे. स्वतः मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशनने मराठी माणसांच्या शिरगणतीचा कार्यक्रम हाती घ्यायचे ठरविले आहे. बहुसंख्य मराठी माणसे ही खेडूत विभागातून समुद्रकिनारपट्टीत किंवा नदीच्या

प्रदेशात राहतात. मासेमारिचाही धदा ती करतात. या मराठी माणसाच्या वडील मडळीशी बोलताना त्याच्या मराठी भाषेतून त्यांना ऐकताना (त्याच्या मराठी भाषेला मी 'मोरस मराठी' असे नाव दिले आहे व त्या बोलण्याचे ध्वनिमुद्रणही मी करून आणले आहे) माझ्या लक्षात येत गेले की, या मडळापैकी बरीच मडळी रत्नागिरी जिल्ह्याच्या उत्तर व दक्षिण भागातून (विशेषतः राजापूर, मालवण, कुडाळ, सावतवाडी) स्थलातरीत झाली आहेत व मालवणी कोकणी भाषेतील अनेक शब्दांचा वापर ती आजही करतात. शिवाय पुणे, सातारा, अहमदनगर, कोल्हापूर, खानदेश, सोलापूर, तुळजापूर (तुळजापूरवासियांनी मॉरिशसमध्ये भवानी देवीची स्थापना केली आहे.) गोवा, कारवार, नागपूर, खानदेश, इंदूर, बडोदे, भोर, अल्विगा, पनवेल, रोहे, या चौल भागातूनही मराठी माणसाचे स्थलातर वेठविगार मजूर म्हणून या वेगवेगळे झाले. तुळजापूरकर मडळीनी आजही लग्नसमारंभ व सणासुदीला गोंधळ चालू ठेवला आहे.

मॉरिशस मराठी मडळी फेडरेशनने माझ पहिल स्वागत, वाकवा येथील मराठी हॉलमध्ये भव्य प्रमाणात केले. मॉरिशसमधील मराठी मंडळी तर बहुसंख्येने या समारंभाला उपस्थित होती, परंतु कारणपरत्वे मॉरिशसमध्ये वास्तव्य करून रहात असलेली विविध क्षेत्रातील महाराष्ट्रीय मडळीही यावेळी उपस्थित होती. बाबा पदमजी यांचा चरित्रग्रंथ लिहिणारे व मॉरिशसमधील प्राथमिक शाळांतील अभ्यासक्रमासाठी मॉरिशसमधील मराठी पाठ्यपुस्तक निर्मिती मंडळावर, मॉरिशससाठी, ज्याची निवड केंद्र सरकारने केली आहे, ते अहमदनगरचे मराठीचे प्राध्यापक व माझे स्नेही के. सी. कन्हाडकर सपत्नीक हजर होते. शिवाय मॉरिशस मराठी समाजातील नामवंत व ज्येष्ठ समाजसेवी व राजकारणी मडळी शिवा बापू, गणू गंगाराम, आत्माराम हिरू, शंकर आप्पाजी, गोविंद सोनू, ही साठी-सत्तरीत आलेली मडळीही उपस्थित होती. मॉरिशसमधील मराठी समाजाने माझ्या गेल्या एका तपाच्या कार्याची मला दिलेली ती पावती ऐकून माझ्या मनांत प्रचंड काल्याकालव झाली व डोळ्यात अश्रू आले. खरे म्हणजे भावनात्मक पातळीवर जरी मॉरिशसमधील मराठी समाजाचे सर्वांगीण चित्रण मी माझ्या लेखा भाषणातून महाराष्ट्रातील मराठी जनतेसाठी विपुलतेने केले होते तरी मॉरिशसमधील मराठी तरुण तरुणींच्या कांही शैक्षणिक आकांक्षा महाराष्ट्र शासनामार्फत पुण्या व्हाव्यात म्हणून १९६९ सालापासून अव्याहत सात-आठ वर्षे केलेल्या आमच्या (महाराष्ट्र मॉरिशस मित्र मंडळ) मडळाला भरघोस यश आले नव्हते. काही काळानंतर, महाराष्ट्र सरकारने जेमतेम एक तीनशे रुपयाची (द. म) शिष्यवृत्ती मॉरिशसमधील मराठी विद्यार्थ्यांसाठी जाहीर केली. प्रश्न असा होता व तो आजही चालू आहे की, मॉरिशसमधील मराठी युवकांना वैद्यकीय, फार्मास्युटिकल, तंत्र विद्यात्मक विषयांचा अभ्यास करता यावा म्हणून महाराष्ट्र सरकारने लक्ष घालावे.

वैद्यकीय व तांत्रिक महाविद्यालयांनून त्यांच्यासाठी काही जागा राखून ठेवाव्यात, अशी मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशनची व आमचीही महाराष्ट्र शासनाकडे मागणी होती. मॉरिशसमधील मराठी समाज आजही आर्थिकदृष्ट्या मर्यादित परिस्थितीतच धडपडत असल्यामुळे, मॉरिशसमधील ऊसमळेवाल्या अन्य सधन 'इंडोमॉरिशियन' वर्गासारखा आपली मुले वैद्यकीय व तांत्रिक शिक्षणासाठी तो इंग्लंड, फ्रान्स किंवा अमेरिकेला पाठवू शकत नाही शिवाय या देशातील शिक्षण भारतातील शिक्षणापेक्षा चारपाच पट महागडे आहे. प्रथमच आमच्या मागणीकडे पूर्वीच्या शरद पवार मंत्रिमण्डळाने मात्र सक्रीय लक्ष दिले एक मॉरिशस बेदावरील मराठी तरुण वैद्यकीय महाविद्यालयात शिक्षण घेऊ शकला

मी वारा वर्षांपूर्वी मॉरिशसला गेलो तेव्हा मी माझ्या पचेचाळीशीत होतो आणि आता पुनः एकदा मी मॉरिशसला आलो तेव्हा मी साठीच्या जवळ येऊन ठेपलो होतो. जीवनाची माझी अड्डावन्न वर्षे पूर्ण झाली होती. मॉरिशसमधील केवळ मराठी समाजाचाच प्रश्न नव्हे तर तेथील मानवी समाजाच्या एकूण समिश्च अतर्विरोधात्मक व परिस्थितीजन्य नव्या वास्तववानेच मला मॉरिशसशी बांधून ठेवले होते. माझ्या पुनर्भेटीत ही गुन्तवणूक अधिकच खोल व दाट होत चालली आहे.

मराठी भाषेचा प्रसार

मॉरिशसमधील पौर्वात्य सस्कृती व पौर्वात्य भाषांचा प्रश्न दिवसेदिवस राजकीय गुतागुतीचा होत चालल्याचे विचारवतांशी केलेल्या चर्चेतून मला आढळून आले. भारत सरकारच्या सहकार्याने बांधलेल्या व १९७६ साली भारताच्या महामंत्री इंदिरा गांधी यांनी उद्घाटन केलेल्या 'महात्मा गांधी संस्थे'त पौर्वात्य भाषांची दालने निर्माण करण्यात आली आहेत. 'इंडोमॉरिशियन' लोकाबद्दल सागायचे म्हणजे त्यांच्यातील बहुसंख्य लोक बिहारमधून आलेले ते प्रामुख्याने घरात भोजपुरी भाषा व व्यवहारात हिंदी भाषा बोलतात. हिंदी भाषेतून वृत्तपत्रेही निघतात. त्या खालोखाल तामीळ, तेलगू, व मराठी भाषांचा व्यवहार चालतो. चिनी लोक अल्पसंख्य असले तरी बहुतेक व्यापारउदीम त्यांच्या हातात आहेत. पोर्ट लुईसपासून क्यूरपीपर्यंतच्या सर्व बड्या शहरातील चैनीच्या वस्तूची सर्व दुकाने चिनी स्त्री पुरुष ढगदार रीतीने चालवतात. उत्तम जेवणाची उपाहारगृहेसुद्धा चिनी मालकीची आहेत. शिवाय खेड्यापाड्यातील वाणिज्य पदार्थांची, बिस्कुट-पावाची, शीतपेय व आईस्क्रीमची दुकानेही चिनी लोक चालवतात. 'महात्मा गांधी संस्थे'तील तरुण चिनी अधिकाऱ्यांशी बोलताना मला कळले की चिनी समाजातील नवीन पिढीला चिनी भाषा येत नाही व तिची गरजही त्यांना वाटत नाही. सर्व मॉरिशियन लोकांप्रमाणेच ते फ्रेंच व इंग्रजी भाषा बोलतात व आपली वृत्तपत्रेही त्याच भाषेतून प्रसिद्ध करतात. गमत म्हणजे खेड्यापाड्यातून

वाण्याची दुकाने चालविणारे चिनी स्त्री-पुरुष खेडूताची भाषा बोलतात मराठी समाजाचे आधिक्य आहे त्या भागातील चिनी दुकानदार लोक मराठी भाषा शिकून घेतात. तीच गोष्ट हिंदी, तेलगू, तामीळ भाषांची. आपापल्या भाषा जोपासण्याचा प्रश्न प्रत्येक भाषिक समाजाने आपल्या प्रतिष्ठेचा व अस्मितेचा द्योतक केला आहे. मॉरिशस नभोवाणी व दूरचित्रवाणीवर या सर्व भाषांना स्थान मिळाले आहे. दर महिन्याच्या शेवटी ज्येष्ठ मराठी शिक्षिका सौ. रत्नाबाय बापू मॉरिशस दूरदर्शनवर मराठी भाषेचा आपला कार्यक्रम सादर करतात. तर गेली अनेक वर्षे श्री. बाळशेट गोपाळ हे दर सोमवार, बुधवार व रविवारी मॉरिशस नभोवाणीवर मराठी गीताचा व अन्य सांस्कृतिक कार्यक्रम पेश करतात.

पौर्वात्य भाषांना उत्तेजन

मराठी समाजातील जुन्या पिढीने मराठी भाषा बोलली भाषेसारखी जपून ठेवली आहे. मात्र बऱ्याच वयोवृद्ध आर्जा आजोबांनी माझ्याकडे तक्रार केली की, आपली नातवंडे, सुना, मुलगे, आपल्याशी मराठी बोलायचे नाकारतात. ही त्याची तक्रार खरी असली तरी कात्राघोर्न, पोर्टलुई, मेलरोझ, रोझाबेल वगैरे भागांत चालणारे मॉरिशस मराठी साहित्य परिषदेचे वर्ग मी प्रत्यक्ष पाहिले व मुला-मुलींची आपापल्या वर्गातील मराठी भाषेची लेखन वाचनातील प्रगती लक्षात घेतली. बराच मोठा तरुण मराठी शिक्षक वर्ग मराठी भाषेच्या अभिमानाने, अभ्यासाने व अध्यापन निष्ठेने (शनिवार रविवारच्या सुटीतही तो मराठी भाषेचे वर्ग चालवतो) कार्यप्रवृत्त झालेला मी पाहिला. पौर्वात्य भाषांना उत्तेजन देण्याच्या नव्या धोरणातून मॉरिशस सरकारही जादा वर्ग चालविणाऱ्या मराठी, हिंदी, तामीळ, तेलगू, शिक्षकाना द. म शंभर रुपये जादा वेतन देत आहे. पौर्वात्य व विशेषतः भारतीय भाषांचा (चिनी भाषा सोडून. चिनी भाषेचे देखील वर्ग चालतातच) मॉरिशसच्या संपूर्ण राष्ट्रीय जीवनात सजीव व सजग असा उठाव झालेला आहे एका बाजूला फ्रेंच व इंग्रजी या वसाहतवाद्यांच्या व राज्यकर्त्यांच्या भाषा, क्रिओल समाजाची क्रिओल भाषा, जी संपूर्ण मॉरिशस देशाची बोलली भाषा व राष्ट्रभाषा झाली आहे व शोषित, पीडित अशा एकेकाळच्या गुलामाचे जिणे जगणाऱ्या भारतीय समाजाच्या प्रादेशिक भाषा, असा एक सुप्त (किंवा आता तर प्रकटच) संघर्षच जणू मॉरिशसच्या सामाजिक व राजकीय जीवनात सुरू झाला आहे. मॉरिशसमधील धनदांडग्या व प्रगत पाश्चात्य देशाशी व्यापारी, राजकीय व वाशिक हितसंबंध असलेल्या मूठभर गोन्या वशजाना (त्यात क्रिओल जमात आली) पौर्वात्य भाषांची ही प्रगती व चढाई असह्य वाटू लागली आहे. देशाचा कारभार एकसूत्री चालण्यासाठी शिक्षणातून व व्यवहारातून एकाच भाषेला मान्यता मिळावी असा छुपा व लुप्त प्रचार या बेदाबर करण्यात येत आहे. मॉरिशसमधील बहुतेक सर्व प्रमुख वृत्तपत्रे

व प्रकाशन माध्यमे इंग्रज व फ्रेंच मक्तेदारी गटाच्या आधीन आहेत. अशा परिस्थितीत सर्व पौर्वात्य भाषिक लोक एकसंध होऊन आपल्या भाषावरचा हल्ला परतवून लावतील अशीही सुचिन्हे मॉरिशसमध्ये दिसत आहेत. पण हिंदी महासागरातील आंतरराष्ट्रीय राजकारण लक्षात घेता प्रश्न पडतो की, मॉरिशसमधील इंडोमॉरिशियन लोकांचा सांस्कृतिक व सामाजिक पराभव तर कधी काळी होणार नाही ना? मग मराठी समाज प्राणपणाने जोपासीत असलेल्या 'मोरस मराठी'चे तरी काय होईल? नव्हे मराठी समाजाचे तरी भवितव्य कोणते ठरणार आहे? मराठी भाषेच्या प्रस्थापनेसाठी व प्राणप्रतिष्ठेसाठी अहमहमिकेने झटणारे सर्वच मराठी तरुण मराठी भाषा बोलतातच असे नाही. तरीही मराठी भाषेचे उच्चाटन मॉरिशसमधून आम्ही होऊ देणार नाही असे ते निश्चून सागत असतात.

श्रीविठ्ठलाचे मंदिर

मॉरिशसच्या पश्चिम भागातील दाट अरण्याने गडद, गूढ वाटणाऱ्या काळ्या नदीच्या प्रदेशात शंभर दीडशे वर्षांपूर्वी मराठी माणसांनी जिथे प्रथम वसाहती केल्या, (कारण हा प्रदेश त्यांना सह्याद्री पर्वताच्या परिसरासारखा मराठी मुलुख वाटला) तेथील विठोबा र खुमाईच्या मंदिराला मी फेडरेशनच्या कार्यकर्त्यांसह भेट दिली. या विभागाला 'काम्कावेल' असे नाव आहे व हे विठोबा र खुमाईचे मंदिर पचाहत्तर वर्षे तिथे सादर भक्तिमय वातावरणात उभे आहे. मॉरिशसमधील मराठी समाजातील, ऐशीं नव्वद वर्षांपूर्वी आपल्या कर्तव्यगारीने ज्येष्ठ पदाला पोचलेले कै. लक्ष्मणराव पवार यानी हे देऊळ स्वखर्चाने बांधले व महाराष्ट्रात येऊन विठ्ठल र खुमाईच्या मूर्ती त्यांनी मॉरिशसला नेल्या. काही वर्षांपूर्वी या देवालयाला पंचाहत्तरीपूर्तीचा समारंभ झाला तेव्हा आताचे महाराष्ट्र मॉरिशस मित्र मंडळाचे अध्यक्ष व थोर मगीतकार व गायक श्री. सुधीर फडके त्या समारंभाला प्रमुख पाहुणे म्हणून उपस्थित होते. कै. लक्ष्मणराव पवार यांच्या पत्नी श्रीमती भागीरथीबाई आजही बोटसिनमधील आपल्या पतीने बांधलेल्या घरात रहातात. मी त्यांना भेटायला गेलो तेव्हा माझ्याबरोबर विरजानंद मल्लू व त्यांचे सत्तरी ओलाडलेले काका नाना परभू सावत आले होते वेळ सध्याकाळची होती. घरासमोर पवारांच्या जागेत (श्रीमती पवारांनी ती देणगी म्हणून दिली) बोटसिन मराठी समाजाने विनायक मंदिर व मराठी हॉल बांधला आहे. नुकत्याच देवाला दिवावातीसाठी जाऊन आलेल्या भागीरथीबाई घराच्या दारातच शेवट्याच्या पाल्याची भाजी निवडीत बसल्या होत्या. ते पाहून मी कोकणातील माझ्या घरीच आल्याचा भास मला प्रकर्षाने होत होता.

विठोबा र खुमाईच्या व शिवाजी महाराजांच्या मूर्तींची, प्रतिमेची, भगव्या झेंड्याची प्रतिष्ठापना मॉरिशसमध्ये जिथे जिथे मराठी समाज विखुरलेला आहे तिथे

तिथे ठळकपणे झालेली दिसते. शिवरायाचे छायाचित्र घराच्या दर्शनी भागात प्रामुख्याने लावलेले नाही असे श्रीमतापासून गरिबापर्यंत एकही मराठी घर तुम्हांला मॉरिशसमध्ये आढळणार नाही. आपल्या महाराष्ट्र धर्माचे प्रतीक व जणू मराठी बाण्याची प्रेरणा— शिवाजी आमुचा राणा। मराठी आमुचा बाणा—याची आठवण मराठी समाजाने मॉरिशसमध्ये भक्तिभावाने जतन करून ठेवली आहे. परंतु मॉरिशसमधील मराठी समाज “विठो सेन्टर” (Vitto Centre) च्या स्वरूपात एक नवे समाजस्वप्न पहातोय. स्वतः त्यावेळचे मराठी मंत्री नामदार सखाराम व या ‘विठो सेन्टर’चा एक तरुण मराठी कार्यकर्ता देश लडकू, यानी हे ‘सेन्टर’ बाधण्यासाठी वाकवा येथे मध्यवर्ती ठिकाणी खरेदी केलेली जागा मला दाखवली. अजून त्या जागेवर ‘विठो सेन्टर’ची वास्तू उभारायची आहे.

‘आरेता’ (Henrietta) हा मॉरिशसच्या सप्तधवधव्याच्या घनदाट अरण्यातील परगणा म्हणजे मॉरिशसमधील मराठी समाजाचे ‘कोकण’ व ‘रत्नागिरी’ म्हणूनच मानला जातो या भागातच “दशावतार ग्रूप” रहातो दरवर्षी ही दशावतारी मंडळी दशावतारी लोकनाट्य उत्सवपरत्वे सादर करतात तरुण मराठी शिक्षक व स्थानिक नाटककार सदानंद भिवाजी (पूर्वीचे सावंत) व त्यांचे वडील आरेत्ताला मला घेऊन गेले व त्यांनी मला (ते दशावताराचे दिवस नसतानाही) आपल्या घरी दशावतारी ‘पार्टी’ गोळा करून दशावताराचे पार्श्वसंगीत, प्रारंभ व काही पौराणिक आख्यानावर आधारलेले सवाद करून दाखविले त्यावेळी रात्र बरीच झालेली होती व सर्वत्र घनदाट गडद काळोख पसरलेला होता. पण तो दशावताराचा आविष्कार पहात असतांना कोकणातील मी लहानपणापासून अगदी जवळून पाहिलेली अभिजात दशावताराची विविध रूपे मला आठवली व तीच सर्व रूपे मूळ अभिजात स्वरूपात प्रकट होताना मी मॉरिशसमधील ‘कोकणा’त पहात होतो. मृदंग, झांज, पायातील चाळ, गणेश वदन, सरस्वती नृत्य, कृष्णाचे आगमन, शंखासुर वध, व ‘नाथको’ची गाण्याची साथ व विविध पदन्यास, सगळ काही थेट कोकणी दशावताराचंच प्रकटन होत. मी हरखून व भावनेने भारावून गेलो होतो. नंतर सदानंद भिवाजी यानी एका वहीत लिहून काढलेली ‘दशावताराची संहिता’ मला दिली ती मी खास अभ्यासासाठी माझ्याबरोबर भारतात आणली आहे पहिल्या वर्षी लोकनाट्यस्पर्धेत मराठी दशावतारी मंडळीने सादर केलेला दशावतार (एकूण सहा तासांचा कालावधी) संपूर्ण समग्र असा मॉरिशस दूरदर्शनने लोकांसाठी सादर केला होता ‘मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशन’ने प्रसिद्ध केलेली या दशावताराची घोषणाचित्रे मराठी समाजात घरोघर आढळून येतात.

ऊर उचबळून टाकणारा, दृष्टी सुखावणारा व कान पावन करणारा असा मराठी माणसानी मॉरिशसमध्ये सादर केलेला सोहळा मी त्या सोहळ्याचा मुख्य पाहुणा

म्हणून पाहिला. तो म्हणजे १ मे १९८० रोजी मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशन-तर्फे सपन्न झालेला छत्रपती शिवाजी उत्सव व महाराष्ट्र दिन. पहाटेच त्या दिवशी मी जागा झालो. आघोळ केली. श्री. बाबूराम गणेश याच्या घरी मी कात्राबोर्नला रहात होतो. महाराष्ट्रदिनाचा कार्यक्रम वाकवा येथील मराठी हॉलमध्ये सकाळी सव्वाआठ वाजता सुरू होणार होता. महाराष्ट्र राज्यातर्फे देण्यात आलेला शिवाजी-महाराजाचा काळीथर पाषाणातला देखणा व भव्य पुतळा मराठी हॉलमध्ये ठळक ठिकाणी प्रस्थापित करण्यात आला होता. प्रथम होम-हवन होऊन शिवाजी महाराजांची मंत्रघोष जागरात आत्माराम हिरू या ऐशी वर्षांच्या पुजाऱ्यानी साग्रसमीत पूजा केली. मग वेगवेगळ्या मराठी सधट्टानी महाराष्ट्र गीत, शिवरायांचे पोवाडा व इतर नृत्यनाट्य व सामुदायिक मराठी गीतांचे कार्यक्रम डफ, तुणतुणे, मृदुग, तबला, पेटी यासह सादर केले. मग पाहुणा म्हणून माझ्या हस्ते भगव्या ध्वजाचे आरोहण व वदन झाले. डॉ. के. सी. कन्हाडकर यानी प्रथम शिवरायांचा महिमा आपल्या सुबोध मराठी भाषेतून सांगितला. हॉल मराठी माणसांनी फुलला होता. नंतर मी माझे मुख्य भाषण केले. महाराष्ट्र धर्म, मराठी बाणा, शिवरायांची नैतिकता व व्यापक मानवतावादी दृष्टी, व युद्धनीती (गनिमी काव्याचा प्रणेता) यावर मी भर दिला. हा सर्व कार्यक्रम प्रारंभापासूनच मॉरिशस नभोवाणीवर प्रक्षेपित करण्यात आला. खरे म्हणजे त्या दिवशी केवळ मराठी लोकच नव्हे तर सारे मॉरिशस ब्रॉडकास्टिंग कॉर्पोरेशनचे लोक माझ्या निवासस्थानी आले व माझी शिवाजीमहाराजावर मुलाखत घेऊन गेले.

मॉरिशस हा छोटासा देश भौगोलिक दृष्ट्या पृथ्वीवरील नदनवन आहे हे खरेच. या स्वप्निल्या भूप्रदेशांतील माणसे मात्र विलक्षण संमिश्र असे सामाजिक, आर्थिक, वाशिक, भाषिक व हिंदी महासागरातील जे विशिष्ट विश्वयुद्धगर्भ वातावरण तयार होत आहे, तत्संबंधीच्या सर्व समस्यांना तोंड देत, भविष्यकाळाकडे काहीशा साशकतेने पहात जगत आहेत. परदेशातून शिकून आलेल्या तरुण-तरुणींची संख्या या बेटावर दिवसेंदिवस वाढत आहे. एके दिवशी मॉरिशसच्या दैनिकात २६०० सुशिक्षित बेकाराना मॉरिशस सरकार केव्हा नोकऱ्या देणार असा प्रश्न विचारणारे प्रचंड शीर्षक मी वाचले. पत्रकारांशी बोलतांना मला सांगण्यात आले की, भारतातून व इंग्लंड, रशिया, फ्रान्समधून वैद्यकीय उच्च पदव्या घेऊन आलेले सव्वीस तरुण डॉक्टर बेकार आहेत. त्यापैकी एका डॉक्टराने तर कटाळून मॉरिशसच्या पोस्ट खात्यात कारकुनाची नोकरी स्वीकारली आहे. मॉरिशसलाही जीवनोपयोगी अन्न, वस्त्र, औषधे वगैरेसाठी परदेशावरच अवलंबून रहावे लागते. बरेच तरुण मॉरिशस सोडून दक्षिण आफ्रिका, कॅनडा, इंग्लंड व अन्यत्र नशिवाचा शोध घेण्यासाठी जात आहेत. मॉरिशसमध्ये तुम्हाला तुमच्या दुसऱ्या फेरीत काय आढळले असा प्रश्न मला वारवार केला जात होता. “मॉरिशसचा मी शोध घेतोय. इतक्यातच तुमच्या प्रश्नाच उत्तर कस देऊ ?” असा

प्रतिप्रश्न करून मी वेळ मारून नेत होतो हे खरे. पण मॉरिशसमध्ये चौफेर वावरत असतानाही व आता पुनः भारतात आल्यावरही मॉरिशसमधील कष्टकरी, कामकरी, मध्यमवर्गीय व सस्कृतिसमिश्र लोकसमूहाचा विचार करताना मी अस्वस्थ होतो. मी अजूनही मॉरिशसचा शोध, हिंदी महासागराच्या वैश्विक सर्दभात घेत आहे. का कुणाला ठाऊक पण मॉरिशसच्या माणसांनी मला चटका लावला आहे व आपलेसे केले आहे एवढे मात्र मला सांगायलाच हवे.

मॉरिशस बेटावरील मराठी माणसं

महाराष्ट्राचे एक थोर व महाराष्ट्राची सर्कस परंपरा आजही देशात आणि परदेशात टिकवून ठेवणारे सर्कसमहर्षी श्री. नारायणराव वालावलकर, यांच्या 'धी ग्रेट रॉयल सर्कस' वरोवर एक पत्रकार म्हणून पूर्व आफ्रिका व हिंदी महासागरावरील बेटे यावर दौरा करण्याची संधी १९६७ सालच्या उत्तरार्धात मला मिळाली. त्या काळातच हिंदी महासागराचे रत्न, हिंदी महासागराचा तारा, हिंदी महासागराची किल्ली, म्हणून संबोधिल्या जाणाऱ्या निसर्गसुंदर अशा विषुववृत्तीय मॉरिशस बेटावर माझे पाऊल पडले. मॉरिशस बेटावरील दोनअडीच महिन्यांच्या त्या माझ्या मुक्कामात मला मॉरिशस बेटावर सुमारे दीडशे वर्षे वस्ती करून राहिलेल्या मराठी माणसाचा शोध लागला. म्हणजे मॉरिशस बेटावर मराठी माणसे रहातात हे अधुक्पणाने मला ठाऊक होते. पण प्रत्यक्ष बेटावर पाऊल पडताच थोड्याच दिवसात माझ्या लक्षात आले की मी एका 'छोट्या भारता'तच वस्तीला आलो आहे आणि गमत म्हणजे मॉरिशसच वर्णन ग्रंथातून व इतिहासातूनही 'छोटा भारत' म्हणून करण्यात आलेलं मला वाचायला मिळालं. मॉरिशस बेटावरच्या आजच्या सुमारे दहा लाख वस्तीपैकी साठ टक्केहूनही अधिक लोक भारतीय वंशपरंपरेतील आहेत. बिहारमधून गेलेले, हिंदी व भोजपुरी बोलणारे लोक भारतीय लोकातील बहुसंख्य लोक आहेत. मॉरिशसचे आजचे ऐशी वर्षे वयाचे पंतप्रधान डॉ. सर शिवसुआगर रामगुलाम हे बिहारी वंशपरंपरेतील आहेत. एका वेठबिगार मजुराचा हा मुलगा स्वतःच्या कर्तबगारीने फ्रान्स व इंग्लंडमध्ये जाऊन डॉक्टर झाला. परंतु मायदेशी परतल्यावर, ब्रिटीश गोऱ्या

यसाहतवाद्याकडून आपल्या बांधवाची होणारी पिळवणूक व शोषण पाहून देशाच्या स्वातंत्र्यलढ्यात उतरला. ऊसमळ्यावरील व पोर्ट व लुईस बंदरातील कामगारांचे नेतृत्व त्यांनी केले व स्वतंत्र 'लॅबर पार्टी' स्थापन केली. इ. स १९०१ साली आफ्रिकेहून मुंबईला परत येत असताना महात्मा गांधीजींनी मॉरिशस बेटावर, बेटावरील भारतीय लोकांच्या आग्रहास्तव तीन आठवडे मुक्काम केला होता. त्यावेळी इंग्रज राज्यकर्त्यांविरुद्ध बंड करून उठण्याचा व आपले 'स्वराज्य' प्राप्त करण्याचा सदेश गांधीजींनी तेथील लोकांना दिला होता. गांधीजींचा सदेश त्या काळानंतर या बेटावर प्रत्यक्ष कृतीत आणणाऱ्यामध्ये बेटावरील एक मराठी समाजाचे सुपुत्र पंडित सहदेव रामा हे प्रमुख होते. पं. सहदेवांना बरोबर घेऊनच डॉ. रामगुलाम-मॉरिशसमधील जनता त्यांना प्रेमाने 'चाचा रामगुलाम' म्हणते- 'लेबर पार्टी' स्थापन केली व तिच्या नेतृत्वाखाली १२ मार्च १९६८ रोजी मॉरिशस देश ब्रिटिशांच्या गुलामगिरीतून मुक्त झाला. ससदीय लोकशाहीचो परंपरा आजही मॉरिशसमध्ये डॉ. सर शिवसागर रामगुलाम यांच्या नेतृत्वाखाली चालू आहे.

मॉरिशसमध्ये आज समिश्र सरकार काम पाहाते. मंत्रीमंडळातील बहुतेक मंत्री भारतीय परंपरा असलेले आहेत. श्री. कलेश्वरराव सखाराम व नॅ. सुरेश मुख्या हे दोन तरुण मराठी मंत्रीही या मंत्रीमंडळात आज महत्वाची खाती सांभाळीत आहेत. तेलगू (सुमारे साठ हजार), तामिळ (सुमारे एक लाख), मुस्लीम (सुमारे दीड लाख), बिहारी (सुमारे तीन लाख) व मराठी (सुमारे पचाधन हजार) व कलकत्ता, म्हणजे बंगालमधून व गुजराथमधून आलेले लोकही आहेतच. फाळणीनंतर सिंधी व्यापारीही आले आहेत. पूर्वी या बेटावर राज्य करणारे फ्रेंच व इंग्रज लोकही या बेटावर आपापली बतने सांभाळण्यासाठी रहात आहेत. मंत्रीमंडळात त्यांचेही लोकसंख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधित्व झाले आहे. मॉरिशसच्या ससदेमध्ये बेटावरील तरुण मंडळींचा मार्क्सवादी, क्रांतिकारी व डाव्या विचारसरणीचा पक्ष ' एम्. एम्. एम्. ' (Mauritius Militant Movement) हा विरोधी पक्ष म्हणून उभा ठाकला आहे. ७२ सदस्यांच्या ससदेमध्ये त्यांची संख्या ३४ च्या आसपास आहे. माझ्या मॉरिशस बेटावरील पहिल्या दौऱ्यात मला मॉरिशसवरील भारतीय मंडळी भेटली व आपला एक भारतीय बांधव एक मोठी सर्कस घेऊन या बेटावर येतो त्याचा अभिमान व आनंद त्यांनी व्यक्त केला. १९६७ सालच्या मंत्रीमंडळात श्री. गणू गगाराम हे एक तरुण मराठी मंत्री होते. त्यांची व माझी ओळख झाली व त्यांनी मला या बेटावर विखुरलेल्या, पर्वतदऱ्याखोऱ्यातून रहाणाऱ्या, कष्टकरी व कामकरी मराठी माणसाच्या घराघरात नेले. मराठी समाजाचा मला जवळून आपुलकीचा परिचय करून दिला. त्याच काळात ससदसदस्य श्री. शिवा बापू हे मराठी राजकारणी मला भेटले. परंतु मॉरिशसमधील 'मराठी यूथ फेडरेशन'चा

तरुण कार्यवाह विरजानंद (सावंत) मल्लू मला तेव्हा भेटला आणि त्याचा थोरला भाऊ व 'मॉरिशस लेखक सघा'चा कार्यवाह प्रा. आनंद (सावंत) मल्लू याची ओळख झाली. आणि खरोखरच मॉरिशसवरील मराठी माणसाशी माझे अतूट व उत्कट असे कौटुंबिक जिव्हाळ्याचे नाते जमले. प्रा. आनंद मल्लू हा या वेटावरचा आघाडीवरचा कादंबरीकार, कवी व शिक्षणतज्ज्ञ आहे. विरजानंद मल्लू नंतर चार वर्षे भारतात मुंबईला उच्च शिक्षण घेण्यासाठी आला व माझ्या घरी घरचाच होऊन राहिला. आज तो मॉरिशसच्या अर्थखात्यात उपसचिवाची जबाबदारी पार पाडीत आहे. 'मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशन'चा कार्यवाह म्हणूनही तो मराठी समाजाच्या संघटनेचे व सांस्कृतिक उन्नतीचे काम पहात आहे. मॉरिशस देशात तेलगू, तामीळ, हिंदी व मराठी भाषा प्राथमिक व दुय्यम शिक्षण स्तरावर शिकविल्या जातात. तेथे मराठी भाषा शिकविणाऱ्या सत्तर शाळा असून सुमारे शंभर मराठी शिक्षक शिक्षिका शाळेच्या वेळान्यतिरिक्तही "सेंटरडे" व "सण्डे" मराठी शाळा व वर्ग चालवितात. आकाशवाणी व दूरदर्शनवरूनही दर आठवड्याला मराठीतून नाट्यगीते, गीतनाट्य व नृत्याचे कार्यक्रम सादर होत असतात.

इ. स. १९७९ साली महाराष्ट्र राज्याचे पाहुणे म्हणून मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशनचे एक प्रतिनिधीमंडळ महाराष्ट्रातील मराठी माणसांना भेटण्यासाठी, आपल्या पूर्वजांचा मायदेश पहाण्यासाठी व मराठी लोकांशी संपर्क साधून सांस्कृतिक व शैक्षणिक सांधा सांधण्यासाठी मुंबईला आले होते. फेडरेशनचे तरुण अध्यक्ष प्रेम लक्ष्मण, कार्यवाह बाबूराम गणेश, खजिनदार देवजी पडीया व संयोजक विरजानंद मल्लू (सावंत) या सर्वांचे मुख्यमंत्री शरद पवार व शिक्षणमंत्री सदानंद वर्दे व इतर सर्व मंत्र्यांनी, मंत्रालयातील संपर्क व प्रसिद्धी विभागातील अधिकार्यांनी, मुंबई व पुणे येथील सांस्कृतिक संस्थांनी व एकूणच मराठी जनतेने जिव्हाळ्याचे उत्स्फूर्त स्वागत केले. सहकार्य दिले. मॉरिशसमध्ये स्थापन झालेल्या मराठी ग्रंथालयाला हजारो पुस्तके भेट दिली. दूरदर्शनवर त्यांचे म्हणणेही मांडण्यात आले. ति ४ मे हा मॉरिशसमध्ये दरवर्षी फेडरेशनतर्फे "महाराष्ट्र दिन व श्री छत्रपती शिवाजी दिन" म्हणून भव्य प्रमाणात साजरा करण्यात येतो. माझ्या मॉरिशसच्या पहिल्या मेटीनंतर मी थोडीफार जी काही मॉरिशसच्या भारतीय समाजाची व विशेषतः मराठी भाषा, संस्कृती व साहित्य, मॉरिशसमध्ये उर्जितावस्थेला यावे यासाठी कामगिरी केली-गेल्या बारा वर्षात—तिची पावती म्हणून की काय १९८० सालच्या १ मे रोजी होणाऱ्या "महाराष्ट्र दिन व श्री छत्रपती शिवाजी दिना"चा प्रमुख पाहुणा म्हणून मॉ. म. म. फेडरेशनचे मला आमंत्रण आले. या आमंत्रण पत्रात मला अशीही विनंती करण्यात आली होती की मी सहा ते आठ आठवडे मॉरिशस वेटावर राहून "मॉरिशसमधील मराठी माणसा"ची समग्र कहाणी सांगणारा ग्रंथ लिहिण्याची पूर्वतयारी करावी. त्यासाठी

फेडरेशनतर्फे माझ्यासाठी सर्व सुविधा मला प्राप्त करून देण्यात आल्या होत्या. बेटावरील शहरांतून व ग्रामीण भागातून रहाणाऱ्या प्रत्येक मराठी घराघरात मला, जणू कुणी त्यांच्या घुरचाच मी कुणी एक माणूस, या नात्याने नेण्यात आले. मराठी माणसाचे कोणतेही घर मला परके असे राहिलेच नाही. मराठी माणसांनी मला जे प्रेम या बेटावर दिले ते अद्भुत, अपूर्व व अवर्णनीय आहे. या मराठी माणसांनी मला विलक्षण चटका लावला. मला आपलेसे केले.

मी वेळोवेळी मराठी माणसांना घरीदारी समारंभात जिथे कुठे भेटलो त्याची काही धावती टाचणे मी केलीत, त्यातून उभे राहाणारे काहीसे धावते असे मॉरिशस बेटावरील मराठी माणसाचे दर्शन मी माझ्या वाचकाना अपुरेपणाने घडवीत आहे. कधी काळी माझ्या हातून या विषयावरचा समग्र ग्रंथ लिहून पूर्ण होईल अशी मी उमेद बाळगून आहे. तूर्तास एवढेच. काहीशी दैनंदिन टाचणे मी दैनंदिनीसारखी खाली देत आहे.

×

×

×

विनायक मंदिर. बोवसिन या दुमदार शहरात मराठी समाजाने बांधलेले हे मंदिर व सभागृह. या मंदिराची जमीन मूळची मॉरिशसमधील मराठी समाजाचे ज्येष्ठ कार्यकर्ते कै. लक्ष्मणराव पवार यांची. त्यांच्या पत्नी श्रीमती पवार देवाळ्याच्या आचारातच रहातात. विरजानंद मल्लूबरोबर मी एका सध्याकाळी त्याची भेट घेतो... त्यावरील माझे टाचण असे.

विशिष्ट मराठी पद्धतीचे घर दारात अगण. अंगणात शेवगा फुलला आहे. श्रीमती पवार वृद्धा. वय चौऱ्याऐशी वर्षे. पांढरे धूत वस्त्र अगावर. डोक्यावरून पदर. ठेंगणीशी. चेहरा राकट. कष्टलेला. सान्त्विक. शेवग्याची भाजी पुढ्यात पितळी टोप ठेवून खुळीत होती. मला म्हणाली, मराठीत, 'तुमच्याकडे आहे ना ही भाजी!...' मी हो म्हटल. मग म्हणाली, 'मुळ्याची भाजी आहे का?' मी हो म्हटल.

विरजानंद जवळच रहाणाऱ्या आपल्या पचाहत्तरीत गेलेल्या काकाना घेऊन येतो. प्रकृतीने सुदृढ, हसतमुख, मधोमध डोक्याला टक्कल पडलेले, ठेंगणेसे, तरतरीत, बुशशर्ट, पॅट, थेट कोंकणी दिसणारे काका...(मी मॉरिशसमध्ये जे मराठी ऐकल त्याला 'मोरस मराठी' असं नांव देऊन टाकलय) तर काका मला मराठीत म्हणतात, 'तुम्हाला बघून आम्हाला खुसी झाली.' पवारबाई दुजोरा देत म्हणतात, 'लई वेस.' काकाच्या डोक्यावर फेल्ट हॅट आहे. मी त्यांना विचारतो,

'तुमचे वय काय?'

'तीन कोरी अकरा वर्षे' ते उत्तर देतात. मग वीर (विरजानंदचं सक्षिप्त

नाव) मला स्पष्टीकरण देतो... 'तीन गुणिले वीस अधिक अकरा... (३ × २० + ११) ...म्हणजे एकाहत्तर वर्षे.'

'माला चार कोरी चार,' (४ × २० + ४) श्रीमती पार्वतीबाई पवार.

'शिवशभा माल्...माझ्या आजोबाच नाव...माझं आडनाव परभू सावत...' वीरचे काका सागताहेत, 'माझा बाबा म्हणायचा आम्ही परभू सावत आहोत. तो माणगावचा सावत होता. मी मुलखाला नाय गेलो. आर्मीमध्ये गेला होता. ईजिप्तला गेलो होतो. १९४७ साली कार्पोरल होतो.'

'माझं नाव भागीरथी लक्ष्मणराव पवार. आमच्या पैशात आम्ही देऊळ बाधल. कास्काडेलला. (मॉरिशसमधील काळ्या नदीचा पहाड दऱ्यांचा प्रदेश. मराठी माणसे प्रथम या विभागात वस्तीला गेलीत. हा प्रदेश त्यांना सह्याद्री पर्वतांचा व कृष्णागोंदेचा वाटला म्हणून.) नंतर ते संस्थेला दान दिल. इठोवा रखुमायच देऊळ. (या देवालयाला पचाहत्तर वर्षे पूर्ण झाली म्हणून समारंभ झाला होता) आम्ही पंढरपूरला जाणार होतो. पण घस्वाल्याच्या पायाला जखम झाली. तो आजारी झाला. मी त्यांना म्हणाली, 'ही जमीन आपली असती तर ती घ्यायला माझी तयारी आहे.' मग आम्ही गेलाव 'ताब्रिस्मार'च्या भेटीला. (ताब्रिस्मार म्हणजे साखर घद्याचा व्यवस्थापक. मॉरिशस हे ऊसाचे वेष्ट आहे. या वेष्टावरील साखर एकेकाळी 'मोरस साखर, म्हणून भारतातही प्रसिद्ध होती. बारीक चौकोनी तुकड्यासारखी ही साखर आमच्या हातावर ठेवताना, लहानपणी कोकणात आमची आजी आम्हाला म्हणायची 'ही मोरस साखर आहे बाबा...मोरस नावाचा एक देश आहे ना... दूर दूर...तेथील साखर') तीनदा गेलाव. तो म्हणाला, 'माझी जमीन आहे. तू बनव.' श्रीमती पवार सागताहेत, 'मी म्हणालो, तू विकत देशील तर घेईन. मग मातीत मी बनवीन. उद्या म्हणाल, मला माझी माती पाहिजे, मग मी काय करू?'...तीन वकत आमी त्याच्याकडे गेलाव. मग त्यान माती माझ्यासंग विकली. पहिला म्हणाला, 'सात हजार' मी म्हणालो, 'नाय सातशे.' पवार म्हणाले, "या सायत्रासंग तू बोलशील." (ताब्रिस्मार हा गोरा साहेब असायचा, तसाच 'नोटेरी' देखील) मी म्हणालो, "होय. नोतेरीला गेलो...म्हणजे कागद करायला गेलो. या गोष्टीला पन्नास वर्स जास्ती झाली असतील पण कम नाय."

आम्ही बोलत असताना जवळच रहाणारे वीरचे सासरे श्री नावजी येतात.

"माझा जन्म मोरीशसला..." भागीरथीबाय सागताहेत. 'बापाचा बाप मुलखातून आला. ते होते फुलमाळी. लहानपणी वाकवात (मॉरिशसमधील शहर) रहात होतो. जन्म तिथे. आताच्या घरात पन्नास वर्षे आहोत. 'लपाय'च्या घरात रहात होतो. (लपायचं घर म्हणजे ऊसाच्या तुकलेल्या पात्यानी शाकारलेलं व बांधलेलं झोपडीवजा

घर मांगरासारख. सामान, वस्तू, धनधान्य साठवून ठेवायचं) हे घर लक्ष्मणरावानी बांधल. ”

“पन्नास वर्षापूर्वी हे घर श्रीमंत माणसाच घर म्हणून ओळखल जात होतं,” वीर मला इग्रजीत सांगतो.

“लक्ष्मणराव डॉकमध्ये फोरमेन होते.” भागीरथीबाई बोलताहेत. “माझ लग्न ...एक वर्स कमती होत ईस वर्स न्हायला नि झाल. नाय शिकला. माझ माहेरचं नाव भागीरथी. लग्नानंतर तेच नाव. नाव नाही बदलल. माझ माहेरच नांव होत भागीरथी कोंडी.”

“गे तुझा मायेरचा नाव (आडनांव) कचा होता ?” श्री. मालू विचारतात.

“माहीत नाय. पवारच चालला होता. लहानपणी आमच्या आईकड. आम्ही सहा भावडे होताव. दोघ भाव व चौघी बहीणी होताव. सहा पोरं होती आमच्या आयला. आम्ही तीन पोर झालो आणि आज मेला. माझ्या भावडात मी तिसरी. वडील इग्रज लोकांबरोबर काम करायचा. माळी ऑफिसबाय नोकर. वडीलाच नाव होत ईश्वरा कोंडी. आता मी एकलीच आहे. एका बहिणीची दोन पोर हायेत. तवा मॉरिशस बेस होता. समदी स्वस्त होती. वैलाची गाडी होती. घोड्याची गाडी होती. मराठी लोक वाकवामध्ये पुष्कळ आहेत लग्नाला बाशिंग बाधायच्या. माडावळ्या बाधायच्या. (हाताने दाखवतात एवळ्या माडावळ्या) आठ दिवस लग्न चालायच.”

एक शाळकरी मुलगी कोका कोला घेऊन येते. तिचे नाव वैजयती गणपत. तीं श्रीमती पवारांच्या बहिणीची नात असते.

“लग्नाला नवरा घोड्याच्या गाडीतून आला.” भागीरथीबाई सांगताहेत—

“लग्न लागल की नवरा घेऊन जायचा. पाचपरतावनला मुलगीला आणायची.”

“अजूनही पाच परतावान करतात.” वीरचे काका म्हणतात, “आमच लीन ठरल ते वडीलांनी बघितल. आम्ही नाही बघितल. मुलघ्यान मुलगीला नाय बघितलं. मुलीन मुलघ्याला नाय बघितलं. आधळी हाय, लाडी हाय, काय बी बघितल नाय.”

वीर मला इग्रजीत सांगतोय की आपल्या काकाच लग्न झाल तेव्हा ते नऊ वर्षांचे होते व काकी सात वर्षांची होती.

“मुल नाय हायत.” भागीरथीबाई बोलतात. “खायला प्यायला भगवानानं खूप दिल.”

पवारबाईंच्या बहिणीची सून येते. वडीलधारी दिसणारी, तिचं नाव रुक्माबाय उमाजी. (मॉरिशसमध्ये आजही मराठी समाजातील स्त्रिया आपल्या पहिल्या नावापुढे ‘बाय’ लावतात.)

“तिच्या नवऱ्याच नाव आहे जयराम गणपत.” श्री. मालू मला माहिती सागतात, “तो बस डायव्हर आहे. ही वैजयंतीची आई.” मग पुढे सागतात, “मराठी लोक कोण मालवणी हाय. कोण घाटी हाय. पाच प्रकार हाय.” मालू सागतात. “बाकीचे सावत म्हायत नाय. माझ्या बाबाच नाव लक्ष्मण. मुलखातून माझा आज्ञा व आज्ञी जहाजातून पळून आले होते.”

“मल्लू नाव कसे आले ?...” मी विचारतो.

“मुलखातून” काका सागतात. ‘माणसान्नी ठकवून आणल. इथन काही माणस गेली व लोकाना म्हणाली, “चला मॉरिसाला जाऊ. मॉरिसला मॉप पैसा गावताय. घोडे उचलून दागिना मिळल. सोना मिळल.” मग माणस वेटावर आल्यावर काय न्हायच ते सांगताना मालू म्हणतात, ‘लय खाया पियाला दुख केलाय. त्याना लोपेयमध्ये ठेवायचे. दैलावानी. एक दार इथेशी. एक दार तिथेशी. बायका इकडे. पुरुष तिकडे. माझ्या आजोबाचा एकच मुलगा. माझा बाप. ते सांगायचे, ‘कपडा नाही. काही नाही. असेच पळाले जहाजामधी. मग माझ्या आज्ञीला एक मुलगा झाला. माझा बाप. आणि एक मुलगी. माझी आते. तेच्या (बापाच्या) पाच मुलगा. आम्ही भाव. आणि पाच बहिणी. माझ्या बापूचा (वडीलांच्या) पाच लेकरे. पाच मुली.” मालू मला पुनः पुनः स्पष्ट करून सागतात. “वीरच्या वडलाच नांव होत जयराम. मोठ्याच होत महादेव. मग नारायण. बहिणीची नांव...आवडा, यमना, कृष्णा आणि ईठा. मग जयाबाय, माझा लहान्या भावाच नांव शिरीपत. लहानपणी बाप ताबिश्मारीमधी काम करायचे. लय दुख. वायच वायच खायला मिळायच.”

“खायला लय मिळायचं.” श्रीमती पवार मध्येच सागतात. “पैसा नाही मिळायचा.”

“बापाला दर महिन्याला बारा तेरा रुपया मिळायचा. घर लापायचा. खाली माती सारवायचा. घरात एक गाय होती. मग दूध मिळायचा. तवा आमाला घरचा दूध मिळायचा.”

“गाय असायची.” श्रीमती पवार सागतात, “आता आम्ही पूदर (पावडरच दूध) पितो.”

“सायब आमच्या बापूला मारायचा. लय दडीन (दाडगा) होता.” मालू सागताहेत. “लय मारला माझ्या बापाला. उगीचच्या उगीच, गोरा भारी मारायचा. आल्मा शूगर इस्टेटला लेकलेजू नावाचा गोरा माणूस होता. मारायचा. पायात काय नाय. शहरामधी जायचा. पण पायात काय नाय. खाकी कपडे घालायचे. खाकीचा कोट (‘पालतो.’ फ्रेंच शब्द) आणि कासो (हाफ पॅट)

घालायचा, आणि मार्कीनची खमीस घालायचा. साहेब क्रिओळ (बोली भाषा) भासा बोलायचा. जेवण, डाळ, भात, मोडके चावल—छदून मग पाखडायला पायजे. मंग शिजवायला पाहिजे. ताविस्मारमध्ये दोन घमेल चावल माझ्या बापाला मिळायचा. दोन डोल भरून (दोन्ही हाताचा डोल करून दाखवतात.) डाळ मिळायचा. आणि एक मोठा लामोक (वाडगा) मीठ मिळायचा. खोव्याच तेल देयाचा. सायेव घायचा.”

श्रीमती पवार तपेलीतील शेवग्याची भाजी हाताने दाखवून मालूना म्हणतात,
“ते म्हणतात शेवग्याची भाजी हाय तिकडं.”

“ताविस्मारमध्ये (बापाने) तीन कोरी पदर वसें काम केल. माझी आई मी पाच वर्सांचा होतो मेली. माझ्या आईचा नाव धोंडीरामा होता. माझे बापू आणि माझी भावजय पकवायचे भात. तीन इयत्तापर्यंत शिकलो. मराठी नाय शिकायचे. इंग्लीश. फ्रेंच. ईस्कूलामधी क्रिओळ (मॉरिशसमधील सर्व लोक बोलतात ती. सर्व भाषांचं मिश्रण होऊन तयार झालेली बोलीभाषा) शिकवायचा. ईस्कूलामधी खूप मारायचा.”

“तुमच्या वडिलांना सायेवाने मारला तर त्याचा राग नाही यायचा?” मी विचारतो.

“त्याना राग नाही येयाचा.” मालू आणि भीमती पवार एकदमच बोलतात.
“काय करणार, सोसायला पायजे. आमच्या वडलांनी लय दुःख केला. आम्ही स्वतंत्र हायेत.”

“तुमच्या मुलावाळांच आताचं जीवन तुम्हांला कसं वाटतं!” मी विचारतो.

“आता जीवन बेस हाय.”

“तुमच्या घरात देव कोणता होता?” मी पवारबाईंना विचारतो.

“शनिदेव होता.”

“उत्तव कोणते करायचे?...” मी.

“भादवा महिना असला की गणपती करायचा.” पवारबाई.

“मुलाचा जन्म झाल्यावर काय करायचे?” मी.

“पाचव्या दिवसाला सटवी पुजायची, मग बारा दिवसानी पाळण्यात घालून नाव ठेवायच.” पवारबाई सागतात.

“जो जो रे बाळा...” मालू म्हणतात.

श्रीमती पवार गाऊन दाखवतात.

बाळा जो जो रे

कुलभूषणा रामा लक्षुमणा

बाळा जो जो रे

मग पवारबाई सांगतात, “बाळाला हातात घेऊन पाळण्यात घालायचा तेव्हा बोलायचं,

महादेव ध्या । सहदेव ध्या
राम ध्या । नकुल ध्या”

“पाळण्याला दोरी धरून हालवायचा. मग पाळणा म्हणायचा.” भागीरथीबाई सांगतात. “मग आतो नाव ठेवायची.”

“आम्ही आतेला ‘आतो’ म्हणायचं. तामीळ लोक “आते” बोलतात. नाव ठेवल्यावर खोबऱ्यात साखर घालायची.” मालू सांगतात.

“नतर घुगऱ्या वाटायच्या. (चणे). पीठाच्या गवल्या करायच्या. चणामधी घालून वाटायच्या.”

कृष्णा राया नावाचे मध्यमवयीन मराठी गृहस्थ पवारबाईकडे येतात. आपल्या एवढ्या मोठ्या जुनाट पण भक्कम घरात श्रीमती पवार पुढील दाराच्या उजवीकडे एका छोट्याशा खोलीत एकट्याच रहात असतात. त्या खोलीच्या दारात वसून त्या बोलताहेत. कृष्णा रायाचा मुलगा रूपसेन राया चंदीगड विद्यालयात शिकण्यासाठी आला होता. सुटीत मुंबईत तो माझ्या घरी यायचा. मी रायाना विचारतो.

“तुम्ही काय करता ?”

“सरकारमध्ये (Live stock Feed Factory) लाईव्ह स्टॉक फीड फॅक्टरीत काम करतो. कोंबडीचा खाना, गायचा खाना, घोड्याचा खाना, डुकराचा खाना, (कोसो = डुकर) तयार करतो. संध्याकाळी हजामत करतो. (विनायक मंदिराच्या समोरच रस्त्याच्या कडेला रायाचे छोटेसे सलून दुकानांच्या रागामध्ये असते. एका चिनी दुकानदाराकडून त्याने ते भाड्याने घेतलेले. दीडशे वर्षांपूर्वी व्यापार करण्यासाठी चिनी लोकही मॉरिशस बेटावर आले. आज त्याची सख्या तीस हजाराच्या जवळपास आहे डिपार्टमेंटल स्टोअर्स, भुसारी दुकाने, हॉटेल्स, चैनीच्या वस्तूंची दुकाने चिनी लोक चालवतात.)

“चिन्या दुकान हाय.” राया मला सांगतात, “ते मी भाड्याने घेतलंय. त्याच भाडं चार कोरी पाच रुपये ४ X २० + ५ देतो. मिळते थोडा. माझी आई गाय पोसायची. बाप सरदार. (साखर कारखान्यात फोरमेनचं काम करणारा किंवा ऊस मळ्यात मुकादमाचे काम करणारा “सरदार” म्हणून मॉरिशसमध्ये ओळखला जातो) फोरमेनचं काम करायचा. माझ्या आईचं नाव होतं येसूबाई चाबली. भावंड. मी एकला. बहीण एक हाय. बहिणीचं नाव गिरीजाबाय येसू. मला चार मुलं आहेत. तीन लेक आणि एक लेकी. रूपसेन सर्वात मोठा. लेकीचं नाव सीताबाय राया. दुसऱ्या मुलाचं नाव चंद्रसेन राया. तिसऱ्याच नावही चंद्रसेन राया. इस्पितळात घोटाळा झाला.”

“माझी आई वेणूबाई” भागीरथीबाई पवार बोलतात. “तिचा बाप चव्हाण. माझा आज्ञा.”

“माझी नोकरी डेलरची.” मालू सांगतात.

“दर्जी होता....” पवारबाई सांगतात,

मला वीर सागतो, इग्रजीत, की त्याचे काका (मालू) हे नंतर बस कंडक्टर होते. आता ते सायकलवरून निरनिराळ्या वस्तू विकण्याचं (हॉकर्स जाँव) काम करतात. त्याची मुले कचेरीत सेवक म्हणून काम करतात. त्यांचं शिक्षण सहावीपर्यंत झालंय. त्यांना सुरुवातीला चारशे रुपये पगार मिळतो.

“आमाला पयला बॉबय बोलायचे.” श्रीमती पवार सांगतात. (भारतीय लोक प्रथम वेठविगार मजूर म्हणून मॉरिशस बेटावर आले तेव्हा प्रातवार त्याचे नावानिशी विभाग पाडण्यात आले. मुंबईहून आले ते ‘बम्बई’ झाले. वाकवाला मराठी लोक मुंबईहून उतरले, व राहिले त्या भागाला आजही ‘बम्बई कॅम्प’ हे नाव प्रचलित आहे.) “आताचे लोक मराठी बोलतात. तेव्हा नाय बोलायचे.”

“कलकत्ते, तामील, तेलंग (तेलगू) चागले वागायचे.” मालू.

“तेवाचं समदं वेस होतं. आताचे वाईट आहेत.” पवारबाई सांगतात.

“आज काय जेवण केलय ?” मी पवारबाईंना विचारतो.

“आज शेगळाची भाजी. भात. डाळ.” भागीरथीबाई सांगतात.

“एकठ्यापुरतंच का ?...” मी.

“हाय. मी एकटीच होते. आता नात आहे सगं रहायला.” (श्रीमती पवार “संगीता SS” म्हणून नातीला हाक मारतात. संगीता येते. चौदा पंधरा वर्षांची. शाळकरी मुलगी. इंग्लीश मुलीसारखा स्कर्ट वगैरे पोषाख. केसांची ठेवण.) पवारबाई सांगतात, “संगीता आहे. हीचा बाप उपर (मॉरिशसच्या पहाडी भागात) रहायला गेलाय. ही पाटशाळामध्ये जाते. शुक्रवारी जायला बापाकडे.”

“काय शिकतेस ?” मी संगीताला विचारतो.

“एडन कॉलेजमध्ये जाते.” संगीता सांगते (माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळाना कॉलेज ही उपाधी मॉरिशसमध्ये चालू आहे) प्रा. आनंद (सावंत) मल्लू या कॉलेजमध्ये प्राचार्याचे काम पहातात.

“मी मराठी शिकते,” संगीता अभिमानाने सांगते. एक मे एकोणिसशे ऐशी रोजी होणाऱ्या महाराष्ट्र व श्री छत्रपती शिवाजी दिनी आपण मराठी गार्ण म्हणणाऱं असल्याचंही ती आनंदून सांगते.

“आम्ही दोघाचं जेवण मीच करते.” श्रीमती पवार सांगतात.

“मी आजारी हाय,” मालू डोक्यावर फेल्ड हॅट ठेवीत म्हणतात व निरोप घेतात श्रीमती पवारांचा सतरा अठरा वर्षांचा नातू येतो.

“तुझं नाव ?” मी विचारतो.

“वसतराव गणपत” तो सागतो.

“काय शिकतोस ?” मी.

“पाचव्या फॉर्ममध्ये. एटन कॉलेजमध्ये.”

“मराठी गाणं म्हणतोस ?”

“हो. .” तो खुलून सागतो. उंच. अगाने किरकोळ. काहीसा चंचल. भावूक. तो जणू हातात डफ तुणतुणे घेतल्यासारखा उभा रहातो व शिवरायाचा पोवाडा म्हणू लागतो. छान ढंगदार आवाजात.

प्रतिग्धा करूनी शिवमंदिरी

इरहर महादेव बोलुनी

निघाला शिव रणांगणी । जीऽ जीऽ जीऽ जी...

पोवाड्याचा ढंग वसतरावाने नेमका उचलल्यासारखा वाटतोय.

“कोणी रचलं हे गाणं ?” मी विचारतो.

“धर्मा गोविंद यानी गाणं रचलं.”

चाळीशी पंचेचाळीशीतील पंडीत धर्मा गोविंद हे मॉरिशसमधील नामवंत मराठीचे शिक्षक, हिंदी भाषेचे पंडीत, कवी, कादंबरी व कथाकार. मराठी समाजातील विविध धार्मिक सभारंभ त्याचे हस्ते पार पडतात.

“तू कोणतं गाणं म्हणते ?” मी वैजयंतीला विचारतो. ती तिथे तितक्यांत येते.

“थोडासा.” ती म्हणते. ती ‘फॉर्म फोर’मध्ये शिकते व धर्मा गोविंद तिला मराठी शिकवितात.

“तुमी आला, फार खुसी झाला.” भगिरीथीबाई मला म्हणतात. तिची आणखी, एक नात दारात येऊन उभी रहाते.

“नातीचा नाव वीणाबाय गणपत.” पवारबाई सागतात.

“तुमचा रोजचा दिवस कसा जातो ?” मी पवारबाईंना विचारतो.

“सकाळी उठल्यावर साफसुथरा करून मंदिरामधी जायच आणि पूजा करायची. हेच पहीलं काम आहे. मग आपले चायपानी. मग घर साफसुथरा करून जेवण. दुपारी शोपत नाय. आता हलूहलू काम होत. जलद नाय. वेळ जातो. वायच शोपायच. मी जात नाय उटंटेवी बघायला. घरामधी राहते. कधी वाटलं तर दादा आले होते

(माळू) त्यांच्या घरी जातो. वायचंसं वसते . माझ्यावरोवरची एक दोन हायेत आताशी. आनिक नाय. आता आमचं पण जायचा दिवस आलाय...रातचा झोपयचा...दुसरा दिवस उजाडला तर भगवानाला नमस्कार करायचा. आता भगवान नेयल तर वेस हाय...आमी मराठी बोलाला म्हणतो...ते आताचे लोक नाही म्हणत... पहिली आपली भाषा बोलायला पाहिजे . काय इचारता आताची पोर..." भागीरथीवाई वैतागल्यासारख्या दिसताहेत. थकवाही आला आहे. मी निरोप घेतो.

. २ .

'मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशन'चा तरुण अध्यक्ष बाबूराम गणेश याच्या नवीन बांधलेल्या दुमदार एकमजली घरात मी वस्तीला आहे. घराचा संपूर्ण वरचा मजला त्याने माझ्यासाठी राखून ठेवला आहे. प्रशस्त शयनखोली. अभ्यासिका. बैठकीची खोली. वाथरूम त्रिथू कमोड. प्रशस्त लांबरुंद गॅलरी. कात्राबोन या छोट्या बहारदार डोंगराच्या शहरात. बाबूराम गणेशची मावशी व मावशे जवळच राहतात. ही काहीशी मजूरवस्ती आहे. बरीच घरे पन्त्याची व मातीच्या भिंतीची आहेत. भोवताली रान वाढलेलं आहे. बाबूरामची मोटर गवत तुडवीत जाते. सध्याकाळची वेळ. बाबूरामच्या मावशांचं नाव आहे ईष्णू गोविंदा. मावशीचं नाव सौ. सरस्वती ईष्णू ही दोघं 'मोरस मराठी' बोलतात. सौ. ईष्णू मला सांगतेय की तिच्या आईकडच नाव आहे चव्हाण. चाळीशी-पचेचाळीशीतील सौ. ईष्णू मराठी पद्धतीचं नऊवारी नेसल्या आहेत. कपाळाला ठळक वाटोळं कुंकू. हातात, गळ्यात गोट पाटल्या वगैरे. रागिणी हो तेरा वर्षांची त्याची मुलगी माझ्या स्वागताला येते. ती चागल मराठी बोलते. सहाव्या इयत्तेत शिकते. पण तिचं लग्न ठरलेलं आहे. बालभारती पुस्तक सहावे (महाराष्ट्र राज्य पाठ्य पुस्तक मंडळातर्फे निघालेले) घरातून ती आणते व मला धडा वाचून दाखवते. वयाने तेरा वर्षांची असलेली ही गोड देखणी हसरी मुलगी देहाने बारीकशी उंच आहे. ती थोडप्रवर्षीय भासते. काहीशी अकाली प्रौढ झालेलीही वाटते. ती पाठ ढंगाने चागला वाचते. पण पाठावर विचारलेल्या प्रश्नाची साधी उत्तरे देताना तिची ताराबळ उडते. तिने अगत परकर व पोलका घातला आहे व ती खूप मनमोकळी, निर्भय व चौकस आहे. मला विचारतेय. महाराष्ट्र कसा आहे ? मराठी भाषासं किती आहेत ? ती कशी रहातात ? मराठी मुली काय करतात ? वगैरे,

सौ. सरस्वती ईष्णू मला सांगतात, " काळ्या नदीच्या प्रदेशात लागलेट (Lagulette) या खेड्यात माझा जन्म झाला." लर्गाज (The George) या डोंगराळ भागात आपलं बालपण गेलं. त्या सांगतात.

“माझे आजोबा पंढरपूरहून आले.” ईशू गोविंदा सांगतात त्याचे वडील मॉरिशस रेल्वेमध्ये तिकीट कलेक्टर म्हणून काम करीत. (गेली तीस चाळीस वर्षे मॉरिशस रेल्वे बंद करण्यात आली आहे.) त्याच बालपण फोर्ट लुईस या मॉरिशसच्या राजधानीच्या शहरात गेलं, त्यांच्या वडीलाच नाव होतं रामचंद्र गोविंद. दोन भाऊ बळी, सहदेव. तीन बहिणी. राधिका, लक्ष्मी, रायबाय. सौ. ईशू मला सांगतात की तिचे वडील रस्त्याचे काम करायचे व आई शेतात काम करायची. ती स्वतः शेतात मेहनत करायची.

“ल्य गरीब होताच” ती मला आपले दोन्ही हात वर करून दाखवते. कष्टलेले कणखर हात. मग मला म्हणते की या हातानी आपण रहात आहोत ते घर बांधलं. छोटसं माती व पन्त्याच घर. घरामागे परडं.

“शेतामधी मकई लावात होतांव... केळी लावायची...समदा केलाय काम...” ती सांगते. आपल्या लग्नाला तेहतीस वर्ष झाली ती सांगते. वय पन्नास वर्षे. नवऱ्याच वय एकावन्न वर्षे. श्री. ईशू गोविंदा असिस्टंट कापेंटर म्हणून सरकारी नोकरी करतात. रस्त्याला डांबर घालणं, लेव्हलिंग करणं वगैरे त्याची कामे. मॉरिशसमधील मराठी मंडळी गणेशोत्सव भव्य प्रमाणात साजरा करतात. श्री. ईशू गोविंदा गणपती तयार करतात.

“दर वर्साला एवढा मोठा...” फोटो आल्बममधील आपला घरचा गणपती मला दाखवीत ते म्हणतात. शंकर, पार्वती व गणेश अशा त्या त्रिमूर्ती आहेत. मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशनतर्फे १९७८ साली मॉरिशस दूरदर्शनवर दशावताराचा संपूर्ण लोकनाट्य कार्यक्रम सादर करण्यात आला होता. दक्षिण कोकणात होणाऱ्या दशावताराचा हा प्रकार हेन्रीएता या विभागात राहणाऱ्या मराठी माणसांनी आजही मॉरिशसमध्ये टिकवून धरला आहे. हेन्रीएता या विभागाला ‘कोकण’ ‘रत्नागिरी’ अशी उपनावे प्राप्त झाली आहेत. या भागातील मराठी कुटुंबामध्ये मी वावरले तेव्हा ही सर्व मंडळी दक्षिण कोकण व गोव्याकडून आली असल्याची प्रचीती मला आली. त्यांच्या मराठी बोलीत बहुसंख्य शब्द मालवणी कोकणी होते. ‘घरकारीण.. ‘शोब...’ ‘ब्हकाल’ वगैरे. वरील दशावतारात रागिणीने पार्वतीचे काम केले होते रागिणीची मोठी भावजय मिंदा. मिंदाने कयादूचे काम केले होते. आम्ही बोलत होतो तेवढ्यात रागिणीचा मोठा भाऊ येतो. त्याचे नाव ग्यानीराव गोविंदा. वीस बावीस वर्षांचा. आम्ही बसलोत ती बैठकीची खोली लांबरुंद आहे. भिंतीवर सर्वत्र देवादिकांचे फोटो. जवळच देवघर आहे. देवघर देवांच्या नानाविध छोट्यामोठ्या मूर्तींनी भरलेले आहे कोपण्यात टीव्ही आहे. ग्यानीराव गोविंदा मोठा तडफदार व तरतरीत तरूण वाटतो. फुटबॉल खेळून तो येतो. उंच. शरीर फीळदार. रंगीत सदरा अगात. काँऊबाँय पॅट धट्ट. मी त्याला मराठी बोलता येतं का म्हणून विचारतो.

“वायसा वायसा मराठी येतं” तो म्हणतो. एका सरकारी खात्यात (C E B) मध्ये तो ऑफीस बाँय म्हणून काम करतो. ‘चार फॉर्म’ पर्यंत त्याच शिक्षण झालंय. महिना एक हजार रुपये उत्पन्न आहे. सप्टेंबर महिन्यात त्याचं लग्न झालं. मिंट्या... (त्याचा उच्चार) ही त्याची बायको. मिंट्याबाय रघजी. मूळची. सासरे रघजी हे शेतकरी आहेत. मॉरिशसच्या दक्षिणेकडील रोझवेल या विभागातील सेंट ह्यूबर्ट या खेडेगावात ते शेती करतात.

थोड्या वेळाने ग्यानीरावचा घाकटा भाऊ येतो. तो फुटबॉल खेळाडू म्हणून प्रसिद्ध आहे. फुटबॉल हा मॉरिशसचा एकमेव राष्ट्रीय खेळ आहे. सर्वत्र छोट्या मोठ्या शहरांमध्ये फुटबॉल स्टेडियम आहेत. विशाल. सुवक. वस्तीपासून काहीसे दूर. भिकाजी त्याचं नाव. त्याला मराठी बोलता येत नाही. तो माझ्याशी इंग्रजीत बोलतो. तो बेकार आहे. त्याला जगण्याचा कंटाळा आला आहे. शाळांत परीक्षेत तो सर्व विषयात पास झाला. पण इंग्रजीत नापास झाला. (मॉरिशस बेटावरील प्रत्येक माणूस फ्रेंच भाषा बोलतो. बरीच माणसे इंग्रजी मात्र मोडके तोडके बोलतात) मॉरिशसमधील शिक्षण हे अगदीच दरिद्री आहे. तो सतापून बोलतो. खरोखरच मॉरिशस बेटावरील एका सतत मराठी तरुणाशी माझी पहिली वाहिली गाठ पडते आहे.

“शिक्षणातून नोकरीघंदा किंवा उत्पन्नाचा कोणताच मार्ग सापडत नाही.” बाबूराम गणेश इंग्रजीतून मला सांगतो. बाबूरामला मराठी याचं तसं येत नाही.

आपण सर्व जाती जमातीमध्ये वावरतो. भिकाजी मला सांगतोय. सर्व जाती जमातींचा एक क्लब आहे. त्या क्लबाचा तो सभासद आहे. फुटबॉल खेळाडू आहे. तो सकाळी सातला उठतो. शहरातल्या वाचनालयात जातो. एक वर्तमानपत्र विकत घेतो. दुपारी जेवायच्या वेळी घरी येतो. जेवण झाल्यावर घरबैठे खेळ खेळतो. कॅरम, डोमिनोझ, डेम्स. खेळानंतर झोप घेतो. मग चहा. मग घर सोडतो. फुटबॉल मैदानावर जातो. मग घरी येतो आंधोळ करतो. मग टी. व्ही. पहातो. काही दिवस तो क्लबमध्ये जातो. क्लबमध्ये वादविवाद चालतात, ‘क्वीझ’चा कार्यक्रम असतो. वादविवादातील भाषणे तो ऐकतो, स्वतःही तो वादविवादात (debates) भाग घेतो. मागील एका वादविवादाचा विषय होता. ‘स्त्रीमुक्ती’ (Women’s Liberation) त्याने विरुद्ध वाजू घेतली. मी त्याला विचारतो, तुझं या विषयावर काय म्हणण होतं? तो ठासून सांगतो, स्त्रियांना मुक्ती मिळणे कधीही शक्य नाही. मूल ही स्त्रीची जबाबदारी आहे. स्त्री मुक्त झाली तर मुलाकडे लक्ष देणार नाही. मूल आपल्या आईला ओळखणार देखील नाही. मी त्याला विचारतो, “मॉरिशसमधील स्त्री मुक्त झाली आहे का?” तो सांगतो, “नवरा आणि बायको मोटारीतून जातात. मोटार रस्त्यात बिघडते. नवरा ती

दुरुस्त करतो. अशा वेळी वायकोने मोठारीतून खाली उतरले पाहिजे. नवऱ्याला मदत केली पाहिजे. धरावर दरोडा पडला तर वायकोने नवऱ्याच्या बरोबर खाद्याला खादा लावून लढले पाहिजे.’ एकदा वादविवादाचा विषय होता. “धुम्रपानाचे फायदे तोटे.” तो स्वतः सिगारेट ओढित नाही व तो धुम्रपानाच्या विरुद्ध आहे. ‘तू पुस्तके वगैरे वाचतोस का?’ मी त्याला विचारतो. आपण खूप पुस्तके वाचल्याचे सागून थॉमस हार्डीच्या “फार फ्रॉम द मॅडनिंग क्राऊड” या कादंबरीबद्दल तो बोलतो. पण त्या कादंबरीची त्याची समज चुकीची तुटपुजी वाटते. तो दर महिन्याला चित्रपट पहातो. मॉरिशस वेगवरील मराठी माणसं प्रगती करीत आहेत, तो सांगतो. त्यांनी सादर केलेला दशावतार (सहा तासांचा सतत) त्याला आवडला होता. मराठी लोक निरनिराळे उत्सव साजरे करतात, तेही त्याला आवडतं. मात्र तो बेकार असल्यामुळे जीवनातील सगळा रस आदून गेल्यासारखं त्याला वाटतं. त्याला जगावसच वाटत नाही. “सुकाणू नसलेल्या जहाजासारखा मी आहे.” तो वैतागून मला सांगतो. हे जहाज कधी काळी खडकावर जाऊन आपटल व फुटलं तरी तो प्रतिकार करणार नाही. खरी गोष्ट अशी होती की तो शाळेत शिकत होता तेव्हा त्याचा देवावर विश्वास होता. पण आता तो बेकार आहे या वस्तुस्थितीमुळे त्याचा देवावरचा विश्वासच उडाला आहे. भिकाजीकडे चांगल्या कला आहेत. तो टाळ, झांज, मृदग वाजवतो. भजन व गाणी म्हणतो. नृत्य करतो. चित्रे काढतो व मूर्ती तयार करतो. त्याचा लहानगा भाऊ आमच्या पुढ्यात बसला आहे. दुसऱ्या ‘फॉर्म’ मध्ये आहे. “माझा लहानगा लेकरू आहे हा” त्याची आई सांगते, त्याच नाव आश्वानाजी गोविंद. तो बाहेरून उशीरा घरी येतो. त्याची लग्न झालेली बहीण त्याच्याबरोबर येते. तिच नाव मालाबाय लक्ष्मण. सगळ्या तिर्षीजणी व तीन पुरुष (त्यांच्यामध्ये बाबूराम गणेश आहे) हातात झांजा घेतात वडील मृदुगावर बसतात. जमिनीवर. गुडघे मोडून. पॅट घातलेले. मग गणपतीसमोर गाणे म्हणत आपण कोणता नाच करतो त्याच प्रात्यक्षिक त्या तिर्षीजणी व तिघे जण (भिकाजी त्यात आहे) मला करून दाखवतात. जणू मीच कुणी गणपती त्याच्यासमोर बसलोय अस मला वाटू लागतं. कात्राबोनमधील सगळे गणपती मिरवणुकीने विसर्जनासाठी तलावावर जातात, असं मला ईष्णू गोविंद सांगतात. ते म्हणताहेत ते गाणे अस—

प्रथम नमन गजवदन

मति तू द्यावी आम्हा बाळाला

(‘मति’ या शब्दाचा त्यांचा उच्चार ‘मटि’ असा होतोय)

दुसर नमन मात्यापित्याला

ज्यानी हो जन्मा दिले आमाला

तिसरे नमन गुरुस्वामीला

बुद्धी तू द्यावी गीत गायाला

(‘बुद्धी’ या शब्दाचा उच्चार त्यांच्याकडून “बूधी” असा होतोय)

चवथे नमन मुंबादेवीला

सभाळ करी आपल्या बाळाला

(‘सभाळ’ शब्दाचा उच्चार ‘संभाल’ असा होतोय)

पाचवे नमन करू सभेला

आनदे नाचू आपल्या मेळ्याला

(‘मेळ्याला’ या शब्दाचा उच्चार ‘मेठ्याला’ व ‘पाचवे’ या शब्दाचा उच्चार ‘पंचावे’ असा होतोय.)

नाच करताना सहा नृत्यकारांनी मधोमध मृदंग वाजवीत बसलेल्या ईष्णू गोविंदा याच्या भोवती फेर धरलेला असतो. मालाबाय सहावारी साडी नेसलेली असते. कपाळाला कुकू. गळ्यात मंगळसूत्र. मृदंग झंजेच्या नादाने धरार्तल रात्रीचे वातावरण दुमदुमून जाते. मग सगळी मंडळी गप्पागोष्टीसाठी बसतात.

“मी आता मराठी शिकायचं सोडून दिल आहे. कारण माझ आता लग्न होणार आहे.” रागिणी माझ्या अगदी जवळ बसून मला सांगते. तिचा पती एक किराणा दुकानदार आहे. दक्षिणेकडील डोंगराळ भागात रहातो. वय वर्षे तेवीस. आनंद लक्ष्मण त्याचं नाव. मी रागिणीच्या आईवडीलांना विचारतो तेव्हा मला कळत की मॉरिशसमधील कष्टकरी कामकरी मराठी मंडळी आपल्या मुलीची लग्ने लहान वयातच उरकतात.

. ३

सकाळी चहापाण्यानंतर बाबूराम गणेश त्याच्या वडील वधूच्या घरी मला नेतो. त्याच नाव सांबा गणेश. छोटेखानी अशा त्याच्या घराच्या पडवीतच त्याचा एक “कोचिंग क्लास” चालू आहे. साठ सत्तर मुले मुली-प्राथमिक शाळेत जाणारी-वाकावर दाटीवाटीने बसली आहेत. चाळीशीतील सांबा गणेश फलक लेखन करताहेत. स्वतः ते एका प्राथमिक शाळेचे उपमुख्याध्यापक आहेत. सर्व मुलेमुली उठून माझं स्वागत करतात. इवल्या इवल्या चिनी मुलीमुलापासून सर्व जमातीची व वशाची मुले त्या वर्गात मला दिसतात. मूळची आफ्रिकन वशाची व कुरळ्या केसाची ‘क्रिओळ’ मुलेमुलीही झगे घालून बसली आहेत. सांबा गणेश फ्रेंच भाषेतून शिकवताहेत. त्या मुलांमध्ये बाबूराम गणेशच्या दोन छोठ्या मुलीही आहेत.

मॉरिशस नाट्य नृत्य संगीत विभागातर्फे चालू असलेल्या एका नाट्यशिविराला मी वाकवा शहरात जातो. मॉरिशस नाट्य विभागाची प्रमुख कार्यकर्ती व संचालक कुमारी प्रेमलता रामकिसून हीने मला या शिविराचं आमंत्रण दिलं होतं. ती दिल्लीतील “नॅशनल स्कूल ऑफ ड्रामा” मध्ये शिकलीय. या शिविरात मला प्रा. डॉ. के. सी. कन्हाडकर भेटतात. डॉ. कन्हाडकर हे अहमदनगर येथील मराठीचे प्राध्यापक. भारत सरकारने त्याची मॉरिशसमधील महात्मा गांधी इन्स्टिट्यूटमधील ‘मराठी भाषा विभागांत’ दोन वर्षांसाठी नेमणूक केली आहे. मॉरिशसमधील प्राथमिक शाळांतून जे मराठी शिक्षण दिलं जातं, त्यासाठी मॉरिशसच्या जीवनाचा सदस्य ठेवून मराठीची पाठ्यपुस्तके तयार करण्याची कामगिरी डॉ. कन्हाडकर यानी स्वीकारली आहे. तूर्त महाराष्ट्रातील ‘बालभारती’ची पाठ्यपुस्तकेच मराठी शिक्षणासाठी वापरली जातात. पंचेचाळीशीतील डॉ. कन्हाडकराचे व्यक्तिमत्व प्रसन्न, प्रेमळ व ज्ञानगंभीर आहे. त्यांच्या शेजारी मॉरिशसमधील वयोवृद्ध मराठी गृहस्थ श्री. गोविंद सोनू हे बसले आहेत. त्यांचं भारदस्त हसर व्यक्तिमत्व, अंगात बुशकोट व कडक ईस्तराची पॅट खाकी रंगाची त्यांचं वय, तरतरीतपणा, चटकन प्रभाव टाकणार. गोविंद सोनूना त्याच महिन्यात व्याहत्तर वर्षे पूर्ण झालेली. पण ते पन्नाशी साठीतील दिसतात.

“मला ओळखलत का ?” मला हळूच ते मराठीत विचारतात. एकच क्षण मी विचारात पडतो. मला आठवत. बारा वर्षांपूर्वी मी गोविंद सोनू यांच्या घराचा पाहुणचार गंगाराम यांच्या बरोबर मॉरिशसमध्ये घेतला होता.

“आपण गोविंद सोनू ना?...” मी विचारतो.

“पाहिलत नेरकरानी मला ओळखलं.” खूप आनंदून सोनू कन्हाडकरना सांगतात. शिविर संपल्यावर आम्ही बाहेर पडतो. गोविंद सोनू स्वतः आपला आनंद सोनू यांची कोरी करकरीत टोयोटा गाडी घेऊन आले आहेत. ते स्वतः गाडी चालवतात. मी त्यांच्या शेजारी पुढच्या सीटवर बसतो. वाकोवा येथील आनंद सोनू यांच्या बगल्यावर आम्ही येतो. इंग्रज माणसाचा हा अलिशान बंगला आनंदाने अलिकडेच पाच लाख रुपये देऊन विकत घेतलाय. गोविंद सोनू व आनंद सोनू हे उत्तम मळ्याचे मालक झाले आहेत. त्यांचा मुलगा बाजी सोनू पुण्याच्या शेतकी कॉलेजातून शिकून गेलाय. तसाच तुकाराम सोनू. सगळेजण शेती व उत्तम पिकवितात.

“उचकीवर काय औषध आहे ?” गाडी चालवताना सोनू मला विचारतात. मी काय सांगणार ? उचकी लागली तर खूपसं थंडगार पाणी प्याव हे मला ठाऊक होतं. “एका माझ्याच उमरीचा मोरिशियन होता. तो द्यायचा औषध.” सोनू

सांगतात, “पण तो गेला.” मग मला चारा वर्षापूर्वीची आठवण ते देतात. रत्नाबाय त्यांची मोठी मुलगी, प्राथमिक शिक्षिका मराठी बोलणारी व शिकवणारी. शिवा बापूंचा धाकटा भाऊ गोपाळबाबू याच्याबरोबर तिच लग्न झालं होत. मग मलाही आठवतं गोपाळ व रत्नाबायने मला त्याच्या घरी पाहुणचार दिला होता. सौ. रत्नाबायने मला मुंबईहून व्याकरणाची पुस्तके पाठवायला सांगितलं होतं.

आनंद सोनूच्या बगल्यात आम्ही पोहोचतो. सर्वत्र हिरवीचार हिरवळ उगवलेले विशाल आवार. आवारात चारीवाजूने प्रचंड वृक्ष वाढलेले. त्यापैकी बरीच झाडे कापुराची झाडे आहेत. त्याच्या इवल्या इवल्या वाटोळ्या हिरव्या पानाची सळसळ पिंपळपानाच्या सळसळीसारखे माझे डोळे आपल्यावर खिळवून ठेवतेय. खूप दगडी पायऱ्या चढून आम्ही बगल्यात जातो. बगल्याला पुढच्या बाजूने लाकडी कठडे आहेत. आत वेताच्या खुर्च्या माडलेल्या आहेत. टीपांय आहेत. बंगल्याच्या दारात लघानाचा नयनमनोहर विस्तार दिसतोय गुलाबाची टपोरी फुले सर्वत्र विपुलतेने फुलली आहेत. ती गुलाबाची फुले हसून माझे स्वागत करताहेतसं मला वाटतं. सौ. आनंद सोनू आमच्या पुढ्यात बीअर व चीज आणून ठेवते. सकाळ फारच सुंदर व उत्तेजक वाटतेय. डॉ. कऱ्हाडकर मला सांगतात की मॉरिशसच्या ग्रामीण विभागात तरुण मराठी शिक्षक व शिक्षिका ‘सन्डे मराठी स्कूल्स’ चालवतात. मॉरिशसमध्ये मराठी शिक्षिकांनी ‘मराठी साहित्य परिषद’ स्थापन केली आहे. या परिषदेच्या वेगवेगळ्या परीक्षाना मुले मुलीही बसतात. सौ. रत्नाबाय बापू या ‘मॉरिशस मराठी शिक्षक संघटने’च्या अध्यक्षा आहेत. तिशीपस्तीशीतील सौ. रत्नाबाय बापू चागलं ‘मोरस मराठी’ बोलते. गोविंद सोनू गाडी घेऊन तिच्या घरी जातात व माझ्यासाठी तिला आनंद सोनूच्या घरात घेऊन येतात. हसरी, गोरीपान, देखणी व मराठी पद्धतीने सांडी नेसलेली रत्नाबाय कपाळावर ठळक कुकू लावते. काहीशी फ्रेंच शैलीने ती मराठी बोलते. मी तिला जुनी आठवण देतो. तीखूप आनंदीत होते. मॉरिशसच्या दूरदर्शनावर ती मराठी कार्यक्रम सादर करते. मॉरिशस मराठी मडळी फेडरेशनच्या कार्यकारिणीवर ती काम करते.

. ५

मॉरिशसमधील मराठी माणसे आपली आडनावे गमावून बसली आहेत. मी सकाळी नऊ वाजता आनंद मल्होत्रोबरोबर मोका विभागातील “महात्मा गांधी इन्स्टिट्यूट”मध्ये जतन करून ठेवण्यात आलेले, भारतीय लोकांच्या बेटावरील आगमनाचे इतिहासदालन पहायला जातो. एक मध्यमवयीन चिनी विदुषी हे दालन साभाळते. या स्थलांतरीतांच्या (Emigrants) इतिहासविभागात इंग्रज लोकांनी

नावे	जात	ठिकाण	वय
रामा मादू	कुणबी (Coonbee)	जळगाव (Zullegow)	३०
हरी विठू	शिंपी	पुणे	२५
गोविंद भिकू	धनगर	बडोदा	२०
रघू पवार	घाटी	जूनर	२२
किस्ना हरी	भोई	नागपूर	३१
धोडी बाळू	कोळी	ईशापूर	१८
गणू अमृता	मराठा	पुणे	२५
समशीद बंडू	इस्लाम	अलिबाग	२३
विष्णू अमृतेश्वर	ब्राह्मण	जुन्नर	३०
सुखिया सायबाजी	मराठा	पुणे	२६
विठू कृष्णाजी	मराठा	कोरेगाव	४०
भिकू गोविंद	भंडारी	राजापूर	२०
दादूमेया शेख अहमद	महामोदन	पनवेल	२८
सदिया गणू	मराठा	राजापूर	२४
बाबाजी गुड्ड	मराठा	दामोळ	२३
सखाराम लक्ष्मण	मराठा	चिपळूण	२०
लक्ष्मण भिकाजी जाधव	कुणबी	अलिबाग (अलिगाव)	४०
सुखा बापू	भंडारी	तेलीचेरी	३६
रामा रामजी	मराठा	हणै	२१
येसू बापू	मराठा	पुणे	३०
हरी बाळू	माळी	श्रीवर्धन	२५
रामा बाळू	मराठा	बडोदा	१६
बाळू येसू	मराठा	रत्नागिरी	१५
विठू गणू	मराठा	रोहे	२०
रामा बापू शेळके	मराठा	अलिबाग	१६
गोविंदा पुजार	मराठा	चिखली	२२
रघू कुणबी गोपाळ	भंडारी	सावतवाडी	२०
धोडू सुकडू	मराठा	सासवड	२५
ईब्राईमखान	मोहमोदन	कल्याण	२५
सय्यद सईद	मोहमोदन	धुळे	३०
हरी मायनाईक	कुळवाडी	कोलवली	३०

नावे	जात	ठिकाण	वय
रामा सरनाईक	महार	खदार (निझाम टेरिटेरी)	४०
जयराम विठोबा	मराठा	मालवण	२४
तुळशी (बापूची बायको)	घाटी	शिंदखेड	२४
रुक्मी (स्त्री)	घाटी	जेजूरी	४५
नीरू देवनाईक	कुळवाडी	नादगाव	२०
हीरा येसू पवार	मराठा	रत्नागिरी	२०
एटोबा गोपाळजी	सोनार	केळूस	२४
महादू विठोबा भोसले	धोबी	सोलापूर	३५
बाबाजी रघू	मराठा	माण्डो-गोवा	२५
खंडू गोपाळ	आगरी	भिवडी	३५
भिकाजी पाडूजी	न्हावी	नगर	२५
पाडू रघू	मराठा	सावतवाडी	२०
कुस्ना भिवाबा	मराठा	कोल्हापूर	२५
लक्ष्मण भिवजी धरणे	कुणवी	कोल्हापूर	२५
मासुती तुकाराम	न्हावी	सातारा	२५

काही माणसांची आडनावे या यादीत आलेली दिसतात. पण ती अपवादात्मक आहेत.

. ६ .

काळ्या नदीच्या परगण्यातील, कास्कावेलच्या, मराठी प्रेमवर्धक मडळीतर्फे पचाहत्तर वर्षांपूर्वी पवार कुटुंबाने बांधलेल्या विडल रुक्माईच्या देवळात माझा सत्कार समारंभ आखण्यात येतो. तीस चाळीस मैलांचा मोटारचा प्रवास. चोरबसिनहून, देवाल्याचा प्रसन्न व उद्यानाने वहरलेला परिसर. माडाची लागवण सभोवार केलेली. कोकणातील देवळाच्या पद्धतीची या देवाल्यातील रचना आहे. आत विठोबा रुक्माई धिवेवर उभ्या आहेत. गाभान्यात, बाहेर मोठे सभागृह आहे. सभागृहाबाहेर मोठे अंगण आहे. अगणात तुळशी वृन्दावन आहे. अगणातच मंडप आहे. मंडपात सत्कार समेची योजना करण्यात आली आहे. प्रेम लक्ष्मण हे तरुण मराठी कार्यकर्ते आपल्या छोट्या बॅक्स बाँगन गाडीतून मला कास्कावेलला घेऊन जातात. आम्ही खूप लवकर देवळात येतो. देवाल्याचे पुजारी मला भेटतात. त्यांचे नाव सवा सोमा. देवळातील बाळग्यावर बसून आमचा सवाद सुरू होतो. सवा सोमाच्या अगात कुडत आहे. कमरेखाली कोकणी पद्धतीचा पंचा ते नेसले आहेत. काळीसावळी मध्यम

शरीरयष्टी. कपाळाला गध. ते मला सांगतात-मोरस मराठीत-त्याचे वय सदुसष्ट वर्षांचे आहे. परंतु ते दहा पंधरा वर्षांनी तरी तरुण दिसतात. सतरा वर्षे पुजारी म्हणून काम करताहेत. त्यापूर्वी मोका जिल्ह्यातील एका खेडेगावात कोठीत काम करित होते. पेशाने शेतकरी. “वायच शेती होती.” ते सांगतात. थोडीशी मोलमजुरी त्यांनी केली. त्याच आडनाव सावंत होत. त्याचे आजोबा साधत मंडळी रत्नागिरीहून आल्याचे सांगत. त्यांचे वडील होते. त्यांची आई त्यांना सागायची की, लघ्न कार्य करताना तुमचा ‘देस’ काय, देवक काय, जातीपाती बघायचे. मगच मुलगी द्यायचे. तिथे सौ. पवार नावाच्या मध्यमवयीन कार्यकर्त्या आई बसल्या आहेत. त्या आमचा संवाद ऐकताहेत. त्या मला म्हणतात, “अजून हे चालूच आहे.”

संवा सोमा मला आपला दैनंदिन कार्यक्रम सांगतात. “देवाची सकाळी आघोळ करतो. पूजा, प्रार्थना, फुले, आरती म्हणतो. लोक येतात त्याची पूजा करून देतो. कथा वाचतो. शनिमहात्म्य वाचतो. शनिवारी सायकाळी. रोज असे नाही. पण कुणाची इच्छा असल्यास वाचतो. नवस करतो. सोमवारच अनुष्ठान करतो. (मी बोलत असताना एक वयस्कर मराठी आई येते. ती सौ. पवार व सौ. राघू यांचे पाश्चात्य पद्धतीचे चुबन घेते) संवा मला सांगताहेत, कुणाची इच्छा असली तर सोळा सोमवार करतो. लगीन बी लावतो. कोन कोन देवळात लगीन करतात. कोन कोन दारात मडप घालून लगीन करतात. हवन यज्ञ करतो. सकाळपासून दहापर्यंत देवळात रहातो. कुणी घरी बोलावतात. तेव्हा कथा वाचायला जातो.” देवळाच्या बाजूला घर आहे. तिथेच संवा विन्हाड करून राहतात. ते सांगतात मला, “मी फक्त एकला इथे रहातो. सून जवळच राहते. मी शाळेत गेलो नव्हतो. बाराखड्या शिकलो होतो. शिक्षण नाहीच करायच. बाराखड्या झाल्यावर पुस्तक नाही मिळायचं. भजन करायचे. किर्तन करायचे. तुकाराम, जनाबाई वगैरे.” मग संवा मला पुढे सांगतात, “पोथी वाचूनसान, त्याचा अर्थ करून दावतो. रामायण, पुराण, सत्यनारायण, शनिमहात्म्य, पाडवप्रताप, तुकारामाचे अभंग. जास्त आम्ही तेच सिकायचे. तुकारामाचे, रामदासाचे, नामदेवाचे, ग्यानेश्वराचे, जनाबाईचे, गणपतीचे गाणे .. महिन्याला पगार देतात. आनि लगीन कार्यात पैसा मिळतो. माझा मुलगा टेलिफोनचा काम करतो. शहरामधी जातो. एका शेतामधी कोठीवालाचा (उसाच्या मळ्यात) काम करतो. एक मुलगा मराठी शिक्षक आहे. प्राथमिक.”

कु. निर्मणी रघू ही वीस वर्षांची तरुण मराठी मुलगी कास्कावेलच्या मराठी प्रेमवर्धक मंडळी या संस्थेची कार्यवाह आहे. सहावारी साडी ती नेसलीय. तिच्या सावळ्या चेहऱ्यावरचे भाव सौम्य, स्निग्ध व करारी दिसताहेत. ती मला सांगतेय, इग्रजीत, (मराठी तिला फारसं चांगलं येत नाहीय.) “मी माध्यमिक शाळेत गणित शिकविते.” उच्च माध्यमिक शिक्षणाची (H. S. C) परीक्षा तिने दिलीय. आपण

गरीब कुटुंबातील आहेत, ती म्हणतेय. गेली तीन वर्षे वडील टॅक्सी ड्रायव्हरचा धंदा करतात. या धंद्यात कमाई होत नाही. जागतिक तेल समस्येचा परिणाम या धंद्यावर झाला आहे. तिच्या वडिलांचं नाव बळिराम रघू. वय वर्षे ५५. आईचं नाव सौ. मुक्ताबाय रघू. वय ४६ वर्षे. आपण सहा भावंडे आहेत. तीन भाऊ. तीन बहिणी. आपण पाचवी. एका बहिणीचं लग्न झालंय. ती मराठी भाषेची शिक्षिका आहे. दोन भाऊ उद्योगक्षेत्रात काम करतात. त्यांनी फक्त आपलं प्राथमिक शिक्षण पूर्ण केलंय. मोठ्या बहिणीचं नाव आहे शांताबाय, धाकटीचं गीताबाय. भावांची नावे आहेत अनिरुद्ध, पुनार्जी व गणपत. सौ. मुक्ताबाय रघू माझ्याशी बोलतात वयाने त्या तिर्शी-पस्तीशीतील वाटताहेत. निर्मणी व मुक्ताबायला कुणी बहिणी बहिणी म्हणेल. अस्सल मराठमोळं व्यक्तिमत्व. कामाकष्टानं व्यापलंल. कपाळावर गरगरीत कुकवाचा टिळा. जाडंभरडं नऊवारी पातळ अंगात. कोपन्यापर्यंत बाह्या असलेला पोलका अंगात. ती मराठीतून बोलते. “माझा माहेरचं नाव मुक्ताबाय येसू.” तिचे वडवडील महाराष्ट्रातील ‘इंदरलोक’तून आले. ती सांगते, (हा ‘इंदरलोक’ कोकणातील ‘हिंदळा’ तर नसेल ना? मी विचार करतोय) ती सांगतेय, “आमच्या बापाचं नाव होतं नारायण. आईचं काशीबाय. आजोबाचं माधू. आर्जचं नाव होतं साजा ” तिचे वडील ड्रायव्हर होते. गोऱ्या लोकाकडे. विलकुल शिक्षण नाही केलं. खेळ्यात रहायचे कास्कावेल्ल्या. आई बोलत असताना मध्येच कु. निर्मणी मला स्पष्टीकरण देतेय. इंग्रजीत. “इंग्रज लोकांच्या गुलामगिरी पद्धतीतून जीव वाचवण्यासाठी वरेच मराठी लोक कास्कावेल्ल्या दुर्गम व दाट अरण्याच्या एकाकी प्रदेशात पळून आले व या भागात लपून राहिले. म्हणून त्यांना शिक्षण मिळाले नाही. नंतर गुलामगिरीची प्रथा कायद्याने नष्ट झाल्यावर मराठी लोक शहराकडे वळले तोपर्यंत ते काळ्या नदीच्या प्रदेशात घेवडे, कडधान्य, फळे पिकवायचे व बाजारात नेऊन विकायचे.” सौ. मुक्ताबाय गुढे सांगतात की तिच्या लहानपणी मराठी माणसे आपापल्या शेतात काम करायचे. पोट भरायचे. ती म्हणते, “आमचा बाप मग निघाला. काम करायला लागला.” कु. निर्मणी मध्येच मला आपल्या इच्छा आकांक्षा सांगते. ती म्हणते, “महाराष्ट्रातून मला जर महाराष्ट्र सरकारने व कुणा सांस्कृतिक, शैक्षणिक संस्थानी किंवा एखाद्या दाऱ्याने शिष्यवृत्ती दिली तर दत्त वैद्यकीच शिक्षण घेण्याची माझी इच्छा आहे सभामंडपात बारा तेरा मराठी स्त्रिया बसलेल्या मी पहातोय. त्यांचे अंगावरचे कपडे त्यांच्या दारिद्र्याची कल्पना देताहेत. त्यांचा पोषाख खूपच गरीब व भडक वाटतोय. प्रत्येकीने डोक्यावरून पदर घेतलेला आहे. त्या श्रमलक्ष्मी आहेत हे त्यांच्या कणखर जाडजूड व काळपटलेल्या अंगयष्टीवरून कळून येतय त्यांच्या समूहात दोन मुली आहेत. त्यांनी फक्त प्राथमिक शिक्षण घेतले आहे. त्या मुली घरीच आहेत. काही मुली उद्योगधंद्यात काम करतात. तेथे जमलेल्या त्या सर्व बाया उसाच्या शेतात काम करतात. त्यांचे प्रत्येकी उत्पन्न दरमहा पाचशे रुपये आहे. विठोबा मंदिरात उपस्थित

असलेले तरूण मराठी कार्यकर्ते श्री. लडकू मला इंग्रजीत सांगतात, “त्या विभागात फक्त पचवीस गरीब मराठी कुटुंबे रहातात.” श्री. लडकू हे मराठी प्रेमवर्धक मडळाचे अध्यक्ष आहेत.

माझ्या सत्कारसमारंभाची छोटीशी पण भरगच्च सभा भरते. शभरावर मराठी स्त्रीपुरुष उपस्थित आहेत. या सभेत मी न्याहाळतोय तो मराठी माणूस, शहरात मी पहातोय त्या मराठी माणसापेक्षा मला वेगळा व जवळचा दिसतोय. जणू मी कृष्णा गोदेच्या परिसरातीलच कष्टणारा राबणारा ग्यानवा पहातोय. ‘डोंगरातील उदीर’ असं मराठी माणसाचं वर्णन इंग्रज इतिहासकारानी केल आहे. खरोखरच मराठी माणसे महाराष्ट्रातून मॉरिशसला आली व डोंगरातील उदीर वून या कास्कावेल विभागात राहिली. या विभागातील मराठी माणसाच्यासाठी म्हणाव्या तशा शिक्षणाच्या सोयी उपलब्ध नाहीत. कु. निर्मणी रघू रोमन लिपीत लिहून आणलेले आपले मराठी भाषण मराठीतून वाचते. दुपारची विप्रवृत्तीय सूर्यकिरणे सभेच्या माथ्यावर सरळ रेषेत येऊन घुसली आहेत. महाराष्ट्र हीच आमची पूर्वजाची पुण्यभूमी आहे. छत्रपती शिवरायाची ती कर्मभूमी आहे. आमची अस्मिता महाराष्ट्रातूनच आम्हाला मिळाली आहे. महाराष्ट्राचा मराठी बाणा पिढ्यान पिढ्या महाराष्ट्रापासून हजारो मैल दूर एका एकाकी व वादळपट्टी बेटावर आम्ही टिकवून धरला आहे. महाराष्ट्रातच आमची भाषेची, संस्कृतीची व प्रेरणेची पाळेमुळे आहेत. आणि म्हणून महाराष्ट्रातील मराठी माणसाने आम्हाला समजून घेतले पाहिजे. महाराष्ट्र सरकारने अजूनही या बेटावर मागासल्या राहिलेल्या मराठी मुलामुलींना शिष्यवृत्त्या देऊन विशेषतः डॉक्टर, तंत्रज्ञ, इंजिनीयर, वास्तुशास्त्रज्ञ या क्षेत्रात येथील गरीब व लायक मराठी मुला मुलींना शिक्षणाची संधी दिली पाहिजे. त्यांना वर आणले पाहिजे...” कु. निर्मणी आपले भाषण विलक्षण कळकळीने व समरसून करतेय. ते ऐकताना व भोवतालचा मराठी माणूस डोळे भरून पहाताना चटकन मला नकळत माझे डोळे अश्रूनी डबडबताहेत. माझ्या गळ्यातून बाहेर हुंदका फुटू पहातोय. माझी बोलण्याची पाळी आलीय आणि काही क्षण माझ्या जिभेतून बाहेर शब्दच उमटेनासा झाला आहे. ही मराठी माणसं कुठून कुठे या हिंदी महासागराच्या पोटात एका जमिनीच्या भयाण तुकड्यावर येऊन पडलीत. उरात फक्त त्यांनी जपून ठेवली होती आपली मराठमोळी अस्मिता. आपली महाराष्ट्राची आठवण. त्याच्या हृदयातून वहात होती. कृष्णा, गोदा, भीमा. त्याच्या मनीमानसी वस्तीला आला होता पंढरपूरचा विठोबा. आणि त्याच्या धारणा, प्रेरणा व श्रद्धाच उगमस्थान होत छत्रपती शिवाजी महाराज आणि ज्या दऱ्याखोऱ्यांतून भीमथडीचा घोडा मराठ्यांनी दौडत नेला तो पराक्रमी सह्याद्रीपर्वत...मॉरिशसमधील मराठी माणसाची ही ओझरती ओळख अपुरीच आहे...

मॉरिशस बेटावरील कोकणी माणूस

मॉरिशस बेटावर अगदी अनपेक्षितपणे मी पहिल पाऊल टाकल १९६७ सालच्या सप्टेंबर महिन्यात. कोकणचे धाडशी व महत्वाकांक्षी सर्कस चालक कै सीतारामपंत वालावलकर याचे पट्टे शिष्य नारायणराव वालावलकर याच्या 'धी ब्रेट रॉयल सर्कस' बरोबर मी पूर्व आफ्रिकेचा दौरा करित होतो दोन अडीच महिन्याचा पूर्व आफ्रिकेतील (केनियातील मुख्यतः) मुक्काम सप्त आला होता व नारायणराव मला म्हणाले, 'आता आमचा पुढचा मुक्काम मॉरिशस बेटावर.' मॉरिशसामध्ये त्यावेळी सर्कस खेळत होती. सर्कस म्हणजे माणसा जनावराचं एक स्वतंत्र व आगळं वेगळं जग. या जगाचे आतले जीवन, त्या जगाची संस्कृती, त्या जगाचे नियम व त्या जगाची सुखदुःखे, ताणतणाव, यशापयश, उत्सवी आनंदाची बहार, वगैरे सगळंच बाहेरच्या जगापेक्षा निराळं, लहान थोरापासून तीनशे साडेतीनशे माणस, त्याचे संसार, त्याचे स्वभाव, तितकीच शंभर दीडशे जनावर, माकडापासून चिंपांझीपर्यंत आणि घोड्यापासून सिंहापर्यंत...म्हणजे बाघ आहेत, चित्ते आहेत, अस्वल आहेत, भारतीय सिंह तसेच आफ्रिकन सिंह, तरस, कुत्रे, हत्ती, आणि अजगर सुद्धा. म्हणजे कधी कधी सर्कसीतील तथाकथित हिंस्त्र जनावरे माणसापेक्षा कमी हिंस्त्र वाटणारी, अधिक सुसंस्कृत, अधिक माणुसकी असलेली व माणसापेक्षाही (मानवतावादी या अर्थाने) अधिकच माणूस झालेली. तर एवढा मोठा माणसा-जनावराचा पसारा एका डच कंपनीच्या कार्गो बोटीतून आफ्रिकेचा किनारा सोडणार होता व हिंदी महासागराच्या पृष्ठभागावर आठ दहा दिवस तरगत तरगत मॉरिशस बेटावर येऊन थडकणार होता.

मला मॉरिशस बेटाबद्दल कुठे काय माहिती होती ? किंबहुना सर्कसमधील व्यवस्थापकीय मडळीपैकी सुद्धा थोडीच मडळी मॉरिशसबद्दल मला नीट नेमक सांगू शकली. मी मोम्बासा शहराच्या मुख्य बाजारपेठेतून पुस्तकाची दुकाने धुडाळीत हिंडलो. कोणाही फॅशनेबल पुस्तक दुकानदाराकडे मॉरिशस बेटाची माहिती देईल अस पुस्तक नव्हत. शेवटी सर्कसमधलाच एक दुय्यम मॅनेजर, दक्षिण हिन्दुस्थानातील, इंग्रजी वाचनाची आवड असणारा मला म्हणाला, मी तुम्हाला माझ्याकडच पुस्तक देतो आणि खरोखरच एक जाडजूड असा ग्रंथ त्याने माझ्या हातात ठेवला तो मॉरिशस-मधील एका विचारवंत लेखकाने वीसपंचवीस वर्षापूर्वी लिहिला होता मॉरिशस बेटाचा इतिहास त्या बेटावर आफ्रिका, चीन व भारतातून, फ्रेंच व इंग्रज वसाहत-वाद्यांनी बरोटी भरभरून आणलेली माणसे, सोन्याच आमीष दाखवून आणि मग जन्मभर वेठविगार मजूर, त्याच्या नशिबी आलेली गुलामगिरी, त्यातही जेमतेम आठ नऊ लक्ष लोकवस्ती असणाऱ्या या जगातील चिमुकल्या देशातील लोकसंख्येमध्ये बावघ ते पचावन्न टक्के असलेल भारतीय लोकानेच आधिक्य. या भारतीय लोकानी, १९०१ साली महात्मा गांधीनी या बेटावर मुक्काम केल्यावर, सुरू केलेला स्वातंत्र्याचा लढा. एका हमालाचा मुलगा असलेला डॉ. शिवूसागर राम गुलाम व त्याचे सहकारी पडीत सहदेव रामा वगैरेसह त्यानी स्थापन केलेली 'लेबर पार्टी' व भारतातील 'काँग्रेस' प्रमाणे लेबर पार्टीने केलेली ऊसमळ्यावरून कामगाराची संघटना, लोकाची एकजूट, अन्यायाविरुद्ध व पिळवणुकीविरुद्ध दिलेला अविश्रात लढा व ब्रिटीश राज्यकर्त्यांनी अखेरीला त्या बेट नावाच्या राष्ट्राला देऊ केलेले स्वातंत्र्य सगळी ही कहाणी मला त्या पुस्तकात वाचायला मिळाली. त्यात मी जेव्हा वाचल की या बेटावर मराठी माणसे रहातात, इतर तेलगू, तामीळ, बिहारी व कलकत्ता लोकांप्रमाणेच व ही मडळी मराठी भाषा बोलते, महाराष्ट्राचे उत्सव-गणपती उत्सव, दसरा, दिवाळी, कृष्णजन्म, रामजन्म व सर्वात मोठा असा शिवाजी उत्सव, व महाराष्ट्रदिन साजरा करते तेव्हा मी भावनेने भारावून गेलो. मॉरिशस बेटावर जायला उत्सुक झालो.

मी जगाचा नकाशा घेऊन त्यावर मॉरिशस बेट धुडाळल. कुठेतरी आफ्रिका-खंडाचा पूर्व किनारा व भारताचा पश्चिम किनारा या दरम्यान तीन साडेतीन हजार सामुद्री मैल दूर पसरलेल्या हिंदी महासागरावरचा एक इवलासा ठिपका म्हणजे मॉरिशस बेट. या बेटावर बेटा मी जाणार होतो.

तस पाहिल तर मॉरिशस हे ऊसाच बेट म्हणून प्रसिद्ध नेरूरला अगदी लहानपणी. म्हणजे नेरूरचं आमचं जुन घर...त्या घराजवळच असलेली सावतवाडी संस्थानातील जुनी मराठी शाळा.. मग पहाटे नौबतीला उठून शाळेत (त्यावेळी पहिली दुसरीत)जायची तयारी...आजी (वडीलाची आई) पहाटे उठून भूषाळ्या गात बसलेली...त्यामुळे जाग आलेली. मग ती आम्हा मुलांना स्वयंपाक

वरात चहाला बोलवायची...चहापेक्षा आम्ही उत्सुक असायचो तोंडात साखर टाकण्यासाठी...बारीक बारीक छानदार चौकटी खड्यांची ती साखर पाहून.. (आर्जीने किंवा आईने साखरेचा ढवा उघडला की) तोंडाला पाणी सुटायच...चहा तर हवा होताच पण साखरही अगोदर हवी होती. त्यासाठी चुलीकडे बसलेल्या आईकडे आमचा हट्टही चालायचा

मग आजी म्हणायची, 'अरे, ही मोरस साखर...खाऊन सपवू नका ती बावानो...'

'मोरस' या शब्दात मी तेव्हापासून अडकून पडलो आहे आणि जीवनातील केवढा अद्भुतरम्य योगायोग. .मोरस म्हणजेच मॉरिशस नाव असलेल्या बेटावर एके दिवशी माझ पाऊल पडलं.

मॉरिशस बेटावरील दोनअडीच महिन्यांच्या अनुभवसमृद्ध वास्तव्यात माझ मॉरिशस मराठी मण्डळीशी अतूट नातं जमलं. इतर भारतीय समाजातही मी वावरलोच व त्यांच्या घरचाच झालो, पण मराठी मण्डळीचा खर म्हणजे मी कोल्यसाने अमेरिकाखंडाचा लावावा तसा शोध लावला होता. मॉरिशस बेटावर एक छोटा 'महाराष्ट्र' होता व त्या महाराष्ट्राची कहाणी पुनः मुंबईला परत आल्यावर मी अनेक लेख लिहून, नभोवाणीवर एक व्याख्यानमाला गुफून व जागोजागी व्याख्याने देऊन प्रथमच विस्तृत, तपशीलवार व समग्र अशी महाराष्ट्राला दिली. नंतर त्यातूनच मॉरिशसशी सांस्कृतिक, शैक्षणिक सवध ठेवणारी व मॉरिशस बेटावरील भारतात शिक्षणासाठी येणाऱ्या भारतीय विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण सहाय्यासाठी धावणारी 'महाराष्ट्र मॉरिशस मित्र मण्डळ' ही संस्था आम्ही मुंबईत स्थापन केली. मॉरिशस बेटावरील 'मॉरिशस मराठी मण्डळी फेडरेशन' या संस्थेबरोबर आमची संस्था सतत सहकार्य करीत राहिली.

तर 'एका छोड्या महाराष्ट्राचा' शोध जरी मला 'मॉरिशस' बेटावर लागला. खर म्हणजे तो आकुंचित अर्थाने केवळ 'महाराष्ट्राचा'च शोध नव्हता तर तो 'भारताचाच शोध' होता.. तरी प्रत्येक मराठी माणसाचा व कुटुंबाचा शोध व वेध घेताना उणे पुरे दोन अडीच महिने मला अपुरे वाटू लागले आणि तरीही मॉरिशस बेटावर सर्वत्र विखुरलेल्या, विशेषत पहाडी दुर्गम भागातील, मराठी वसाहतींना मी भेटी देत गेलो ..कुटुंबामाणसाशी बोलत गेलो...प्रश्न विचारीत व उत्तरे गोळा करीत गेलो. .माझी दैनदिनी त्या टिप्पण्यांनी भरत गेलो...मला पहिले मराठी माणूस त्या बेटावर भेटले ते शिवा बापू. त्यावेळी ते मॉरिशसच्या संसदेचे सभासद होते व वाकवा या शहरात 'मेडिकल फार्मसी' चालवीत होते. नंतर गणू गगाराम भेटले.

ते तर मॉरिशसच्या सयुक्त मंत्रीमंडळात वाहतूक व दळणवळण मंत्री होते. त्यानीच मला आपल्या मोटारीतून वेगवेगळ्या मराठी मोहोल्यातून हिंडवून आणल होत. असाच मी गणू गंगाराम याच्याबरोबर हिंडत या वेटावर दिडशे वर्षापूर्वी इथे आल्यावर मराठी माणसानी जी पहिली वस्ती केली त्या मॉरिशस वेटाच्या गहनगर्द पहाडी व नद्याच्या प्रदेशात गेलो. तेथील मुख्य नदीच नावच मुळी 'काळीनदी' (Black River) आणि त्या नावाला शोभेसारख त्या नदीच काळभोर पाणी व दिवसाही काळोख पडल्यासारख वाटाव अशी गहन गडद दाट अरण्ये...त्यात विखुरलेली उस शेत मळ्यावर काम करणाऱ्या मराठी शेतमजुराची घरे .गणू गंगाराम...त्यावेळी तिसी पस्तीशीत होते ..तरुण, उमदे, देखणे, 'मोरस' मराठी बोलणारे.. (मी मॉरिशस वेटावर बोलली जाणारी मराठी भाषा सातत्याने ऐकली. टेप केली. आणि मी त्या भाषेला तिथल्या तिथेच नाव देऊन टाकल 'मोरस मराठी'...म्हणजे मराठी मायबोलीचा महाराष्ट्राबाहेर हजारो कोस दूर एका वेटावर घडत राहणारा आणखी एक आविष्कार... खानदेशी मराठी, कोकणी मराठी, वऱ्हाडी मराठी, सातारी व कोल्हापुरी मराठी, अहमदनगरी मराठी व पुणेरी मराठीप्रमाणेच आपला वेगवेगळा प्रकार व आकार निर्माण करणारा...आणि तरीही मूळ प्राकृत अशा मराठी लोकभाषेशी आपल नात जोडून ठेवणारा.. माझ्यासारख्या मराठी भाषिकाला चटकल लावणारा.. मराठी माणसाबद्दल व भाषेबद्दल मनात एक नवी वेदनादायक प्रेमाची कळ निर्माण करणारा असा हा मायदेशापासून पिढ्यान्पिढ्या तुटल्यावरही मॉरिशस वेटावरील मराठी माणसांनी प्राणपणाने टिकवून ठेवलेल्या मराठी भाषेचा खजिना. म्हणजे ही खरे तर एक वेगळीच अद्भुत अशी मराठी भाषेची व मराठी माणसाची कहाणी आहे व 'मॉरिशस' वर मी लिहित असलेल्या ग्रथात अल्पाशाने साकार होत आहे) नामदार गणू गंगाराम मला काळ्या नदीच्या परिसरातील एका मराठी कुटुंबात घेऊन गेले. ते कुटुंब म्हणजे तीन चार मोठे भाऊ, लहान मोठ्या बहिणी, आई, वडील, मावऱ्या, आत्था, आजी, आजोवा देखील .तर त्याच नव घर त्या घरातील तरुण मण्डळी जुन्या झोपडीवजा घराच्या परिसरात बांधित होती—चिन्याच्या भिंती, गिलावा, सुतारकाम, छप्पर, सगळ तीच मण्डळी करित होती. जुन्या घराच्या आतल्या दालनात माझं स्वागत झालं. सत्तरीत आलेले त्या घरातील वडील भाणू माझ्याशी मराठीत बोलू लागले...ती मराठी भाषा ऐकून मी चक्रावून गेलो...ती मराठी भाषा नव्हती बोलली होती व ती चक्क कोकणी बोलली होती मी आजूबाजूला सभोवार त्या घरात पाहिल. झाजीचे टाळ भिंतीवरील खुट्यावर लोवकळत होते. खुंटीला मृदंग होता. कोपऱ्यात तदला डग्गा होता. पायात घालायचे नाचाचे. . (थय थय आवाज करणारे) चाळ होते.. आणि माझी दृष्टी वेधून घेणारे पौराणिक नाटकात वापरतात तसे देवादिकाचे व राक्षसगणाचे मुखवटे भिंती भिंतीना टांगलेले होते...

‘आम्ही दशावतारी मंडळी...’ ते कुटुंबप्रमुख मला सांगू लागले. मग त्यांनी आपल्या वडील मुलांना बोलावून दशावतारी संगीताची व सवादाची झळक त्यांनी मला दाखवली. ती ऐकताना व पाहताना मी थरारून गेलो. हिंदी महासागराच्या पोटात माथभूमीपासून दूर कुठेतरी एका अज्ञातवासात ही कोकणी दशावतारी मंडळी शतक सव्वाशतक आपली कला राखून ठेवीत होती. जोपासीत होती. त्या कलेवर काही ती मंडळी जगत नव्हती. पण कलेला मात्र जगवित होती. माणसाला एक माणसाच म्हणून स्वयंभू वेगळेपण हव असत. त्यावरच माणूस तरतो व जगतो. तिला ‘आयडेन्टिटी (Identity)’ म्हणतात अस्मिता म्हणतात. मी पहात होतो. मॉरिशस बेटावरील या कोकणी कुटुंबाने आपली अस्मिता निष्ठेने जपली होती. आपल्या बेटावर प्रथमच आलेल्या आपल्या वाडवडिलाबद्दल बोलताना ते कुटुंबप्रमुख मला म्हणाले, ‘आमची ही मंडळी प्रथम वालावल गावाकडून कुठून तरी आली अस ते नेहमी आम्हाला लहानपणी सांगत. तुम्ही पाहीला आहे काहो हा गाव...’ त्यांनी मला विलक्षण आपुलकीने व गावाच्या आतरीक ओढीने विचारलं. या त्याच्या प्रश्नाने मी आणखीच भारून व थरारून गेलो. भावविवश झालो.

मी म्हटलं, ‘वालावल गाव तर माझ्या नेरूर गावापासून जवळच आहे... माझं आजोळच मुळी त्या गावात आहे...’

थोडा वेळ त्या कोकणी कुटुंबातलाच एक होऊन मी वावरलो व नंतर पुनः कोरोमाण्डेल या विभागात पडलेल्या सर्कस तळावर आलो. मी वालावललाच खुद्द कुण दशावतारी मंडळीकडे मुक्कामाला गेलो नव्हतो ना असा सारखा मला भास होत होता मला ती माणस म्हणाली होती.

‘महाराष्ट्रातील ही भारतीय सर्कस मॉरिशस बेटावर आली याचा आम्हाला अभिमान वाटतो.’

‘अहो, ही तर वालावलकरांचीच सर्कस आहे... तुमच्या वाडवडिलाच्या गाववाल्याची...’ मी त्यांना म्हटलं...

‘ते खर आहे...’ ती मंडळी म्हणाली... ‘पण तुमच्या सर्कस खेळाचे दर इतके मोठे आहेत की आम्ही या बेटावरील गरीब माणसं ते खेळ कधीच पाहू शकणार नाही...’

मी तरी काय करणार होतो? सर्कस हा एक शेवटी धंदा होता आणि नारायणराव वालावलकर. ज्यांना आम्ही नाना म्हणतो. त्यांनी तर सात समुद्र ओलाडून आपली सर्कस आशिया व आफ्रिका खंडात मोठ्या आत्मविश्वासाने व अभिमानाने नेली होती. तसे पाहिले तर आज एकोणिस वर्षे कोकणातील कर्तव्यगार सर्कस कलावताची ही सर्कस परदेशातच हिंडते आहे. नानांचे पूर्वज हे मूळचे

दशावतारीच होते. पण तंबूवर येऊन मी नानाशी बोललो. बेटावरील मराठी कोकणी माणसाच मनोगत मी नानाना सांगितलं. सिंहासारखी अफाट छाती असणारे व भरतखड ओलांडून चार खावी तंबू व शेकडो माणसे व जनावरे यासह परमुलुखात सिंह झेप घेणारे नाना, (त्यावेळी पन्नाशीत आले होते) हृदयाचे व मनाचे खरोखरच मोठे माणूस आहेत. त्यांनी मॉरिशसवरील मराठी माणसासाठी त्याला परवडणारे सवलतीचे दर स्वतः थोडी कळ सोसून ठेवले व मोरस मराठी लोकांशी आपले प्रेमाचे नाते जोडले.

ना. शिवा बापू व ना. गणू गगाराम यांनी नंतर मला मॉरिशस बेटावरील प्रसिद्ध तरुण कवी, कादंबरीकार, लेखक व इतिहासकार आनंद मल्लू (सावंत) यांच्याबद्दल माहिती दिली. मॉरिशस बेटावर मराठी मंडळींची जी 'मराठी प्रेमवर्धक मंडळी' नावाची प्रातिनिधिक संस्था होती, त्या संस्थेचे आनंद व त्याचा भाऊ विराजानंद मल्लू (सावंत) संयुक्त कार्यवाह होते. वाकवा येथे मराठी मंडळींनी 'मराठी हॉल' बांधला होता व तिथे 'विठोबा रत्नमाईची' प्रतिष्ठापना केली होती. तसेच काळ्या नदीच्या कास्कावेल परगण्यात सत्तर ऐंशी वर्षांपूर्वी कै. लक्ष्मणराव पवार यांनी बांधलेले विठोबाचे भव्य देऊळ होते मी टेलिफोन डिरेक्टरीतून आनंदचा टेलिफोन नंबर काढला व तबूतून त्याला फोन केला. माझी मी ओळख व त्याच्या भेटीचे उद्देश सांगताच बो बसीन या शहरातून धावतच तो व त्याचा भाऊ विराजानंद... त्याला थोडक्यात म्हटलं जात होत 'वीर...' आपली छोटी सुंदर मोटार घेऊनच सकसतळावर आले. आनंदने व त्याच्या वडिलांनी एका पहाडाच्या काठावर (बाजूला खोल खवदाडीतून खाली वहाणारी नदी) दुमदार पाश्चात्य पद्धतीच घर बांधलं होत. आनंद सहकारी महाविद्यालयात इतिहासाचा प्राध्यापक होता तर वीरला महाराष्ट्रात येऊन शिक्षण घेण्याची व महाराष्ट्रातील आपल्या वाडवडिलांच्या गावाना भेट देण्याची अनिवार इच्छा होती. सध्याकाळी ते मला आपल्या मोटारीतून आपल्या घरीच घेऊन गेले. त्याचे वडील जयराम मल्लू (सावंत) पोर्ट लुईस या राजधानीच्या नगरीत छोटास टेलरिंग शॉप चालवीत होते. आनंदच्या आईवडिलांनी माझ भावपूर्ण स्वागत केलं. घर दाखवलं. घरासमोर केलेला विविध, मला अनोळखी असलेला फुलाचा बगीचा दाखवला. अर्थात त्यात सुंदर गुलाबाचे भरघोस व देखणे ताटवे होते. आनंद व वीर आपल्या आडनावाच्या अगोदर सावंत हे नाव कंसात घालतात हे मी पाहिलं. आनंदची 'Watch Them Go Down' ही गोऱ्या लोकांकडून भारतीय मजुरांच्या मिळवणुकीचे चित्रण करणारी कादंबरी प्रसिद्ध झाली होती व गाजली होती. तसेच 'Foot prints' हे भारतीय समाजाचा त्या बेटावरील (व एक

प्रकरण खास मराठी समाजावर) इतिहास सागणार पुस्तकही प्रसिद्ध झाले होते 'Marathi Guardian' नावाच्या इंग्रजी नियतकालिकाचाही तो संपादक होता.

मी मल्लू मंडळींना विचारलं, 'तुम्ही सावत हे नाव कस लावता ?'

'आमचे वाडवडील रत्नागिरी जिल्ह्यातून आले. रत्नागिरी जिल्ह्यात सावतवाडी आहे व त्या सावतवाडीत माणगाव आहे. त्या माणगावातून आपण आलोत... आपण मूळचे परभू सावत...असे आपले आजोबा, आजी सांगत. 'आनदचे वडील मला म्हणाले.

'म्हणजे तुम्ही माझ्याच गावचे की...अगदी जवळचे. सावतवाडीतले...'
मी भावनेन उचबळून म्हटलं, नंतर आम्ही एकत्र जेवलो, बराच उशीर झाला होता.
मी परत जाण्याची इच्छा दाखवली तेव्हा आनदची आई सयबाई मला म्हणाली,
वायच बसा . . बेगिन कशाला जाता तुमी आला लय वेस वाटल . .

तेव्हापासून तो आजतागायत मल्लू (सावंत) कुटुंब्याचे माझे नाते अतूट व परम जिव्हाळ्याचे जे जमले ते आजवर टिकून आहे. कालांतराने अवध्या दोन वर्षांतच वीर मुंबईला शिकण्यासाठी आला. चार वर्षे माझ्याचकडे तो राहिला. सिडेनहॅम कॉलेजमधून कॉमर्सची पदवी घेऊन आज तो मॉरिशस देशाच्या अर्थखात्यात महत्वाच्या अधिकारपदावर काम करीत आहे. शिवाय मॉरिशस बेटावरील सर्व मराठी संस्थानी (सुमारे चाळीस) एकत्र येऊन स्थापन केलेल्या 'मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशन'चा तो प्रमुख कार्यवाह आहे. शरद पवार याचे मंत्रिमंडळ चालू होते त्या काळात महाराष्ट्र सरकारच्या खास आमंत्रणावरून तो 'मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशन'चे अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, प्रेम लक्ष्मण व बाबूराम गणेश यांच्याबरोबर 'सांस्कृतिक प्रतिनिधी मंडळ' घेऊन आला होता. मुंबई पुण्यातील मराठी सांस्कृतिक संस्थानी त्या सर्वांचे प्रेमळ स्वागत केले होते

१९८० च्या मार्च महिन्यात 'मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशन'चे मला अचानक आमंत्रण आले. दरवर्षी १ मे रोजी फेडरेशन व मराठी माणसांतर्फे मॉरिशस बेटावर 'श्री छत्रपती शिवाजी उत्सव व महाराष्ट्र दिन' भव्य प्रमाणात साजरा करण्यात येतो. त्या दिवशी सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत सर्वत्र शिवाजी उत्सव होत असतो व 'मराठी हॉल व 'महात्मा गांधी सस्थे'च्या नाट्यगृहात साजरा होणारा 'महाराष्ट्र दिना'चा सोहळा आकाशवाणी व मॉरिशस दूरदर्शनवरून प्रसारीत केले जातात. १९८० सालच्या या ऐतिहासिक दिनाचा प्रमुख पाहुणा म्हणून माझी निवड करण्यात

आली होती शिवाय 'मॉरिशसमधील महाराष्ट्रीय माणसे' या विषयावर मी मराठीत ग्रंथ लिहावा अशी विनंती मला करण्यात आली होती. त्यासाठी मॉरिशसमध्ये दोन महिनेभर राहण्याची फेडरेशनने माझी खास व्यवस्था केली होती व वेटावर विखुरलेल्या पूर्व, पश्चिम, दक्षिण, उत्तर भागातील मराठी माणसांना भेटण्याची माझी सर्व तरतूद त्यांनी व्यवस्थित योजना करून आखली होती. मी मला आलेलं आमंत्रण आनदाने स्वीकारलं होतं व पुनः एका तपानंतर मॉरिशस वेटावर जाऊन मी राहिलो होतो.

मॉरिशसमधील मराठी मंडळीतर्फे 'मराठी हॉल' मध्ये भरलेल्या शेकडो मराठी स्त्री-पुरुष माणसांच्या सोबत माझ प्रेमान स्वागत करण्यात आलं. तेव्हा त्या सभेत 'मॉरिशस मराठी फेडरेशन' च्या नियामक मंडळाच्या सभासद व मॉरिशसमधील 'मराठी शिक्षक संघटने'च्या अध्यक्षा सौ. रत्नाबाय बापू या मराठी शिक्षिकेने मराठी भाषेत फेडरेशनतर्फे माझे पुढील शब्दात स्वागत केले त्या म्हणाल्या, 'आज मॉरिशसच्या दृष्टीने फार चांगली गोष्ट आपणास सांगण्यासाठी मी उभी आहे. महाराष्ट्रातून आपले पाहुणे म्हणून श्री. प्रभाकर श्रीधर नेरूरकर आले आहेत. मॉरिशसमधील मराठी भाषिक जनतेच्या वतीने व मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशन'च्या वतीने मी प्राचार्य नेरूरकराचे स्वागत करिते श्री. नेरूरकर मॉरिशसमध्ये दुसऱ्यादा आले आहेत. प्रथम १९६७ साली ते इथे आले होते. तेव्हापासून ते मॉरिशसचे मित्र आहेत. मॉरिशसमधून भारतात, विशेषतः मुंबईस शिकावयास गेलेल्या विद्यार्थ्यांचे ते पालक, मार्गदर्शक अशी दुहेरी भूमिका बजावतात. आजही मॉरिशसमध्ये विविध पदावर त्यांच्या घरी राहून शिकून आलेले विद्यार्थी आपणास आढळतात.. यदाच्या 'शिवाजी डे'च्या समारंभाचे मुख्य पाहुणे म्हणून त्यांनी आपले निमंत्रण स्वीकारले आहे. 'मॉरिशसमधील महाराष्ट्रीय' असे एक पुस्तक लिहिण्याच्या दृष्टीने सध्या श्री. नेरूरकर मॉरिशसमध्ये दौरा करीत आहेत. मराठी वर्तमानपत्रे, महाराष्ट्र शासन, विविध शाळा कॉलेजेसमध्ये मॉरिशसमधील मराठी विद्यार्थ्यांसाठी ते खूपच खपतात. वर्तमानपत्रात नेहमी मॉरिशस विषयी लेख लिहून आपल्या देशाची माहिती प्रकाशित करतात. महाराष्ट्रातून मॉरिशसमध्ये येणाऱ्यांना देखील आपलेपणाने माहिती देतात. महाराष्ट्र व मॉरिशसचा सच्चा मित्र, दोन देशांच्या मधल्या सागरावरचा सेतू व दोन देशांमधलं खरोखरचा दुवा अशी त्याची थोडक्यात ओळख करून देता येईल.. मॉरिशसमधून महाराष्ट्रात गेलेल्या मराठी मंडळी फेडरेशनच्या प्रतिनिधी मंडळाचे उत्तम स्वागत व व्यवस्था श्री. नेरूरकरानी ठेवली होती. त्याचे इथले वास्तव्य सुखाचे व्हावे म्हणून आपण सर्वांनी त्यांना बोलावले पाहिजे. त्यांना पाहुणचार दिल्या पाहिजे विविध सस्था, मंडळे, क्लब, असोसिएशन्स या सर्वांनी श्री. नेरूरकराची भेट घेऊन त्यांच्या सोईच्या वेळेप्रमाणे त्यांना आपल्या गावी घरी बोलावावे ही विनंती '

मॉरिशसमधील 'मराठी शिक्षक संघा'च्या सभेत माझं स्वागत करताना सौ. रत्नाबाय बापू म्हणाल्या होत्या, 'आज मी आपणा सर्वांच्या बतीने प्राचार्य नेरूरकराचे मॉरिशसमधील मराठी शिक्षक संघाच्या या सभेत मनापासून स्वागत करीत आहे. आपणा सर्वांना भेटण्यासाठी व आपल्याशी दोन शब्द बोलता यावे म्हणून श्रीयुत प्रभाकर श्रीधर नेरूरकर वेळात वेळ काढून आज इथे उपस्थित राहिले म्हणून मी त्यांचे प्रथमच आभार मानते... प्राचार्य नेरूरकर प्रथम शिक्षक आहेत. त्यानंतर ते लेखक, वृत्तपत्र लेखक, प्राचार्य, प्रवासी, समाजसेवक, महाराष्ट्र मॉरिशस मित्रमण्डळाचे चिटणीस वगैरे वगैरे आहेत. शिक्षक. सच्चा शिक्षक नेहमी विद्यार्थी असतो. नेरूरकर मॉरिशस देशाचा अभ्यास करणारा एक विद्यार्थी आहे. हा देश त्यांनी ६७ साली प्रथम पाहिला. पण आज ते मॉरिशस पाहात आहेत तो अभ्यासकाच्या दृष्टीने. रसिकाच्या दृष्टीने. मॉरिशस देश, मॉरिशिअन माणूस, समजावून घ्यावा या भूमिकेनून ते या वर्षी आले आहेत. हा देश. या देशाची संस्कृती प्रकृती लोकर, चालरीत, लोकभाषा, लोकस्वभाव या सर्वांचे प्रतिबिंब त्यांच्या पुस्तकात पडणार आहे. आपणा सर्वांचे सहकार्य तनमनधनाने त्यांना मिळेल असे आश्वासन पण मी त्यांना जाहीरपणे देते ..' प्रास्ताविकानंतर मॉरिशसमधील मराठी भाषणांची व शिक्षकसंघाची माहिती देताना त्या म्हणाल्या, 'या देशात एकूण ५५ (पचावन्न) हजारांच्या जवळपास मराठी लोक राहतात. सुमारे ८० (ऐशी) शिक्षक मराठी भाषा शिक्षकाचे काम करतात. ५० (पन्नास) मराठी शिक्षकांच्या शाळा आहेत. इयत्ता १ ते ६ इयत्ता-मधून मराठीचे अध्यापन होत आहे. १९६५-६६ सालापासून मराठी या विषयाचा समावेश प्राथमिक शिक्षणात झाला. मराठी भाषेतून दरवर्षी नाट्यस्पर्धा सरकारतर्फे घेतल्या जातात. सुमारे १०-१२ नाटके स्पर्धेत असतात. 'सन्डे मराठी स्कूल्स' (Sunday Marathi Schools) देखील या देशात भरतात. मराठी भाषा सुळांनी बोलावी. लिहावी अशी प्रत्येक मराठी माणसाची इच्छा असते. मराठी सण व्रत, उत्सव इथे हौसेने साजरे होतात. गणपती उत्सव, शिवाजी डे, कृष्णजन्म, रामजन्म, पाडवा सण साजरे करतात. दिवाळी देखील साजरी करतात. मराठी भाषेच्या स्कूल फायनल परीक्षेस महत्त्वाचे स्थान मिळावे म्हणून शिक्षक व मराठी लोक प्रयत्नशील आहेत. मराठी आपल्या पूर्वजांची भाषा आहे. त्या भाषेत आपले साहित्य व संस्कृती आहे म्हणून तत्का आभमान इथल्या मराठी माणसाच्या रोमारोमात आहे. प्राचार्य नेरूरकर आमची ही भूमिका समजावून घेतील व आपल्या पुस्तकात याची नोंद घेतील अशी अपेक्षा व्यक्त करून मी माझे भाषण संपवते.

माझ्या मॉरिशसमधील या दुसऱ्या मुक्कामात सौ. रत्नाबाय बापू यांनी माझी एक अर्थपूर्ण मुलाखत मॉरिशस दूरदर्शनवर (M B. C. T. V.) घेतली. ती मराठी माणसाच्या धरोघर पोचली. रत्नाबाय ही शिवा बापूंची सून. मराठी समाजातील

वयोवृद्ध असे ऊममळ्याचे माल्क श्री. गोविंद सोनू याची कन्या. -

मी या मुक्कामात भारतीय भाणसं या बेटावर आलीत त्या कळची ऐतिहासिक दप्परे पाहायचा एक कार्यक्रम आखला. मॉरिशस बेटावरील निसर्गसुंदर मोका (MOKA) या परगण्यात १९७२ साली 'महात्मा गांधी संस्था' (Mahatma Gandhi Institute) स्थापन करण्यात आली. भारत सरकारचे ही संस्था बांधण्यासाठी सर्व प्रकारचे आर्थिक व सांस्कृतिक सहाय्य मॉरिशसला मिळाले. या संस्थेचे उद्घाटनही पंतप्रधान इंदिरा गांधींच्या हस्ते झाले. या संस्थेत एक खास 'पौरात्य विद्याविभाग' निर्माण करण्यात आला आहे. Department Of Oriental Studies...त्या विभागात भारतीय समाजाच्या बेटावरील आगमनाची ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी तयार केलेली सर्व दप्तरे नोंदी, कागदपत्र, नोंदबुके, फोटो अल्पम जपून ठेवण्यात आले आहेत. एक मध्यम वयाची, तरतरीत, व अभ्यासू चिनी स्त्री तो व्यवस्थापन विभाग सांभाळते. आनंद मल्लू मला तिच्याकडे घेऊन गेला. माझ्या अभ्यासाची दिशा तिला मी समजावून दिली आणि लगेच तिने मला एका स्वतंत्र दालनात स्वतंत्र खुर्चीवेल व लेखनाची साधने देऊन, मला सर्व दप्तरे धुंडाळून योग्य ती माहिती गोळा करता येईल अशी व्यवस्था दक्षतेने केली. कातडी बांधणात बांधलेली ती अजस्र नोंदबुके सगळीच मला पाहता येणे माझ्या मर्यादित मुक्कामात केवळ अशक्य होते. म्हणून मी फक्त 'बम्बई' दप्तरे तेवढीच पाहायचे ठरविले आणि ती सुद्धा संख्येने विपुल निघाली. मी त्यापैकी देखील काही थोडी व काहीश घाईगर्दीतच पाहू शकलो.

मुंबई बंदरातून जहाजातून जे भारतीय लोक आले (त्यात मराठी भाणसे अर्थातच जास्त) त्यांना या बेटावर 'बम्बई' असे नाव पडले. आजही वाकोवा या बहुसंख्य मराठी लोकांच्या वस्तीत 'बम्बई कॅम्प' नावाचा मोहळा अस्तित्वात आहे. 'बम्बई' लोकांच्या नोंदी सांख्यार चाळत असताना मला आढळून आले की मराठी लोक महाराष्ट्राच्या निरनिराळ्या भागातून आले होते. पुणे, जळगाव, बडोदा, मुंबई, जुन्नर, नागपूर, इशापूर, खेड, अलिबाग, कोरेगाव, राजापूर, पनवेल, नागोठणा, गुहागर, दाभोळ, वेंगुलें, चिपळूण, सौंदक, मालेगाव, हर्णे, श्रीवर्धन, रत्नागिरी, सावडा, रोहे, चिखली, तळासरी, खडकी, सावतवाडी, सातवड, कल्याण, धुळे, शिंदखेड, मालवण, जेजुरी, नांदगाव, पैठण, औरंगाबाद, सोलापूर, गोवा, भिवडी, कोटशपूर, सातारा, कुडाळ, बेळगाव, ठाणे, बाणकोट, लाजा, दापोली, अहमदनगर वगैरे. मी कोकणच्या नोंदी अर्थातच कटाक्षाने पाहिल्या. त्यात एक गोष्ट जाणवली व ती म्हणजे इंग्रज कारकुनांनी नोंदबुकात नोंदी करताना आडनावे गाळली होती. क्वचित कुठे चुकारू माकारू एखादे आडनाव लिहिले गेलेय असे दिसून आले.

नोंदी कशा प्रकारे केल्या आहेत याचा एक नमुना मी खाली देत आहे. त्या

नोंदीत कोकणच्याच माणसांचा आलेख मी मुद्दामच देत आहे. प्रसंग असा आहे. इ. स. १८६४ साली 'शिप हैदरी' हे जहाज कॅप्टन डेव्हीड स्त्रिश्चन याच्या नेतृत्वाखाली मुंबई बंदरातून मॉरिशसला जायला निघाल, ती तारीख व महिना असा १७ मार्च १८६४. मॉरिशस बेटावर ते ४ जुलै १८६४ रोजी जाऊन पोचलं. तर त्यातून माणसे गेलेली एकूण खालील प्रमाणे.

पुरुष.....	२३२	
स्त्रिया	८१	[परतु ३४ मुलांचा हिशोब १७ मोठी
मुलगे.....	३४	माणसे व १४ मुलींचा हिशोब ७ मोठ्या
मुली.....	१४	स्त्रिया असा केला आहे. म्हणून त्याची
अर्भक मुलगे ३		एकूण सख्या ३६७ ऐवजी ३३७
अर्भक मुली ३		मानण्यात आली आहे.]

[यापैकी काही माणसांचे वर्गीकरण पृष्ठ ५१ वर पहावे.]

मी ही केवळ झलक दिली आहे. अशी शेकडो हजारो नावे-स्त्री, पुरुष मुलामुलींची व अर्भकाचीही या स्थलातरीत मराठी माणसांची नोंदण्यात आली आहेत. ही सर्वच दप्तरे अत्यंत नीटनेटकी व व्यवस्थित आहेत. एकेका दुसऱ्या प्रचंड नोंद-बुकात ह्या माणसांची छायाचित्रे क्रमशः हारीने चिकटविण्यात आली आहेत. ती आजही इतकी ताजीतवानी व जिवत वाटतात की ते उमदे, तरणताठे, सुंदर चेहरे पाहताना चटकन माझे टोन्ही डोळे अश्रूंनी डबडबून गेले. कोकण व महाराष्ट्राच्या मातीत जन्माला आलेली ही माणसे वसाहतवादाच्या भीषण शोषणाची शिकार होऊन मायभूमीपासून दिगंतराला जाऊन जगली होती व मेली पण होती. पण आता त्यांचेच वंशज मानामरातावाने मॉरिशस बेटावर एक स्वतंत्र राष्ट्राचे नागरिक म्हणून राज्य करीत होते, याचाही मग मला आनंद व अभिमान वाटत राहिला.

ठळकपणेच काही कोकणी माणसे मला या बेटावर शोधून काढता आली. बेटाच्या मधोमध असणारा हेन्रीअत्ता (Henrietta) परगणा तर बहुसंख्य कोकणी पूर्वज असलेल्या मराठी माणसांचा परगणा आहे. त्या परगण्याला दिलेले दुसरे नावही 'रत्नागिरी' असेच आहे. या गावात मी एक पूर्ण संध्याकाळ व रात्र तेथील 'रत्नागिरीकर' लोकांना भेटण्यासाठी, त्यांच्याशी बोलण्यासाठी, त्यांची भाषाबोली ऐकण्यासाठी व तेथे जो दशावतार सादर केला जातो, तो पाहण्यासाठी मी मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशनचे कार्यवाह विरजानंद मल्हू व इतर कार्यकर्त्यांसमवेत घालवतो. माझा तेथील मंडळीकडून पुष्पगुच्छ देऊन सत्कार करण्यात येतो. माझा

या प्रत्येक माणसाला वेदावर उतरल्यानंतर एक नंबर देण्यात येत असे व त्याची नोंद बुकात नोंद खालील प्रमाणे आहे :

नंबर	नाव	बापाचे नाव	वय	लिंग जात	खेडेगाव	कायम ठिकाण	जिल्हा	उंची याद्या	खाणखुणा	शेरा
—	बाबाजी	आमरुजी	४०	पुरुष मराठा	कोडवार	सावई	सावतवाडी	—	—	—
—	महादेव	मुकुंद	३०	पुं. मराठा	सावंतवाडी	सावतवाडी	सावतवाडी	—	—	—
—	बापू	गोविंद	१०	पुं. मराठा	मालवण	मालवण	रत्नागिरी	—	—	—
—	रामजी	पाहू पालव	३३	पुं. मराठा	उमरमाळे	कुडाळ	सावंतवाडी	—	—	—
—	सकलौ	बाबलौ	२८	पुं. चमार	माणगाव	कुडाळ	सावंतवाडी	—	—	—
—	भिकू	बाबलौ	२	पुं. मराठा	मालवण	मालवण	रत्नागिरी	—	—	—
—	जानकी	राजबा	३६	स्त्री मराठा	मालवण	मालवण	रत्नागिरी	—	—	—
—	बाबली	पाडुरंग	३२	पुं. मराठा	मालवण	मालवण	रत्नागिरी	—	—	—
—	पाहू	बाबली	५	पुं. मराठा	मालवण	मालवण	रत्नागिरी	—	—	—
—	बाळू	भिकनाक	२३	पुं. मराठा	राजापूर	राजापूर	रत्नागिरी	—	—	—
—	धाकू	रामनाक	९	पुं. मराठा	आंध्रिवली	बाणकोट	रत्नागिरी	—	—	—
—	भिकू	गोविंद	२२	पुं. भडारी	राजापूर	राजापूर	राजापूर	—	—	—
—	रघू	गोपाळ कुणबी	२०	पुं. भडारी	सावतवाडी	सावंतवाडी	रत्नागिरी	—	—	—
—	मानू	रामा	२०	पुं. भोची	वेगुलें	वेगुलें	रत्नागिरी	—	—	—

मुक्काम सदानद भिवाजी (राणे) या तरुण व बुद्धिमत् मराठी शिक्षकाच्या कोकणी पद्धतीच्या मातीच्या घरात असतो. सदानदकडे आलेले एक वडील गृहस्थ सहदेव देवजी मला सांगतात की आपल्या घराण्याचे एक वडील माणूस 'परब' या आडनावाचे होते. त्याची मावसबहीण सखूबाई ही 'सावंत' घराण्यातील, तिचा सत्तर वर्षांचा नवरा मनाजी येसू सावत. ह्या सगळ्या मडळीकडून या वेटावर पूर्वीपासून 'दशावतार' सादर केला जातो मध्यतरी त्याला खड पडला होता. पण अलिकडे (दोन चार वर्षे सरकारी उत्तेजनाने) त्या वेटावर पुन्हा 'दशावतार' सुरू झालाय. सदानदचे वडील शंकर भिवाजी हे गेली तीस वर्षे 'दशावतार' सादर करतात. सदानदच्या घराण्यात गेली नव्वद वर्षे गणेश उत्सव चालू आहे. दशावतार मंडपात किंवा सिनेमाहॉलमध्ये सादर करण्यात येतो. लग्नकार्यात कुणाची खास इच्छा असली तर ही दशावतारी मडळी तिथे जाते. ते लोक खर्चासाठी पन्नास साठ रुपये देतात. त्यात फायदा होत नसतो. रात्री साडेआठ-नऊला दशावतारी मंडळी उभी रहाते. मग रात्रभर दशावतार चालू रहातो तो अग्दी पहाटेपर्यंत. मग सकाळी आरती व भूपाळी गाईली जाते. दशावताराची सुरुवात अशी होते. पहिल्यांदा दोन द्वारपाल येतात नंतर दोन राधा येतात. पूर्वी राधाची भूमिका पुरुष करीत होते. मधल्या काळात ही भूमिका करायला पुरुष नाखूष झाले. म्हणून दशावतार बराच काळ बंद होता. आता राधाची भूमिका मुलीच करतात. सदानंद मला सांगतो, की आपल्या बहिणी, चुलन बहिणी, ते काम करतात. राधा गणपतीला घेऊन येतात व राधा, गणपती, द्वारपाल पुढे मागे होत नाचतात, त्यानंतर शंकर येतो. प्रथम हरिदास उभे राहतात. (हरिदासाच्या भूमिका घेतलेले लोक) ते हातात झाजा, टाळ, मृदंग घेऊन उभे रहातात. असे पंधरावीस हरीदास रागेने उभे असतात. त्यांना रात्रभर गायचं असत. दोन तीन येऊन कसे भागणार ? दोन तीन मुख्य गायक असतात. हे गायक प्रथम गणपतीचे स्तवन सुरू करतात. शंकर व सदानद भिवाजी यांनी आपल्या सुंदर मराठी हस्ताक्षरात दशावताराची संपूर्ण संहिता लिहिलीय. ती ते मला दाखवतात. तिच्यात 'रामायण'चे आख्यान लिहिलेले असते. (नंतर मी मॉरिशस सोडण्यापूर्वी त्या संहितेची एक वेगळ्या वहीत प्रत काढून त्या दोघानी मला ती भेट म्हणून दिलेली आहे) शंकर व सदानद मला होनाजी बाळाची अमर भूपाळी ' धनश्याम सुदरा ' ताल सुरावर गाऊन दाखवतात. भूपाळीनंतर दशावताराची आरती सगळ्यांनी मिळून म्हणायची असते. नंतर एखादी विठ्ठलाची आरती. शेवटी 'घालीन लोटगण, वदीन चरण' ही प्रार्थना म्हणून दशावताराचा समारोप होतो मॉरिशस वेटावर दरवर्षी होणाऱ्या विविध भाषिकांच्या नाट्योत्सवात हा दशावतार सतत सहा तास मॉरिशसच्या रंगीत दूरदर्शनावर दाखविला जातो. या दशावतारात सादर करण्यात येणारी आख्याने आहेत ती अशी . १) रामायण २) रुक्मागद कथा ३) बाणासूर ४) प्रेमिला-अश्वमेध यज्ञावर आधारलेली प्रेमिला ही एक राणी असते.

अर्जुनाच्या घोड्याला ती धरते. मग त्या दोघात युद्ध सुरू होते. युद्ध चालू असताना आकाशवाणी होते. स्त्रीबरोबर युद्ध करणे म्हणजे कुळाला हानी आहे
५) राजा श्रियाळाची कथा ६) मदन रतीं...

दशावतार कसा सादर करण्यात येतो, या मी विचारलेल्या प्रश्नाला आणखी उत्तर मिळत ते अस...गणपती नंतर शारदा येते. ती ब्रह्मदेवाची कन्या व विद्येची देवता. हरिदास तिचे स्तवन करतात. ती नाचते. हरिदास व शारदा यांच्यात संभाषण होते. ते असे :

गणपती/शारदा म्हणते, 'कशासाठी माझे स्तवन केले आहे?'

हरिदास, 'आमचे नाटक शेवट्यास जाण्यासाठी...'

शारदेनंतर शंकर पार्वती येतात. मग ब्रह्मदेव येतो. मग शंखासूर येतो. तो ब्रह्मदेवाचे वेद चोरतो. मग ब्रह्मदेव विष्णूचे स्तवन करतो. हरीदास गातात,

धाव पाव गा नारायणा
धाव पाव गा लक्ष्मी रमणा
धाव पाव गा मधुसुदना
जगजीवना तुज नमो

सगळे हरिदास तालासुरावर गातात :

धावय पावय गा कमलावरा दिन दयाळा रामा
कमळ नयना हरी भजा हो । कमळ नयना

मग विष्णू येतो व विचारतो;

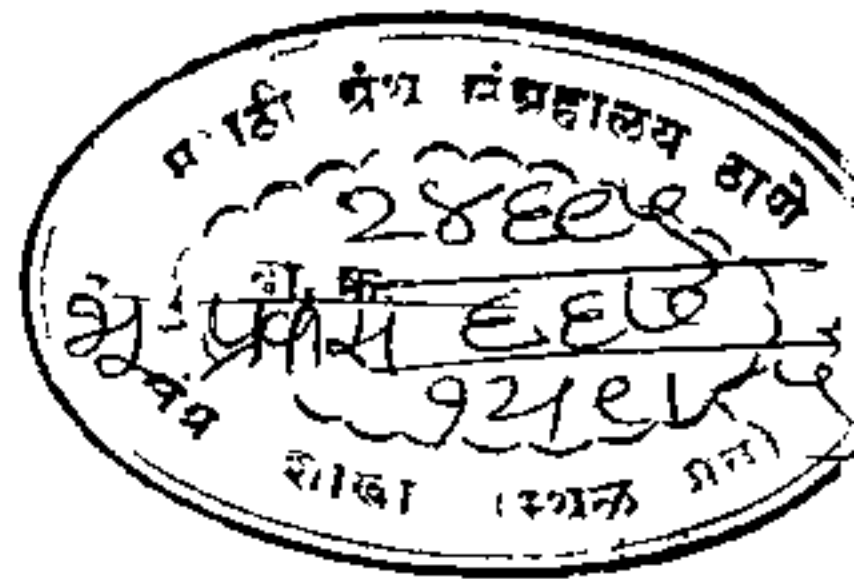
कशास केले माझे स्तवन
करी गा चतुरानना मज कथन

त्यावर हरिदास उत्तर देतात;

सिंधू पुत्र शंखासूर
तोही माजला अफाट
वेद नेले निशाचर
ब्रह्म कर्म हे राहिले

मग विष्णू त्यांना आश्वासन देतो;

जरी तो गेला सुरासुरी
घाला घालीन तस्करावरी
तथासी मी निर्दालुनी
वेद आणीन चतुरानना

मग विष्णू मत्स्यावतार धारण करून सतसागरातून धुडाळून शंखासुराला पृथ्वीवर आणतो. त्या दोघांचे युद्ध सुरू होते; मला त्या युद्धाची व एकूण सगळ्या प्रसंगाची झळक सदानद भिवाजीच्या घरापुढील अगणात दशावतारी मडळी करून दाखवते. ती अशी . (हरिदासाची साथ सुरू असते)

सिंधूच्या सुता थैय थैय था । सिंधूच्या सुता थैय थैय था
 येई गा शंखासूर वीर नाथा.....
 भक्ताच्या दाता थैय थैय था
 भक्ताच्या दाता वधावा शंखासूर वीर आता

आणि मग पुढील मजेदार ओळ पुनः पुनः गाईली जाते व त्या तालावर विष्णू व शंखासूर पायात चाळ घालून नाचतात. कोकणातील दशावतार असतो तसाच थेट काळाकुट्ट पोषाख, डोक्यावरून, तोंडावरून घेतलेला...तोंडाला लाल जीम. पांढरे डोळे...धाही थाही असा शंखासुराचा ताल असतो. तर ओळी अशा. .

लाडूत बाल्या थैय थैय था
 लाडूत बाल्या लाडू लाडू लाडूत बाल्या थैय थैय था

मग विष्णू शंखासुराचा वध करण्यासाठी त्याच्या डोक्यात गदाप्रहार करतो. तेव्हा शंखासूर विष्णूला शरण जातो व हरिदास गातात,

शंखासूर म्हणे गा श्रीहरी
 जड जड झालो गदा प्रहरी
 आता आम्हा कैसी उरी
 आज्ञा द्यावी प्राण रक्षावया

नंतर विष्णू त्याला जीवदान व वर देतात वगैरे. हा आढदशावताराचा भाग माझ्यासाठी तुकड्या तुकड्यानी 'रत्नागिरीकर' मडळीनी त्या रात्री सादर केला... गणपतीच्या आगमनावेळी कोकणातील दशावताराप्रमाणेच इथेही ब्राह्मण येतो. गळ्यात जानवे घालतो. हातात तांब्या घेतो. आंब्याचे डाळ तोडून पूजा साहित्य आणतो.

त्या रात्री सदानद भिवाजीच्या कुटुंबिय मडळीकडून बरीच मनोरंजक व सामाजिक महत्त्वाची माहिती मला ऐकायला मिळते. सदानद भिवाजीची आई सौ. दमयंती भिवाजी मानाजी येसू (सावंत) मला सांगतात की त्याचे पूर्वज 'इंदर' हून आले. मी 'इंदर' या शब्दावर विचार करीत रहातो. ही सारी मडळी सरळ सरळ मला

सावंतवाडी, कुडाळ, वैगुर्ला, शिरोडा इकडील असावीत असे वाटतेय. त्याचं बोलणं, वसण, देहथष्टी, रगरूप, वागणूक...सखूवाई मला म्हणतात, आपल्याला आता काही आठवत नाही. तिच्या वडिलांचे नाव होते भिकाजी व आईचे होते गंगावाई. सदानंद भिवाजी मग सखुवाईना आग्रह करतात. 'कायनी सागा...कायनी सागा...' त्या मग सागू लागतात. ती नेमकी कायनीच असते अस नाही. पण त्यांच्या बोलण्यात येत गेलेले पुढील कोकणी शब्द मी माझ्या टिपण वहीत ताबडतोब टिपून ठेवतो : उदाहरणार्थ १) वसरी २) तौसर ३) तेतूर ४) भितूर ५) कित्याक मध्येच, सदानंद भिवाजी सखूवाईला विचारतात, 'काय, कसा हा हयसर...मग घरातील मडळीना उद्देशून ते म्हणतात, 'हयसर ये,' 'वेगिन ये' 'चल चल वेगिन वेगिन...' सखूवाईची 'कायनी' चालूच असते. मग मी आणखी शब्द टिपतो १) चेडू २) त्याला 'झील' झालाय ३) दिल्यान् ४) खाल्यान् ५) पिल्यान् ६) खय खतस? ७) आमका ८) तुमका ९) तुका १०) माका ११) कोयतो १२) आवोळी १३) वडे १४) चण्याचा सांभारा १५) कडी १६) नेवरी (कानवली) १७) घोव १८) बायल १९) व्हकाल...नतर सौ. दमयंती भिवाजी माझ्या आग्रहास्तव एक लोकगीत विलक्षण हृदयस्पर्शी आवाजात मला म्हणून दाखवतात. १९५० ते १९६० या दहा वर्षातील माझ्या कोकणच्या मुक्कामात मी 'कोकणी लोकगीते' घरोघर फिरून गोळा केली व त्यांचे सशोधन केले. त्या ग्रथाचे हस्तलिखित आता माझ्याजवळ तयार झाले आहे. तब्बल वीस वर्षांनंतर त्या माझ्या 'कोकणी लोकगीतां'च्या संग्रहात हे दमयंती बाईनी म्हटलेलं पुढील गीत सापडले. तर ते गाणे असे :

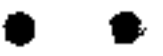
इडा जो ठेवीला
घाणा जो भरीला
आदी देव नमिला
गणराया ।
गणराया तुमचे
या मंडपी यावे
चित्तीले कारीये (इच्छिले कार्य)
सिद्धी न्यावे...

सौ. दमयंती भिवाजी मला सांगतात, 'हे लयनाचं गाण आहे. शेष भरताना म्हणायच.' रात्र बरीच झालेली असते. त्या पहाडी प्रदेशात सभोवार दाट ऊसाची शेते मैलोगणती किंर उभी असतात. काळोखाचे साम्राज्य सर्वत्र पसरलेले असते. पुनः गणपतीच्या संदर्भात पुनः दशावताराचा विषय निघतो. मग सगळे दशावतारी मिळून झांज, मृदंग, टाळ, यांच्या तालासुरावर गणपती स्तवन व शंकर स्तवन म्हणतात... व प्रत्येक गीताचा शेवट करताना जोर व ठेका देऊन पुढील दशावतारी धून

थे कितान ता दे था

थे कितान ता दे था

वातावरणात ते सूर उमटत असतानाच आम्ही मॉरिशस वेटावरील 'रत्नागिरी-कर' कोकणी मडळींचा निरोप घेतो. 'आरेता' (Henrietta) हे मॉरिशसमधील मराठीचे माहेरघर मानले जाते याचा रोमाचकारक व हर्षदायक प्रत्यय मला तिथे येतो. त्या लोकांनी मराठी भाषेबरोबरच असख्य कोकणी (मालवणी) बोल जिवत ठेवलेले असतात, दशावतारासारखी कोकणची लोककला जोपासलेली व जगवलेली असते. हे पाहून खरोखरच गळ्याशी राहिवर दाटून येतो. जाता जाता सदानंद मला सांगतो, 'एक लक्षांत ठेवा. या भागात मंदिर बांधण्याचे काम बाजूला ठेवून आम्ही सर्वप्रथम मराठी शाळा उघडली. शिवाय सदानंद सांगतो की त्यांच्या घरातच मागील दारच्या एका खोलीत मराठीचे वर्ग चालतात. २५/२६ मुले व मुली मराठी शिकतात. त्याची बायको सौ. मिताबाई व बहीण चंद्रावती तिथे शिकविते.

वीरबरोबर मी त्यांच्या मोटारीतून बोवसिन या शहरातील मराठी मंडळींनी बांधलेले 'विनायक मंदिर' पहायला जातो. संध्याकाळची वेळ असते. प्रशांत व प्रसन्न वातावरण. तेथे वीरचे काका शिवशंभा मला भेटतात. तरतरीत टेंगणेसे, एकशिवडी अगलट, वाटोळा हसरा चेहरा, कपाळाला टक्कल, अंगात कुशशर्ट, पॅट, बोलके. ते माझ माझे हात आपल्या हातात घेऊन स्वागत करतात. मी त्यांना त्यांच वय विचारतो. ते म्हणतात, 'तीन कोरी अकरा वर्षे...' म्हणजे त्यांच वय गणित असं', वीर मला सांगतो. '३ × २० + ११ = ७१ वर्षे' एकाहत्तर वर्षांचे शिवशंभा साठीतले वाटतात. वीर त्यांना 'नाना' म्हणतो व नाना शंभा म्हणूनच ते मराठी मंडळीत ओळखले जातात. नाना मला खूप आवडतात. त्यांची आणि माझी तेव्हापासून कायमची गट्टी जमते. थेट कोकणी माणूस. गावात गेल्यावर माझ्या भेटीला येणाऱ्या कष्टकरी कामकरी कोकणी माणसासारखा. त्यांना निवृत्त होऊन खूप वर्षे झालेली असतात. त्यांचा एक मुलगा फ्रान्स देशास नोकरीधदा करतो व तिकडेच स्थायिक झाला आहे. नाना या वयातही सायकल चालवतात व सायकलकरून झबली व मुलाचे कपडे विक्रीत शहरातून फिरतात. आपकमाई करतात. नानाची मी मुलाखत घेतो. ते मला सांगतात-(त्यांच्याच शब्दात मी त्यांच बोलग देतोय)-'माझ्या आजोबाच नाव मालू. माझा आडनाव परभू सावंत. माझा बाबा म्हणायचा आम्ही परभू सावंत आहोत. तो माणगावचा सावंत होता. मी मुलजाला नाय गेलो. आर्मीमध्ये गेला होता. ईजिप्तला गेलो होतो.

दुसऱ्या महायुद्धात 'मी नानाना विचारतो. 'कोण कोणत्या मुलखातून मराठी लोक इकडे आलेत सागाल का ?...' नाना सागतात. 'मराठी लोक कोण मालवणी हाय कोण घाटी हाय. लय प्रकार हाय मला बाकीचे सावंत ग्हायत नाय. माझ्या बाबाचा नाव लक्ष्मण. मुलखातून माझा आज्ञा व आज्ञी जहाजातून पळून आले होते. माणसानी ठकवून आणलं. इथून काही माणस मुलखात गेली व लोकाना म्हणाली, 'चला मॉरिशला जाऊया. मॉरिशला मॉप पैसा गावताय. घोडे उचलून दागिना मिळव. लय खाया पियाला मिळल.' पण मग मराठी लोक या बेटावर आले व मग त्याची काय अवस्था झाली ते नाना मला सागतात. 'लोकाना लय दुख केल्या. त्याना लापाय (फ्रेंच शब्द : गुराचा गोठा उसाच्या काड्या व पात्यांनी तयार केलेला) मध्ये ठेवायचे. वैलावानी. एक दार इथेशी. एक दार तिथेशी. बायका इकडे पुरुष तिकडे. माझ्या आजोबाचा एकच मुलगा. माझा बाप. ते सांगायचे—'कपडा नाही, काही नाही. असच, पळाले जहाजामधी. माझ्या आज्ञीला मुलगी झाली. माझी आते. माझ्या आजोबाचा नाव होता मालू.

मी मध्येच नानाना थाबवून विचारतो, 'त्यावेळी लग्ने सोयरीक कशी ठरायची ? लग्ने कशी व्हायची ?'

'मराठी लोक वाकवामध्ये पुष्कळ आहेत. लग्नाला बाशिंग बाधायचा. माडवळ्या बांधायच्या. आठ दिवस लग्न चालायचं. लग्नाला नवरा घोड्याच्या गाडीतून यायचा. लग्न लागलं की न्हवरीला नवरा घेऊन जायचा. पाचपरतावनला मुलीला आणायची.

'पाचपरतावन...' मी चक्रावून विचारतो. अस्सल कोकणी रीतीरिवाज !

'अजूनही पाच परतावान करतात. मराठी लोक' नाना सांगतात, 'आमचं लगीन ठरलं ते वडिलानी बघितल. आम्ही नाही बघितल. मुल्ल्यान मुलगीला नाय बघितलं. मुलीन मुल्ल्याला नाय बघितलं. आधळी हाय, लगडी हाय काय बी बघितल नाय.'

'आम्ही पाच भाव आणि पाच बहिणी' नाना आपल्या कुटुंबाची हकिकत सागतात. 'वीरच्या वडिलाच नाव होत जयराम. मोठ्याच महादेव. मग नारायण. बहिणीची नावे होती, आवडा, यमना, कृष्णा, ईठा आणि जयाबाय. माझ्या लहानग्या भावाच नाव होतं शिरीपत. लहानपणी बाप 'तामिस्मारी' (उसाचा शेतमळा) मध्ये काम करायचे. लय दुख. बायच बायच खायला मिळायचा. बाप दर महिन्याला बारा तेरा रुपया मिळायचा. घर लापायचा. खाली माती तारवायचा. घरात एक गाय होती. मग दूध मिळायचा. तवा आमाला घरचा दूध मिळायचा. आता आम्ही 'पदर' (पावडर) चं दूध पितो. सायब (गोरा) आमच्या बापूला (बापाला) मारायचा. लय दंडीन (दाडगा) होता. लय मारला माझ्या बापाला उगीचच्या उगीच. गोरा

भारी भारायचा. पायात काय नाय. शहरामंधी जायचा. पण पायात काय नाय. खाकी कपडे घालायचे. खाकीचा कोट (पालतो : फ्रेंच शब्द) आणि हाफ पॅन्ट (कासो : फ्रेंच शब्द) घालायचा. 'मार्कीन'ची खमीस घालायचा. साहेब क्रिओळ भाषा (मॉरिशस चेटावरील लोकभाषा) बोलायचा. जेवण-डाळ, भात, मोडके चावल-छदून मग पाखडायला पायजे. मग शिजवायला पायजे. 'तामिस्मार' मध्ये दोन घमेल चावल माझ्या बापाला मिळायचा. दोन डोल भरून (नाना दोन्ही हाताचा डोल करून दाखवतात) डाळ मिळायचा. एक मोठा लामोक (वाडगा) मीठ मिळायचा. खोबऱ्याचं तेल द्यायचा सायेब.'

विनायक मंदिराच्या आवारातच मागच्या वाजूला श्रीमती भागीरथीबाय पवार याच जुनं पुराण घर असतं. थोरले कै. लक्ष्मणराव पवार याच्या पत्नी. वय चार कोरी चार : (४ × २० + ४ = ८४) चौऱ्याशी वर्षे. आम्ही त्यांच्या घरी जातो तेव्हा त्या दारातल्या शेगलाची भाजी पुढ्यात तपेली घेऊन मोडत बसल्या होत्या. काळ्यासावळया. भारदस्त. कामाने कष्टलेला देह. डोक्यावरून पदर. पादर नऊ बारी लुगडं. तपेलीतली 'शेवग्याची भाजी दाखवून भागीरथीबाई मला विचारतात 'शेवग्याची भाजी हाय तिकडं? ..मी आनदाने 'होय' म्हणतो. नाना अपली कहाणी पुढे चालू ठेवतात. 'तामिमारमध्ये माझ्या बापान तीन कोरी पंधरा वर्षे काम केल. माझी आई पाच वर्षांचा होतो तेव्हा मेली. माझ्या आईचा नाव धोंडी रामा होता. माझे बापू (बाप) आणि माझी भावजय पकवायचे भात. तीन इयत्तापर्यंत शिकलो मराठी नाय शिकवायचे. इंग्लीश फ्रेंच ईस्कूलमधी क्रिओळ शिकवायचा. ईस्कूलमधी खूप भारायचा '

'तुमच्या वडिलाना मारला तर तुमाला राग नाय यायचा ?' मी विचारल.

'काय करणार' नाना व भागीरथीबाय एकदमच उत्तर देतात.

'सोसायला पायजे. आमच्या वडलानी लय दुख केला. आता आम्ही स्वतंत्र हायेत.

'तुमची मुलं...त्याचं जीवन कसं वाटत?...' मी.

'आता जीवन बेस हाय-' दोघेही सांगतात.

'मुलाचा जन्म झाल्यावर तुम्ही लोक बारासा कसा करायचा ?' माझा प्रश्न—

'पाचव्या दिवसाला सटवी पुजायची.' भागीरथीबाई सांगतात, 'मग बारा दिवसानी पाळण्यात घालून नाव ठेवायचं' मग श्रीमती पवार मला गाऊनच दाखवतात.

बाळा जो जो रे कुलभूषणा रामा लक्ष्मणा
बाळा जो जो रे

‘मग बाळाला हातात धेऊन पाळण्यात घालायचा. तेव्हा बोलायच...’ श्रीमती पवार सांगतात.

महादेव ध्या । सहादेव ध्या
राम ध्या । नकुल ध्या

‘पाळण्याला दोरी धरून हालवायचा. मग पाळणा म्हणायचा. मग ‘आतो’ नाव ठेवायची.’

आम्ही ‘आते’ला ‘आतो’ म्हणायच. नाना माळू सांगतात. तामीळ लोक आते बोलतात. नाव ठेवल्यावर खोबऱ्यात साखर घालायची. नंतर घुगऱ्या (चणे) वाटायच्या. पीठाच्या गवल्या करायचा. चणामधी घालून वाटायच्या.

माझ्या या दुसऱ्या मॉरिशसच्या मुक्कामात आनंद व वीरच्या धाकट्या बहिणीचं स्मिताच लग्न होतं. त्या लग्नसोहळ्याला मी मुख्य पाहुणा म्हणून आनंदच्या घरी राहतो. दोन तीन दिवस लग्नाच्या सोहळ्यात मल्लू कुटुंबातील सर्व मंडळीसह सामील होतो पाचपरतावानाच जेवण जेवतो. ती रात्र आम्ही सगळी जागवतो. नाना माळू हे सर्वात वडील माणूस. त्या कुटुंबातले. ते सर्व पुरुष मंडळीना ‘सखूनाय’ वाटतात. ‘सखूनाय’ या शब्दाची मला गमत वाटते. उची परदेशी मद्य असते. त्याला मराठी मंडळी ‘सखूनाय’ म्हणतात. नाना कुणाला तरी दुकानात जाऊन आणखी ‘सखूनाय’ आणायला सांगतात. पूर्वीचा एक फेरा झालेला असतो. नाना रात्रभर खूप फॉर्मिंत येतात आणि खूप लहानपणच्या आठवणी सांगतात. गाणी म्हणतात, नाचतात. नाना सुटाबुटात असतात. गळ्याला टाय. डोक्यावर फ्रेंच पद्धतीची काऊटी. एखाद्या इग्रजी चित्रपटात शोभणार पात्र कसे नाना दिसतात. मैफलीला खूप मजा आणतात. नानानी माझ्या आग्रहास्तव गाऊन दाखविलेली गाणी काही मी खाली देत आहे. ती सर्व अस्सल कोकणी ढगाची आहेत.

१) पहिल गाण : (नाना म्हणतात, ती लावणी आहे)

काळी कोंबडी करकरते जिन्या मीन्यासाठी
करगे बयनी तिखट कांजी माझ्या जिवासाठी । जी जी जी
मग ढोलकं वाजवत नाचायच, नाना सांगतात,

दुम दुम दुमुक । दवसर बुकिथ । दुम दुम दुमुक
मधल्या ओळीचा अर्थ मात्र नाना सांगू शकत नाहीत.

२) दुसर गाण : नाना गातात :

पाऊस पडला । चिखल झाला
कशाला जाता दूर हो इथेच । पंढरपूर

३) तिसर गाण नानानी गाईलेल

इठोबा हो इठोबा
आपलीच बायको आपलीच आई
आपलाच नवरा आपलाच बाप
इठोबा हो इठोबा

सांगायला हरकत नाही. नानाच्या सहवासात त्या रात्री आम्हाला 'सखूबाई' चागलीच मानवते. अशी ही मॉरिशसमधील एक कोकणी रात्र.

एके दिवशी सकाळी सकाळीच मला आपल्या घरी नेण्यासाठी आपल्या स्वतःच्या टॅक्सीतून भीम बलराम रघू हे छपन्न वर्षांचे मराठी गृहस्थ येतात. त्याच्या टॅक्सीतून ब्रोवसिनला मी त्याच्या घरी जातो ते टॅक्सी चालवतात. बरेच मराठी लोक मॉरिशसमध्ये टॅक्सी चालवतात. त्यांचे नवे घर अर्धे अधिक बांधून झाले आहे. त्यांची पत्नी सौ. मुक्ताबाय रघू. वय पन्नास वर्षे. मुलगी निर्मणी रघू. वय एकवीस वर्षे. ती शिक्षिका आहे. सौ. मुक्ताबाय नऊवारी लुगड नेसलेल्या डोक्यावरून पट्टर, भारदस्त व्यक्तिमत्व, प्रेमळ बोलणं. त्या मला सांगतात की त्यांचे आजोबा सदी सांगायचे की मुलखात त्यांचे गाव 'इंद' नावाचे आहे. मुक्ताबायचे माहेर आरेताला. वडील नारायण येसू व आजोबांचे नाव होतं महादू येसू आजोबा सांगत असे की आपण 'सावंत' आहोत. मुक्ताबायच्या सासऱ्याच आडनाव होत 'पवार'. सासरे आपण कणीकडन आलो ते सांगत सामान्यान् ~~तुम्हाला~~ रघू व सासूच नाव हात मुक्ताबाय रघू. आमचं लहानपण आजीसिंग (बापाची आई) गेलं. त्यांना मुली नव्हत्या. माझा जन्म झाला तवा त्यांना आनंद झाला. तवा आजीन मला आपल्याकडे घेतल. मी सात वरीस आजीचं दूध पिला. नऊ वर्सांला माझी आजी वारली. तीन महिने अगोदर बाप वारला. शॉक घेऊन आजी वारली. पण आजाने मला नाही सोडल. आजानेच मला मोठी करून आजानेच माझा लगीन केला. लगीन करून मी आलो तेव्हा तेरावरीसाची होती. माझी सहा भावडे होती. मीच मोठी. माझा बाप भरून तीन वर्सांला माझा लगीन झाला. माझ्या आईच नाव होत काशीबाय. तीन भाव, तीन बहिणी. एक भाव लहानपणीच अठरा वर्सांचा असताना वारला. माझी आई काम करून, मोलमजुरी करून समद्याचा लगीन झाला. ऊसाच्या शेतात काम करायची. भीम रघू मला सांगतात की पंधराव्या वर्षी ते मोटर मेकॅनिक म्हणून काम करित होते. भीम रघू दिसायला देखणे, बोलणं सौम्य, देह

भरदार व काळेसावळे, मग त्याचा त्याना कटाळा आला व २५ व्या वर्षी ते टॅक्सी धव्यात पडले. स्वतःची टॅक्सी घेऊन चांगला धदा. मॉरिशसमध्ये जवळ जवळ शंभर मराठी लोक टॅक्सीचा धंदा करतात, ते म्हणाले. मीम रघू नंतर मला म्हणाले की मी मॉरिशसला येणार हे अगोदर ठाऊक असते तर आपण व इतर सगळे मराठी टॅक्सी-वाले विमानतळावर टॅक्सी घेऊन आले असते. दुपारच जेवण मी रघू कुटुंबात करतो. मुक्ताबाय माझ्या आग्रहास्तव आपण लहानपणी म्हणत असे ती गाणी म्हणून दाखवते. त्यांची मुलगी निर्मणी रघू ती गाणी माझ्यासाठी टेप करून घेते. आमच्या जवळच त्यांचा आल्सेशियन कुत्रा आदवशीर वसलेला असतो. मुक्ताबाय म्हणते ती गाणी सुद्धा 'कोकणी लोकगीते' आहेत हे माझ्या चटकन लक्षात येत.

मुक्ताबायनी म्हटलेलं पहिलं गाण अस असतं.

आई मी जाते खेळाई
जा ग तू जा माझ्या लेकीन
जाईन पन नेसाया न्हाई
नेस ग तू वयनीची साडी
वयनीबाय राग मांडीला
दादाबा जीव मारीला
आई मी जाते खेळाई ॥ ध्रु० ॥

जाईन पन हातात नाही
घे ग तू वयनीच्या बागड्या
वयनीबाय राग माडला
दादा बा जीव मारीला
आई मी जाते खेळाई ॥ ध्रु० ॥

जाईन पन पायात नाई
घे ग तू वयनीचे वाळे
वयनीबाय राग माडला
दादा बा जीव मारीला
आई मी जाते खेळाई ॥ ध्रु० ॥

जाईन पन नाकात न्हाई
घे ग तू वयनीची नथ

.....

जाईन पन कानात नाई

घे ग तू वयनीच्या बाळ्या...

असं हे गाणं वाढवत मी गात रहायच, मुक्तावाय सांगतात,

मग मुक्तावाय मला सांगतात, 'ही मराठी लोक नथ वापरतात. कोन सरमतात. आमची आय सदी बोलायची. नवरीला नथ नाय. बुगडी नाय. वासिंग नाय तर लगीन कसं ? आज्ञा सागायचा, वासिंग बांधा. नथ घाला. मुंडावळ्या बाधा, सगळा सिंगार करा.' दागिने समजावून सांगताना मुक्तावाय मला म्हणतात, 'वाळ्या म्हणजे कानात घालायचा दागिना. चांदीची साकळी कानामागून घालण्याचा दागिना.' मुक्तावाय मला सांगते की तिच्या आजीने तिचे दोन्ही कान तीन ठिकाणी टोचल्यात. 'माझी आजी वारस तवर 'कास्टी' (कासोड्याच लुगड) नेसायची. आता नाथ नेसन. खेड्यातून काही जुन्या स्त्रिया अजून नेसतात.' 'मुक्तावाय सांगतात. आमचं बोलणं चालू असतानाच वयोवृद्ध पण अत्यंत तरतरीत व उल्हसित अशा श्रीमती भागीरथीबाई पवार वधूच्या घरी येतात. मुक्ताबाई मला म्हणतात, मी त्याची सून. मग लग्नाचा विषय निघतो. नव्या नवरीचा. तेव्हा मुक्ताबाई सांगतात, 'नवरीची आघोळ घालायला पाच सवाष्णी पाच नारळाने ओटी भरायची वधूची. नंतर तिला लहान भाऊ असला तर तो तिच्याबरोबर रहातो. 'टोकणा' हवन करिताना नवरा-नवरीच्या हातात 'लव्हा' किंवा 'लव्हा' (भक्याच्या) भाऊ देतो. मग त्यानी त्या हवनात टाकायच्या. भावाला शक्तीप्रमाणे कापड, रुमाल सुद्धा नवरा मुलगा दान देईल. मॉरिशसमध्ये दोन पद्धतीन लग्ने होतात एक वैदिक लग्न. आर्यसमाजाचं. दुसर पुराणिक. जुन्या पद्धतीचं. आर्यसमाजाच्या लग्नाला लग्न वेळ लागत नाही. पुराणिकला खूप विधी असतात. आदल्या दिवशी उत्सव, आघोळ-रविवारी लग्न लागेल तर शुक्रवारपासून विधी सुरू होईल.

मग स्वतः श्रीमती पवार वधूला लग्नात हळद लावतानाच गाण म्हणून दाखवतात सांगतात वधूच्या दारात मुहूर्तमेढ लावली जाते. मुक्तावाय त्यांना साथ करतात :

दारातल्या ग मुहरत मेढी । तुझ्यावर भार कशायाचा

माझ्यावर भार सुपाऱ्याचा

दारातल्या ग मुहरत मेढी । माझ्यावर भार हळदीचा

माझ्यावर भार कुकुवाचा । माझ्यावर भार तेलाचा

माझ्यावर भार काजळाचा

'यजमानपणाला वसणार त्यावेळी हे गाणं म्हणतात. सवाष्णी म्हणतात.' मुक्तावाय मला सांगतात. मग थोड स्पष्टीकरण करतात, 'घाना भरतात...म्हणजे तांदूळ ताटात घालायचे. एक मुसळ व चार काळ्या. पाच मुसळानी पाच सवाष्णीनी काढायचे.' मग श्रीमती पवार पुढील गाण म्हणतात. मुक्ताबाई साथ देतात.

घाना जो भरीला । ईडा जो ठेवीला. .

मुक्ताबाय मला सांगतात, 'जात्यावरल्या ओव्या आजी म्हणायची पण आताः ध्यानात नाय,' मुक्ताबाईच्या बोलण्यात 'जाईजुई' हे शब्द येतात. तर मी विचारतो, 'मॉरिशसमध्ये 'जाईजुई' आहेत का?' तर मुक्ताबाई सांगतात, 'आमचा आजोबा बोलायचा. पण प्रत्यक्षात नाही.' त्यावर श्रीमती पवार सांगतात, 'कातरी माली' मॉरिशसमध्ये आहे.' मला कोकणातील आमच्या दारातील कातरी मालीची आठवण येते.

बोलण्याच्या ओघात मग मुक्ताबाई सांगतात, 'अजूनही गणपतीला मुली व बायका फुगडी फू घालतात व 'भोवरी' घालतात. भोवरी म्हणजे भोवती फेर घरून फिरायचे व बोटांच्या चुठक्या वाजवून गाणे म्हणायचे.

दुपार बरीच झालेली असते. नंतर भीम रघू व मुक्ताबायबरोबर त्यांच्या टॅक्सीतून आम्ही मॉरिशसच्या सुप्रसिद्ध 'पाम्ब्लूमसू' उपवनात जाणार होतो. उठता उठताच मुक्ताबाय अगदी न राहवून आपल्या आजोबाची आठवण एक गाण म्हणून सांगतात. त्या म्हणतात. 'आजोबा ल्हानपणी हे गाणे मला शिकवायचे व भजन करायचे.'

गाणं अस तेही अस्सल कोकणी ढंगाचं.

मन ह्या मुसाळ । देही ह्या उकाळ

शरीर हे तादूळ । विवेकाचे

आमची बैठक सपते तेव्हा निर्मणी रघू हीने आपल्या आई आजीची सर्व गाणी टेप करून ती कॅसेट माझ्यासाठी तयार केलेली असते. तिच्यावर नाव घालून ती मला प्रेमाने भेट देते.

भारतापासून हजारो कोस दूर असलेलं एक इवल्स बेट मॉरिशस. हिंदी महासागराच्या विषुववृत्ती पोटात. आफ्रिका खंडापासून जवळ. त्या मॉरिशस बेटावर गेली दीड पावणे दोनशे वर्षे एक छोटा महाराष्ट्र बसती करून आहे. ऊन, पाऊस, वारा, वादळ याना तोंड देत. ही वादळ जशी भौगोलिक आहेत तशीच ती मानवी जीवन वर खाली करणाऱ्या सुखदुःखाचीही आहेत. अशा त्या महाराष्ट्रात एक छोटं कोकणही आहे. त्या कोकणची ही अपुरी व अधुरी कहाणी. ल्हानपणी आजी आम्हाला सांगते, 'बाबानो, घरातली मोरस साखर सपवू नका रे ..' आणि जीवनाच्या उत्तरार्धात मी प्रत्यक्ष 'मोरस'लाच जाऊन थडकतो. हा योगायोग मला थक्क व मुग्ध करून सोडणारा...

त्यातूनच ही मॉरिशस बेटावरच्या कोकणी माणसाची 'कायनी' मी लिहून काढलीय...मनाला अस्वस्थ करणारी. जीवाला चटक्या लावणारी.

मॉरिशस डायरी

. १ .

मॉरिशस बेटावर मी दुसऱ्यादा आलोय. मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशनने (एप्रिल १९८०) यदाचा 'श्री छत्रपती शिवाजी महाराज उत्सव व महाराष्ट्र दिना'चा प्रमुख पाहुणा म्हणून माझी निवड केलीय. फेडरेशनचे तरुण अध्यक्ष श्री. बाबूराम गणेश व तरुण कार्यवाह विरजानंत (सावत) मल्लू, उपाध्यक्ष प्रेम लक्ष्मण, कवी, लेखक, नाट्यकार व शिक्षक देवजी पडीया, माझी रात्रदिवस देखभाल करताहेत. मॉरिशस बेटावरील उत्तर दक्षिण, पूर्वपश्चिम, पसरलेल्या मराठी माणसाच्या वसतीतून व घराघरातून ते मला नेताहेत. येथील मराठी माणसे माझ्यावर हृदय भरभरून जो मायेचा व आपुलकीच्या ओलाव्याने चिंब मिजलेला प्रेमवर्षाव करताहेत त्याला काय म्हणावे हेच मला कळेनासे झाले आहे. मी भारावून गेलो आहे येथील मराठी माणसानी मला चटक्या लावला आहे. माझ्या जीवनातील सर्वात मोठा मान मला त्यांनी दिला आहे असच मला वाटतय. मी थरारून व भरारून गेलो आहे.

बो बसिन (Beau Bassein) या सुंदर, दुमदार व दरीखोरी, नदीनाले पहाडाच्या शहरात मल्लू कुटुंब रहातेय. मी मॉरिशस बेटावरील निरनिराळ्या कुटुंबात धरचाच एक पाहुणा होऊन रहाव असा फेडरेशनने माझ्यासाठी कार्यक्रम आखलाय. विरजानंत मल्लूकडे आज माझा मुक्काम आहे. विरजानंतचा थोरला भाऊ आनंद (सावत) मल्लू हा मॉरिशस बेटावरील अग्रगण्य कवी, कादंबरीकार व इतिहासकार

म्हणून मान्यता पावला आहे. वीर (विरजानंदचं छोट नाव) मला दो बसिन येथील मराठी मंडळीने बाधलेल्या विनायक मदिरात घेऊन जातो. या मंदिराच्या मागील बाजूला एका मोठ्या जुन्या घरातील एका खोलीत श्रीमती पवार रहातात. शंभर वर्षापूर्वी ज्या कै. लक्ष्मणराव पवार यानी मॉरिशस बेटावरील मराठी माणसांचे नेतृत्व केले त्याच्या या सहधर्मचारिणी. त्यानीच आपली जागा विनायक मदिराला दिली आहे. बाढ्यासारख्या त्याच्या प्राचीन घरात त्याची नातवडे-पतवडे राहातात. त्या स्वतः एकट्याच एका खोलीत राहातात. स्वतःपुरत स्वतः रादतात. चौन्याऐश्या वर्षांला देखील त्याची किंचित ठेगूशी अगकाठी ताठ उभी आहे डोक्यावरून त्या पदर घेतात. पादरे जाडजूड नऊवारी पातळ त्या घाटी पद्धतीने नेसल्या आहेत. खोलीबाहेरच्या पडवीत समोर टोप भाडी ठेवून त्या भाजी वेचीत बसल्या आहेत. मी वीरबरोबर घराच्या पायऱ्या चढतो व श्रीमती पवार याच्या चरणाना स्पर्श करीत वाकून नमस्कार करतो. त्या माझ्या पाठीवरून हात फिरवितात. मला आशीर्वाद देतात. वातावरण काहीस काळोखमय होत चाल्लय हळू हळू सभोवार विजेचे दिवे पेटतायत. हवेत गोड गारवा आहे. मी जवळ जाऊन पहातो तेव्हा श्रीमती पवाराच्या पुढ्यात त्यानी परतीत ठेवलेला शेवग्याचा खुडलेला हिरवाचार पाला मला दिसतो. दारातच त्याच्या शेवग्याची (शेगूलाची) झाडे वाढलेली अशी उभी आहेत. त्याची इवली इवली जादूची पाने वाऱ्यात झुळझुळताहेत.

श्रीमती पवार माझ्याशी थेट मोरस मराठी भाषेत बोलतात. त्या विचारतात,

‘ तुमच्याकडे आहे ना ही भाजी ? ’

‘ हो-खूप-’ मी म्हणतो.

‘ मुळ्याची भाजी आहे का ? ’ श्रीमती पवार विचारतात.

‘ हो ’ मी म्हटल.

‘ किती मुळा ? ’

‘ खूप ’

आमचा सवाद चालू ठेवून वीर जवळच कुठे जाऊन सत्तरी ओलाडलेल्या आपल्या काकाना घेऊन येतो. ते मला म्हणतात, मराठी बोलीत,

‘ तुम्हाला बघून आम्हाला खुमी झाली. ’

‘ लई बेस-तुमीं आल्या ती. ’ पवारबाई दुजोरा देतात.

‘ वीरच्या काकानी पादरी पॅट घातली आहे. तिच्यात हिरव्या रंगाचा शर्ट खोबला आहे. डोक्यावर फेल्ट हॅट आहे. मध्यम साधारण उंचीचे वीरचे काका थेट गोव्यातील कोकणी माणसासारखे दिसताहेत. जवळच खुर्चीवर बसतात. पवारबाई

मात्र जमिनीवरच पाय पसरून बसल्या आहेत. आपल्या काकाना आपण 'नाना' म्हणतो असं वीर मला सांगतो. नानाना मी विचारतो,

‘तुमचं वय काय ?’

‘तीन कोरी अकरा वर्षे’ नाना सांगतात. वीर मला त्या समीकरणाचा अर्थ समजावून सांगतो. तो असा $(3 \times 20 + 11) = (71)$ म्हणजे एकाहत्तर वर्षे. पवारबाईना मी त्याचं वय विचारतो.

‘माला चार कोरी चार वर्ष ($4 \times 20 + 4 = 84$) झाली ’ त्या सांगतात.

‘शिवशभा माळू-माझ्या आजोबाचं नाव-’ नाना मला आपला परिचय करून देतात... ‘माझं आडनाव परभू सावत, माझा बाबा म्हणायचा आम्ही परभू सावंत आहोत. तो माणगावचा सावत होता. मी मुलखाला नाय गेलो.. मी आर्मीमध्ये गेलो होतो... ईजिप्तला गेलो होतो... १९४७ साली ब्रिटीश फौजेत कार्पोरल होतो...’

‘माझं नाव भागीरती लक्ष्मणराव पवार ’ पवारबाई बोलू लागतात, ‘आमच्याच पैशात आम्ही देऊळ बांधलं. कास्कावेळला.’

मॉरिशस बेटाच्या पश्चिमेला, दक्षिण पश्चिम टापूत काळ्या नदीचा प्रदेश आहे. (Black River Gorges) घनदाट अरण्याच्या व उच्च उच्च पर्वतांच्या व पहाडाच्या या विभागात बेटावर आलेल्या ह्या मराठी माणसानी पहिली वस्ती केली. आजही बहुसंख्य कामगारवर्गीय मराठी माणसे याच काळ्या नदीच्या प्रदेशात राहतात. ऐशी पचाऐंशी वर्षांपूर्वी या काळ्या नदीच्या प्रदेशात कै. लक्ष्मणराव पवार यानी विठ्ठल-रखुमाईचं भव्य प्रशस्त देऊळ बांधलं. या देवळाला पचाहत्तर वर्षे पूर्ण झाली तेव्हा महाराष्ट्राचे लाडके गायक श्री. सुधीर फडके याना प्रमुख पाहुणे म्हणून बोलविण्यात आले होते. आपल्या भक्तिगीत गायनाने बाबुजीनी मॉरिशसमधील मराठी माणसाच्या मनाकानाचे पारणे फेडले होते.

‘इठोबा रखुमाय बाहेरसून दिसेल असं बांधलं’ श्रीमती पवार मला मूड मध्ये घेऊन सांगताहेत...आम्ही पंढरपूरला जाणार होतो. पण घरवाल्यांच्या पायाला जखम झाली. ते आजारी झाले. मी त्यांना म्हणालो ही जमीन आपली असती तर ती घ्यायला माझी तयारी आहे. मग आम्ही गेलो व त्याच्या (इंग्रज साहेबाच्या) भेटीला. तीनदा गेलाव. ताबिस्मार (ऊस मळ्याचा व्यवस्थापक) होता. तो म्हणाला, माझी जमीन आहे. तू बनव. मी म्हणालो, तू विकत देशील तर घेईन. मग मातीत मी बनवीन. उद्या या, म्हणाला. मी म्हणाली, मला माझी माती पाहिजे. मग मी काय करू ? तीन वकत आणि त्याच्याकडे गेलाव. मग त्यान माती माझ्यासंग विकली.’

‘किती पैसे दिले !’ मी कुतूहलान विचारलं.

‘ पहिला म्हणाला सात हजार... ’ भागीरथीबाई सांगू लागल्या ‘ मी म्हणालो, नाय...सातशे ’, पवार मला म्हणाले, या साथवासग तू बोलशील ? मी म्हणालो, होय. मंग आमी नोतेरीला (Notary) गेलो. म्हणजे कागद करायला गेलो. या गोष्टीला पन्नास वर्स जास्ती झाली असतील पण कम नाय... ’

आम्ही बोलत होतो आणि तितक्यात जवळपास राहाणारे वीरचे सासरे श्री. नावजी आले. डोक्याला टक्कल. मध्यम वयाचे. सडपातळ अगाचे, देखणे, हसतमुख, अगात पॅट, ब्रूट, बुशकोट. मी त्यांच्याशी सहजच बोलतो. मोरस मराठीत ते बोलतात.

‘ माझा जन्म मॉरिशसला झाला. बापाचा बाप मुख्यातून आला. ते होते फुलमाळी. ’ भागीरथीबाई आपली आत्मकहानी मला सांगताहेत, ‘ लहानपणी वाकवात रहात होतो. जन्म तिथे झाला. ’

वाकवा (VACOIA) हे छोटास शहर मॉरिशस बेटाच्या घोट्यात आहे. मराठी लोकांचा एक तळ या भागातही पडला. त्या भागात आजही खूप मराठी लोक रहातात व त्या काळात ‘बम्बई कॅम्प’ असं त्या भागाला दिलेलं नाव आजतागायत कायम आहे.

आत्ताच्या घराला आम्ही पन्नास वर्षे आहोत. पूर्वी लपायच्या घरात होते. (लपाय फ्रेंच शब्द) लपायचे घर म्हणजे ऊसाच्या सुकलेल्या पात्यांचे झोपडीवजा घर. ऊस साठवण्याचं कोठार. ‘ हे घर लक्ष्मणरावांनी बांधलं. ’ भागीरथीबाई पुढे सांगतात.

‘ चाळीस वर्षांपूर्वी हे घर बऱ्या भीमत माणसांचे घर म्हणून समजल जात असे. ’ वीर मला इग्रजीत सांगतो. त्याला मराठी लिहीता वाचता येत नाही.

‘ लक्ष्मणराव डॉकमध्ये फोरमन होते. माझं लग्न एक वर्स कमती होत ईस वर्स व्हायला नी झालं. मी नाय शिकला. माझ माहेरचं नाव भागीरथी. लग्नानंतर तेच नाव. नाव नाही बदललं. माझं माहेरचं नाव होतं भागीरथी कोडी. ’

मध्येच श्री. नाना मालू भागीरथीबाईना मोरस मराठीत विचारतात.

‘ गे तुझा मायेरचा आडनाव कचा होता... ’

‘ माहीत नाय. पवारच चालला होता. लहानपणी आमच्या आईकड ’ भागीरथी सांगतात.

‘ तुमी भावांडा किती ’ नाना विचारतात.

‘ आम्ही सहा भावडे होताव. दोघां भाव चौघी बहिणी होत्या. सहा पोर होती आमच्या आयला. आम्ही तीन पोर झालो आणि आज्ञा मेला. माझ्या भावांडात मी तिसरी. वडील इग्रज लोकाबरोबर काम करायचा. बागेचा माळी, ऑफीस बाँय

व नोकर म्हणून. वडीलाच नाव होत ईश्वरा कोंडी. लोक त्याला बोलायचे काळू. आता मी एकलीच आहे. एका बहीणीची दोन पोर हायेत, तवा मॉरिशस वस होता. समदी सस्ताई होती. आमची वैलाची गाडी होती. मराठी लोक वाकोवामध्ये पुष्कळ आहेत. लग्नाला वाशींग बांधायच्या. माडावळ्या बांधायच्या. (हाताने दाखवते) माड्यावळ्या...आठ दिवस लगन चालायच '

माझ्यासाठी एक शाळकरी मुलगी कोक घेऊन येते. फ्रेंच पद्धतीचा स्कर्ट तिने घातलेला असतो, वैजयती गणपत तिच नाव. पवारवाईच्या बहिणीची ती नात असते. पवारवाई बोलताहेत.

' लग्नाला नवरा घोड्याच्या गाडीतून थायचा. लगन लागल की नवरा जायचा. पाचपरतीवनला मुलगीला आणायची.'

' अजूनही पाचपरतावान करतात, 'नाना मालू सागतात.

' आमच लगीन ठरलं ते वडीलानी बघितल. ' मी विचारलेल्या प्रश्नाला भागीरथीबाई उत्तर देतात, आमी नाय बघितलं. मुलगायान मुलीला नाय बघितल. आंधळी हाय, लगडी हाय, काय बी बघितलं नाय. मला मुल नाय हायत. खायला प्यायला भगवानन खूप दिल.'

आम्ही बोलताना पवारवाईच्या बहिणीची सून घरातून बाहेर येते वयस्कर. मराठी पद्धतीनं नेसलेली. कपाळाला कुकू. वैजयतीची ती आई. तिच नाव आहे रुक्माबाय उमांबी. नाना मालू मला तिची ओळख करून देतात

' हिच्या नवऱ्याच नाव आहे जयराम गणपत. तो वसडायव्हर आहे. ' मग मालूच पुढे बोलत रहातात. ' इथले मराठी लोक कोण मालवणी हाय. कोण घाटी हाय. लय प्रकार हाय. बाकीचे सावत मला म्हायत नाय...माझ्या बावाचं नाव लक्ष्मण. मुलखानून माझा आज्ञा व आज्ञी जहाजातून पळून आले होते. '

' तुमचं 'मल्लू' नाव कसं पडलं ? ' मी नानाना विचारतो. मालूना उत्तर काही सागता येत नाही भरात येऊन ते आपल्या मराठी माणसांची कहाणीच सागत रहातात.

माणसांनी ठकवून आम्हाला इकडे आणल. इथन काही माणसं मुलखाला गेली व लोकाना म्हणाली, ' चला मॉरिसाला जाऊया. मॉरिसाला मॉप पैसा गावताय. धोंडे उचलून दागिना मिळल. सोना मिळल मग आमी आलाव पन काय...लय खाया पियाला दुख केलं मानसाना लापेयमध्ये ठेवायचे बैलावानी. एक दार इथेशी एक दार तिथेशी. बायका इकडे पुरुष तिकडे. माझ्या आजोवाचा एकच मुलगा माझा बाप आणि एक मुलगी. माझी आते. तेच्या पाच मुलगा आम्ही भाव आणि पाच बहिणी. '

आपल्या वडिलाना उद्देशून नाना मालू ' बापू असं वारवार म्हणतात. ते

पुनः सांगतात,

माझ्या बापूचा पाच लेकरे. पाच मुली. वीरच्या वडलाच नाव होतं जयराम. मोठ्याच महादेव. मग नारायण. बहीणीची नाव होती. आवडाबाय, यमनाबाय, कृष्णाबाय, ईठाबाय, मग जयाबाय. '

मॉरिशस बेटावरील प्रत्येक मराठी स्त्री मुलीच्या नावाबरोबर 'बाय' येतच असतं, वीर मला सांगतो.

'माझ्या लहान्या भावाचं नाव शिरीपत.' नाना सांगतात, 'लहानपणी बाप तामिस्मारीमध्ये (ऊसाच्या मळ्यात) कामे करायचे. लय दुख. वायच वायच खायला मिळायच.'

मध्येच भागीरथीबाय पवार बोलतात.

'खायला लय मिळायचं. पैसा नाही मिळायचा.'

'हूं' नाना बोलत रहातात. बापाला दर महिन्याला बारा तेरा रुपया मिळायचा. घर लापायचा. खाली माती सारवायचा. घरात एक गाय होती. मग दुध मिळायचा. गाय असायची.'

'आता आमी पूदरच (पावडरच) दूध पितो ' पवारबाई सांगतात.

'सायब आमच्या बापूला मारायचा. लय दडीन (दाडगा) होता. लय मारला माझ्या बापाला. उगाचच्या उगीच. पायात काय नाय, शहरामधी जायचा. पण पायात काय नाय. खाकी कपडे घालायचे. खाकीचा कोटपालतो ('कोट' अर्थाचा फ्रेंच शब्द) आणि कासो (फ्रेंच शब्द : अर्थ : अर्धी चड्डी), घालायचा आणि मार्कीनची खमीस घालायचा. सायब क्रिओळ भासा बोलायचा. '

मॉरिशसच्या सर्व भाषांचा संगम होऊन ' क्रिओळ ' ही लोकबोली तयार झाली.

'जेवण डाळ भात, मोडके चावल, माझ्या बापाला मिळायचा. दोन डोल भरून (नाना दोन्ही हाताचा डोल करून दाखवतात.) डाळ मिळायच आणि एक मोठा लामोक (फ्रेंच शब्द : अर्थ : वाडगा) मीठ मिळायचा. खांबऱ्याचं तेल देयाचा. सायब देयाचा. '

आम्ही बोलत होतो तर भाजी मोडता मोडता मध्येच श्रीमती पवार तपेलीतील भाजी हाताने दाखवून मालूना म्हणतात,

'तेना इचारा शेवग्याची भाजी हाय का तिकडं...'

नाना मान डोलावतात आणि आपल म्हणणं चालूच ठेवतात. मीही मान हालवून आमच्या तिकडं शेवग्याची भाजी आहे अस भागीरथीबायना खुणेने सांगतो.

'माझ्या बापूने तामिस्मारीमध्ये तीन कोरी पधरा वर्से ($3 \times 20 + 15 = 75$) काम केलं.

माझा आई मी पाच वर्सांचा होतो तवा मेली माझ्या आईचा नाव धोंडी रामा होता. माझे बापू आणि माझी भावजय पकवायचे भात. मी तीन इयत्तापर्यंत शिकली. मराठी नाय शिकवायचे. इंग्लीश फ्रेंच ईस्कूलामधी क्रिओळ शिकवायचा. ईस्कूलामधी खूप मारायचा.'

नानाना मध्येच थांबवून मी विचारतो,

'तुमच्या वडिलाना मारला तर त्यांना राग नाय यायचा?'

नाना मालू आणि श्रीमती पवार एकदमच सागतात.

'काय करनार, सोसायला पायजे. आमच्या वडिलानी लय दुख केला. आम्ही स्वतंत्र हायेत.'

मी मग त्या दोघांनाही विचारतो,

'तुमची मुले कशी आहेत? त्याच जीवन तुम्हाला कस वाटत?'

'आता जीवन वेस हाय,' दोघेही सागतात.

'घरात देव कोणता होता?' मी

'शनिदेव होता,' दोघेही.

'उत्सव कोणते करायचे?'

श्रीमती पवार उत्तर देतात. त्या सागतात,

'भादवा महिना असला की गणपती करायचा.'

'मुलाचा जन्म झाल्यावर काय करायचे?' मी.

'पाचव्या दिवसाला सटवी पुजायची. मंग बारा दिवसांनी पाळण्यात घालून नाव ठेवायचे.' पवारवाई सागतात.

'जो जो रे वाळा, म्हणायचं' नाना मालू पुस्ती जोडतात. तितक्यात स्वतः पवारवाई पाळणागीत मला गाऊनच दाखवतात.

गीत : वाळा जो जो रे । कुलभूषणा रामालक्ष्मणा ।

वाळा जो जो रे ॥

मग म्हणतात, 'वाळाला हातात घेऊन पाळण्यात घालायचा. तेव्हां बोलायचं,' (भागीरथीवाय गातात,)

महादेव ध्या । सहादेव ध्या

राम ध्या । नकुल ध्या

गाण्यानंतर पवारवाई सागू लागतात, 'पाळण्याला दोरी धरून हालवायचा मग पाळणा म्हणायचा. मग आतो नाव ठेवायची.'

‘आम्ही आतेला ‘आतो’ म्हणायचं.’ नाना स्पष्टीकरण देतात. तामीळ लोक ‘आतो’ बोलतात. नाव ठेवल्यावर खोबऱ्यात साखर घालायची, नंतर घुगऱ्या, वाटायच्या, चणे... पीठाच्या गवल्या करायचा. चणामधी घालून वाटायचा.’ नाना सांगतात.

संध्याकाळ होऊन गेलीय. दिवे लागलेत. आम्ही बोलताहोत आणि कृष्णा राया नावाचे मध्यम बाध्याचे, मध्यम उंचीचे, मध्यम वयाचे गृहस्थ येतात. या रायांचा मुलगा चंदीगड विद्यापीठात शिकतोय. भारतात येऊन.

‘तुम्ही काय करता?’ मी रायाना विचारतो.

‘सरकारमध्ये लाईव्ह स्टॉक फीड फॅक्टरीत काम करतो,’ राया मोरस मराठीत बोलतात. ‘कोंबडीचा खाना, गायचा खाना, घोड्याचा खाना, डुकराचा खाना (फ्रेचमध्ये कोसो = डुकर) तयार करतो. संध्याकाळी हजामत करतो. चिन्याच दुकान हाथ.’

मॉरिशसमध्ये बहुतेक लहानसहान व्यापार व उद्योगधंदे बेटावर वर्षानुवर्षे राहणाऱ्या चिनी लोकांच्या हातात आहेत.

‘ते मी भाड्याने घेतलय. त्याच भाड चार कोडी पाच ($4 \times 20 + 5 = 85$) रुपये देतो.’ ‘कोरी’ तसच ‘कोडी.’ असे शब्द एकाच अर्थाने उच्चारले जातात. वीर मला सांगतो. ‘मिळते थोडा थोडा. माझी आई गाय पोसायची. बाप सरदारचं काम करायचा.’

ऊत्तमळ्यावर देखरेख करणाऱ्या मुकादमाला किंवा फोरमनला ‘सरदार’ म्हणायचेत, पुनः वीर स्पष्टीकरण करतो. कृष्णा राया आत्मकथन करीतच रहातात.

‘माझ्या आईच नाव होत येसूबाई बाबली, भावंड मी एकला. बहिण एक हाय, बहिणीच नाव गिरजाबाय येसू, मला चार मुल आहेत. तीन लेक आणि एक लेकी. चंदीगडला शिकतो तो मोठा मुलगा. रूपसेन. लेकीचं नाव सीताबाय राया. दुसऱ्याच आणि तिसऱ्याच नावही चंद्रसेन राया. हॉस्पिटलात घोटाळा झाला...’ आम्ही सगळे खळखळून हसतो.

‘माझी आई वेणूबाई’ श्रीमती पवार आपले बालपण आठवतात. ‘तिचा बाप चव्हाण. माझा आज्ञा.’

‘माझी नोकरी टेलरची होती...’ नाना मालू बोलतात.

‘दर्जी होता’ पवारबाई सांगतात.

‘नंतर बस कंडक्टर...’ वीर मला सांगतो. ‘आता तत्तरीतही नाना सायकलवर मुलाची खेळणी, कपडे, खेळाच सामान टाकून फिरत्या विक्रेत्याचं काम करतात...’

त्याची मुले ' ऑफीस अॅटेंडण्ट ' म्हणून काम करतात, सहावीपर्यंत शिकली चारशे रुपयापासून त्यांचा पगार सुरू होतो. '

' आमाला पयला बॉबय बोलायचे, (Bombay) आताचे लोक आमाला मराठी बोलतात. तेवा नाय बोलायचे.

कलकत्याहून आलेल्या लोकाना 'कलकत्ता' मद्रासमधून आलेल्यांना 'तामिळ' आंध्रमधून आलेल्यांना 'तेलंग' व बिहारमधून आले त्यांना 'भोजपुरी' किंवा 'बिहारी' अशी नावे पडली होती. आजही ती तशीच प्रचारात आहेत.

' कलकत्ते, तामीळ, तेलंग चागले वागायचे. ' माळू सांगतात.

तेवाचं समद वेस होत. आताचे वार्डेट आहेत. ' श्रीमती पवार सांगतात.

' आज जेवणाचा काय वेत ' मी पवारबाईंना विचारतो.

' आज शेंगलाची भाजी भात डाळ हाय ' त्या उत्तर देतात.

' एकट्याच रहाता काय ? ' मी.

होय. मी एकटीच होते. आता नात आहे सग राहायला. ' श्रीमती पवार ' संगीता S S ' म्हणून नातीला हाक मारतात. मग सांगतात,

' माझ्याबरोबर संगीता आहे. हीचा बाप उपर रहायला गेलाय. (म्हणजे मॉरिशसच्या दुसऱ्या भागात.) ही पाठशाळामध्ये जाते. शुक्रवारी जायल बापाकडे. '

मी संगीताशी बोलतो तेव्हा कळतं की ती आनंद मल्लू प्राचार्य आहे, त्या ' एडन कॉलेज ' मध्ये जाते. मराठी शिकते. महाराष्ट्र डे ' ला ती गाण म्हणणार आहे.

' आम्हा दोघांचं जेवण मीच करते, पवारबाई सांगतात.

इतक्यात तिथे श्रीमती पवार याचा पोरसवदा नातू येतो. माळू जायला निघतात. मला म्हणतात,

' मी आजारी हाय. ' थोडावेळ बसतात. डोक्यावर फेल्ड हॅट ठेवीत निरोप घेतात. मी पवारबाईंच्या नातवाला त्याच नाव वगैरे विचारतो.

' माझं नाव वसंतराव गणपत. ' तो सांगतो. तो एडन कॉलेजमध्ये जातो. ' महाराष्ट्र डे ' ला त्याने शिवाजी महाराजांचा पोवाडा गाण्याची तालीम केली होती. मला पोवाड्यातील एक कडवं तो शाहीराच्या धाटात उभा राहून हातवारे करून म्हणून दाखवतो.

गाण : प्रतिग्या करूनी शिवमंदिरी

हरहर महादेव बोलुनी ।

निघाला शिववा रणांगणी । जी जी जी जी रे जी. ॥

हा पोवाडा मॉरिशस बेटावरील मराठी पंडीत, कवी, कादंबरीकार व मराठी भाषेचे शिक्षक धर्मा गोविंद यांनी रचलेलं आहे. पोवाडा चालू असताना वैजयंतीबाय येते. मी तिला विचारतो.

‘तू कोणतं गाणं म्हणतेस ?’

‘थोडासा’ चाचरत विचकत वैजयंता बोलते. ती फॉर्म फोर मध्ये, म्हणजे चौथीत आहे. धर्मा गोविंदा तिला मराठी शिकवतात. हळूच मला वसंतराव गणपत म्हणतो, मी एक गाण म्हणून दाखवू काय ? आजीचं गाण ? मी त्याला जवळ घेत म्हणतो, म्हण की, छान. तो गाणं मोस्त मराठी पद्धतीने पण धीट रगून गातो. ते असे. मॉरिशसमधील मराठी कवीनेच रचलेलं.

गाण : गेली सांगून माझी आजी ग S S
 माणसं पूर्वीची होती भोली
 त्याना खायला मिळत नव्हत
 कधी दिवस उपाशी होता.
 त्याना हाणून मारून आणत होता
 काहीतरी बोलत नव्हता
 मुकाट्याने सोसत होता
 जीव लावत होता मुलावरी
 त्याची वाढत होती मूल
 कोणी त्याना पाहात नव्हत
 जशी वागेतील कोवळी फुल
 त्याना मुरडून फेकीत होत
 गोऱ्या गोमट्याना भलतच सुचत होत
 म्हणून काय तरी करीत होत
 काही ना करता म्हणाव हाजी
 त्यानी पहिल्याच घटक्यात धरलन ठेवा
 मनात हो ध्यानात
 त्यानी बायाची अब्रू लुटलन
 ठेवा मनात हो
 कोणी घडपड केली तर सोठाचा मारा
 पडत होती अगावरी
 रक्त वाहू लागे माझ्या अंगी

वसंतराव गणपत हा मोठा तडफदार मुलगा आहे, एक शिवडी उचसावळासा. देहाच हाडपेर मजबूत. डोळ्यात मराठी बाण्यान लंकाकरणं. आंगळं पाणी. त्याच्या

गाण्याने मी भारावून जातो. नकळत दोन अश्रू माझ्या डोळ्यातून गालावर ओधळतात. मी ते तसेच वाहू देतो मॉरिशसच्या दुसऱ्या मुक्कामातील मराठी माणसाच्या घरी घालविलेली माझी पहिलीच संध्याकाळ असते. मला सारखं वाटत रहाते आतआतून की कोणते तरी जन्मोजन्मीचे लागेबाधे मला या पवारबाईंच्या घरात घेऊन आले आहेत. पूर्वजन्म असलाच तर कदाचित मी या मातीतच जन्माला तर आलो नव्हतो ना? पुनः नव्या जन्मात त्या मातीनेच तर ओढून मला या बेटावर आणलं होत का? संध्याकाळ भरघोस आणि तरीही उदास उदास वाटत होती. पवारबाईंचं घर सोडून माघारे जायला पायाची मुळी तयारीच होत नाही. इतक्यात पवारबाईंच बोलतात, त्यांची आणखी एक नात दारात येऊन उभी राहते.

‘माझी नात’ पवारबाई सांगतात, ‘नातीचा नाव वीणाबाय गणपत.’ मग मला उद्देशून त्या म्हणतात, ‘तुमी आला फार खुसी झाला.’

शेवटचा प्रश्न विचारावा म्हणून मी भागीरथीबाईंना म्हणतो,

‘तुमचा दिवसभर कसा वेळ जातो?’

‘सकाळी उठल्यावर साफसुथरा करून मंदिरामधी जायच आणि पूजा करायची. हेच पहिल काम आहे. मग आपलं चायपानी. मंग घर साफसुथरा करून जेवण. दुपारी नाय झोपत नाय. आता हळू हळू काम होत. जलद होत नाय. वेळ जातो. वायच झोपायचं...क्षणभर थांबून पवारबाई मलाच एक प्रश्न विचारतात,

‘तुम्हाला किती मुलं आहेत?’

‘मला एकुलती एक मुलगी आहे. आशा. तिचं लग्न झाल्य. चार वर्सांचा नातू मला आहे मनोज त्याच नाव.’

‘बेस...’पवारबाई उद्गारतात. मग बोलत रहातात, ‘मी जात नाय उठठेवी बघायला. घरामधी रहाते. कधी वाटल तर दादा आले होते (नाना मालू) त्यांच्या घरी जातो. वायचस, माझ्या बरोबरची एक दोन हायेत. आताशी अधिक नाय. आता आमचा पण जायचा दिवस आलाव. रातचा झोपायचा. दुसरा दिवस उजाडला तर भगवानाला नमस्कार करायचा. आता भगवान नेयल तर बेस हाय...’ क्षणभर अतर्मुख होत पवारबाई बोलतात, ‘आमी पोरबाळांना मराठी बोलायला म्हणतो. ते आताचे लोक नाही म्हणत. पहिली आपली भाषा बोलायला पायजे...पन काय इचारता आताची पोर..’ पवारबाई आपली व्यथा आपल्या शब्दांतून नेमकी व तीक्ष्ण अशी माझ्यापर्यंत पोचवितात. भाजीपाला, भाडी कपडे सावरत हळू हळू उठतात. मी पुन्हा त्यांना लवून बंदन करतो. त्यांचा परम भक्तीभावाने निरोप घेतो.

चाबूराम गणेश हा तरुण कार्यकर्ता ‘मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशनचा’चा

(एप्रिल १९८०) त्या वर्षी निवडून आलेला अध्यक्ष. तो मॉरिशसमधील क्युरपीप (Querpip) या पूर्वीच्या श्रीमंत व गोऱ्या लोकांच्या टुमदार व निसर्गसुंदर शहरात रहातो. तो सरकारी खात्यात एक अधिकारी म्हणून काम करतो. माझा मुकाम बाबूरामच्या त्याने नव्यानेच बांधलेल्या, एक मजली, रचना-सुंदर वंगल्यात आहे. त्याची प्रेमळ व गृहदक्ष धर्मपत्नी सौ. निर्मला गणेश व तिच्या दोन चिमुरड्या मुली माझी सर्वप्रकारची काळजी घेतात. त्या सध्याकाळी बाबूराम मला आपल्या लाल रगाच्या टोयोटो गाडीतून जवळच रहात असलेल्या आपल्या मावशी भावसोबाकडे घेऊन जातो. कोकणात एका अवाठातून दुसऱ्या अवाठात पाणदीतून किंवा पायवाटेने जाव तसं झाडे, बागा, शेती, ऊसमळे यांच्या पोटातून पसरलेल्या रस्त्याच्या जाळ्यातून बाबूरामची मोटार रस्ता कापीत जाते. तो ती चालवतोय व मी त्याच्या शेजारी वसलोय. त्याच्या मावशी भावसोबांच घर एका बाजूला झाडांझुडपागवताच्या दाटीघाटीत उभं आहे. घर म्हटल तर मातीच्या दगडाच्या भिंतीच आहे. म्हटलं तर पत्र्यांच व लाकूडफळ्यांचही आहे मला कोकणातल्या कोकणी माणसांच्या जुन्यानव्या सुधारलेल्या घरांसारखेच ते वाटतेय आम्ही आत जातो तेव्हा आतील खोलीतील बैठक पाश्चात्य पद्धतीने माडलेली दिसते. एक बैठकीची खोली. एक दोन शयन खोल्या. एक मोठे स्वयंपाकगृह आणि एका खोलीत देवघर भजनी मडळींसाठी बैठक-टाळ, मृदग, झाजा, चिपळ्या, तबला, पेटी, चाळ भिंतीला लटकताहेत. देवाची नाना तऱ्हेची चित्रे देवघरात मांडली आहेत. मध्ये गणपती, शिवाजी, सरस्वतीची अशा मूर्त्या आहेत. उच्च ओढ्यावर देवघर बांधलेलं आहे. छोटं पण प्रशस्त.

बाबूरामचे भावसोबा व मावशी माझी वाटच पहात असतात. रात्री जेवण त्यांच्याकडे होत. मावसे मध्यम वयाचे. डोक्याला टक्कल. पॅट बुशशर्ट, मावशी मात्र थेट पुण्यामुंबईतील मराठी स्त्री वाटतेय. कपाळाला ढळढळीत कुकू. नऊवारी हिरव्या रगाची साडी, सावळी तरतरीत देहयष्टी. आकर्षक रूप. हातात सोन्याच्या पाटल्या. गळ्यात मगळसूत्र. सात्विक प्रसन्न हसण. भावसोबांचं नाव ईष्णू गोविंदा. मावशीचं नाव सरस्वतीबाय ईष्णू. भावशीबाय मला सांगते की तिच्या आईकडच नाव आहे चव्हाण. आम्ही कोचात बसतो तेव्हा सहाऱ्या इयत्तेत शिकणारी त्याची मुलगी रागिणी हातात बालभारतीच मराठी पुस्तक सहावे घेऊन आमच्या समोर उभी रहाते. माझ्या साठी ती मराठीचे पाठ वाचून दाखवणार होती व पुस्तकातील कविताही म्हणणार होती. प्रथम मी श्री व सौ सरस्वतीबाईंशी बोलतो. त्या माझ्याजवळच बसून मॉरिस मराठीत सफाईने बोलतात.

मॉरिशस वेगवेगळील काळ्या नदीच्या प्रदेशातोल लेगालिट (Legualette) या खेड्यात त्यांचा जन्म झाला. लर्गाज (THE GORGE) या पर्वतांच्या व पहाडांच्या

प्रदेशात तिच बालपण गेल. ईंणू गोविंदा सागतात की त्याचे आजोबा पंढरपूरहून आले. त्यांचे वडील पूर्वीच्या मॉरिशस बेटावरील रेल्वेत तिकीट कलेक्टर म्हणून काम करीत होते. त्याच्या वडिलांच नाव होतं रामचंद्र गोविंद. दोन भाऊ. वळी, सहदेव. तीन नहिणी. लक्ष्मीबाय, राविकाबाय, रायबाय, सरस्वतीबाई सांगतात. तिचे वडील रस्त्याचे व आई शेतात काम करायची. ती स्वतः शेतात काम करायची.

‘लय गरीब होताव.’ हातानी चहूबाजूला आपण घर कस बांधल ते दाखवीत ती बोलते, ‘शेतामधील मकई लावात होताव. केळी लावायची सभदा केलाय काम. लग्नाला तेहतीस वर्षे झाली.’

ईंणू गोविंदा सागतात. बायकोचं वय पन्नास वर्षे. आपल. एकावन्न वर्ष. आपण सुतार म्हणून काम केल. रस्त्यावर डाब्रर घालणं, लेव्हलिंग करण, अशी कामे सरकारी नोकरी केली. ते गणपती तयार करतात. ‘हर वर्साला एवढा मोठा ते हातानी दाखवतांत. शंकर पार्वती व गणेश. १९७८ साली मॉरिशस मराठी मडळी फेडरेशनने मॉरिशस. नाट्योत्सवात सहा तासाचा दशावताराचा लोकनाट्याचा कार्यक्रम सादर केला होता. त्या दशावतारात रागिणीने पार्वतीचं काम केल होतं. रागिणीच्या बहिणीच नाव मिंटानाय. तिने दशावतारात कथादूच काम केल होतं. आग्ही बोलत असताना रागिणीचा मोठा भाऊ कामावरून येतो त्याच नाव ग्यानीराव गोविंदा तो मला म्हणतो. ‘वायसा वायसा मराठी येत. सेंट्रल इलेक्ट्रीक बोर्डात तो ऑफीसबायचं काम करतो. चौथीपर्यंत शिक्षण झालय. महिना एक हजार रुपये उत्पन्न. नऊ सप्टेंबरला (७९) त्याच लग्न झाल. बायकोचं नाव मिंटानाय रघजी. सासरा रघजी शेतकरी आहे. त्याच वेळी त्याचा धाकटा भाऊ भिकाजी गोविंदा येतो. विशीतला हा तरुण माझं लक्ष विशेष आकर्षून घेतो. त्याचे स्वरूप, त्याचे कपडे, त्याचे केस, त्याची हालचाल व घरादारात वावरण्याची एकूण रीत थेट हिप्पी पद्धतीची वाटतेय. तो चवताळलेला व खवळलेला पण दिसतोय त्याला मराठीत बोलता येत नाही. मी त्याला हाताला धरून माझ्याजवळ बसवतो. त्याच्याशी बोलतो. प्रश्न करतो. तो संतप्त तरुणासारखा माझ्याशी इंग्रजीत बोलतो.

त्याच म्हणण थोडक्यात असं. त्याला जगण्याचा व जीवनाचा कटाळा आलाय तो वेकार तरुण आहे. उद्योगधंदा नाही. शालांत परिक्षेत तो सर्व विषयात पास झाला. परंतु इंग्रजीत नापास झाला मॉरिशसमधील शिक्षण वेकार आहे, तो म्हणतो. कमी दर्जाचं. (ते बोलणं ऐकत असताना मध्येच बाबूराम गणेश मला सांगतो, तो म्हणतोय ते खर नाहीयं. हे लोक शिक्षणावर खर्च करीत नाहीत.) मग भिकाजी सांगतो की तो सगळ्या जातीजमातीच्या लोकांत वावरतो. सगळ्या जातीजमातींचा एक ‘क्लब’ आहे. त्या क्लबचा तो सदस्य आहे. तो चांगला फुटबॉल खेळाडू आहे. सकाळी सातला तो उठतो. शहरातील वाचनालयात जातो. वर्तमानपत्र विकत घेतो.

जेवायच्या वेळेला दुपारी घरी येतो. जेवणानंतर घरगुती बैठे खेळ खेळतो. कॅरम, डोमिनोज, डेम्स, मग खेळानंतर झोपतो. झोपून उठल्यावर चहा. मग घर सोडतो. फुटबॉलमैदानावर खेळायला जातो. खेळ सपल्यावर घरी येतो. आघोळ करतो. जेवतो. टि. व्ही. पाहतो. काही दिवस तो झुवात जात होता. तीन कारणासाठी : (१) वादविवादात (२) प्रश्नोत्तराच्या (Queez) कार्यक्रमात भाग घेण्यासाठी व (३) ते कार्यक्रम ऐकण्यासाठी. स्वतः तो वादविवाद स्पर्धेत भाग घेतो. अलिकडे त्याने एका वादविवादात भाग घेतला होता. विषय होता 'स्त्रीमुक्ती' (Women's Libration) वीस तरुण तरुणींनी भाग घेतला होता. दहा दहा दोन्ही बाजूना. तो विषयाच्या विरुद्ध बाजूने बोलला. त्याची कारणे पण त्याने मला समजावून सांगितली. एक म्हणजे स्त्रियांची कधीच मुक्तता होणार नाही. लग्नासाठी स्त्रियाना पुरुषावर अवलंबून राहाण भाग आहे. लग्नानंतर जोडप्याला मुले होणारच. मुलांची काळजी विवाहित स्त्री घेणार नाही तर कोण घेणार ? मी त्याला हळूच एक प्रश्न विचारतो.

‘ भिकाजी, मॉरिशस देशातील स्त्री मुक्त झालीय की नाही ? ’

‘ कशी होईल ? ’ तो आवेशाने विचारतो. मग तो मला एक उदाहरणच देतो. तो म्हणतो, की समजा नवरा बायको मोटारगाडीतून चालली आहेत. गाडी मध्येच नादुरुस्त होते थांबते. अशावेळी प्रथम खाली कोणी उतरायचं ? स्त्री मुक्त असेल तर तिने प्रथम उतरायला पाहिजे. समजा दरोडेखोरानी गाडीवर हल्ला केला तर स्त्रीने नवऱ्याचे रक्षण केले पाहिजे. प्रथम, ती करते का ? भिकाजी मलाच उलट प्रश्न करतो. मी आवाक, गप्प, आणखी एक वादविवादाचा विषय होता. भिकाजी सागतो. सिगारेट ओढण्याचे फायदे तोटे. तो सिगारेट ओढत नाही. त्याला पुस्तके वाचायला आवडतात. कोणत पुस्तक अलिकडे त्यान वाचल असं मी विचारल तेव्हा त्याने थॉमस हार्डीच्या ‘ फार फ्रॉम द मॅडनिंग क्रॉऊड ’ चा उल्लेख केला. मात्र त्या पुस्तकाचा तपशील मी त्याला विचारला तेव्हा तो चुकीच सागत होता. तो चित्रपट पहातो. मराठी लोक प्रगती करीत आहेत असं तो म्हणाला. मॉरिशस देशातील नाट्योत्सवात मराठी लोकानी सादर केलेला दशावतार त्याला आवडला होता तो एक बेकार तरुण असल्यामुळे त्याला जगण्यात रस वाटत नव्हता. सुकाणू नसलेल आपण एक तारु आहोत, तो म्हणाला. ते तारु खडकावर जाऊन आदळल व त्याचे तुकडे तुकडे झाले तरी त्याला त्याची पर्वा नव्हती. वस्तुतः तो शाळेत शिकत होता तेव्हा त्याचा परमेश्वरावर विश्वास होता. आता ज्या अर्थी तो उद्योगधंदा नोकरी शिवाय बेकार झालाय, तर त्याचा ईश्वरावरचा विश्वास उडालाय. मग घरात जाऊन तो त्याने तयार केलेल्या निरनिराळ्या लाकडाच्या वस्तू व कागदा-वरची स्वतःची चित्रकला दाखवतो मग मला ईणू गोविंदा आपल्या देवघरात घेऊन जातात. देवापुढे भेणवत्या पेटताहेत. मग घरातील तीन बायका व तिचे पुरुष

सभोवार उभे रहातात. गणपतीच्या मूर्तीसमोर बाबूराम गणेश हातात झाज घेतो. तरुण तरुणीही झांजी घेतात. ईष्णू गोविंदा खाली जमिनीवर मृदंगासह बसतात. मग गणपतीचे गाणे, भजनीपद्धतीचे गाणे, भजनी पद्धतीने म्हणत सभोवार तालासुरात व टाळगजराच्या नादात लयदार नाचतात. अशा रितीने नाचत नाचत गणपतीची मूर्ती विसर्जनासाठी शहरातून समुद्रावर नेण्यात येते. बाबूराम मला सागत होता. माझ्यासाठी या सर्व मडळींनी मंगलमूर्तीच्या पुढ्यात हे प्रात्यक्षिक करून दाखविलं होतं. मिकाजी, ग्यानदेव, रागिणी, ईष्णू, सरस्वतीबाय, बाबूराम सगळेच नाचत होते-गात होते. भक्तिरसात धुद झाले होते. त्यानी म्हटलेल गाणं असं होतं.

प्रथम नमन गजवदना

मति तू द्यावी आम्हा बाळाला ('मंति' चा उच्चारते 'भटि' करतात)

दुसर नमन मातापित्याला

ज्यानी हो जन्म दिले आम्हाला

तिसरे नमन गुरुस्वामीला

बुद्धी तू द्यावी गीत गायला ('बुद्धी'चा उच्चार ते 'बूधी' करतात)

चवथे नमन मुन्नादेवीला

संभाळ करी आपुल्या बाळाला

पाचवे नमन करू सभेला

आनंदे नाचू आपल्या मेळ्याला ('मेळ्या'चा उच्चार 'मेल्याला').

नंतर आम्ही पुनः बैठकीच्या खोलीत येतो, रागिणी माझ्याजवळ येऊन बसते.' ती मला म्हणते, 'मी आता मराठी शिकायचं सोडून दिलं.' कारण तिच आता लग्न होणार आहे. ती अठरा वर्षांची आहे. पण चौदा वर्षांची छोटी, सडपातळ, गोरीपान व गोड शाळकरी मुलगी दिसते. ती साडी नेसली आहे. तिचा नवरा दुकानदार आहे. तो मॉरिशस बेटाच्या दक्षिण भागात रहातो. आनंद लक्ष्मण त्याच नाव. तो तेवीस वर्षांचा आहे. नंतर मग माझ्या आग्रहास्तव रागिणी मला 'बालभारती'च पुस्तक उघडून एक धडा वाचून दाखवते. एक कविताही ती म्हणते. ते ऐकताना एक गोष्ट चटकन् माझ्या लक्षात येते की जे विषय 'बालभारती'त आले आहेत, त्याचा मॉरिशसमधील लोकजीवनाशी कोणताच भाव व अनुभव संबंध नसतो. या बेटावरील मराठी मुलामुलींसाठी त्या बेटावरील लोकजीवनाचे भावानुभवी प्रतिबिंब पडेल असेच पाठ व अशीच 'मोरस मराठी' हवी आहे. तशीच तो पाठ्यपुस्तकांतून लिहीली गेली पाहिजे.

मॉरिशस डायरी

. २ .

फेब्रुवारी ८० त 'मॉरिशस मराठी मडळी फेडरेशनच मला आमंत्रण आलं. १ मे १९८० रोजी मॉरिशसमध्ये 'मराठी मडळी' तर्फे साजरा होणाऱ्या 'महाराष्ट्र दिन व श्री छत्रपती शिवाजी महाराज उत्सवा'चा प्रमुख पाहुणा म्हणून 'मॉ. म. म. फे.'ने माझी निवड केली होती. आपल्या पत्रात त्यांनी मी गेली वारा तेरा वर्षे मॉरिशसमधील भारतीय व विशेषतः मराठी समाजाची जी दखल घेतली, त्यांच्या तरुण तरुणींसाठी शैक्षणिक सुविधा वगैरे महाराष्ट्रात प्राप्त व्हाव्यात म्हणून जी कामगिरी केली, त्याचा गौरवपर उल्लेख पत्रात ते करतात. मी ३० मार्च ८० रोजी एअर इंडियाच्या जेट विमानाने मॉरिशसला पोचतो. विमानतळावर माझ व्ही. आय. पी.' म्हणून स्वागत होत. 'मॉ. म. म. फे.'चा तरुण कार्यवाह विरजानंद मल्लू (सावत) आपली मोटरगाडी घेऊन आलेला आहे. त्याच्या मोटारीतून विमानतळापासून पंचवीस तीस मैल दूर असलेल्या ब्रोवसिन या दुमदार नगरी-
विरजानंद मल्लू (सावत) मल्लू यांच्या घरा मा पाहल्या मुक्कामालाच जातो. आनंद मल्लू हे मॉरिशसमधील एडन कॉलेजचे प्राचार्य. इतिहास हा त्यांचा विषय मॉरिशस लेखक संघाचे ते कार्यवाह. कादंबरीकार, कवी, शिक्षणतज्ज्ञ, समीक्षक व इतिहासकार. 'वॉच देम गो डाऊन' (Watch them go down) या त्यांच्या कादंबरीचा अनुवाद रशियन व इतर पाश्चात्य भाषामध्ये झाला आहे. 'डस्ट ऑफ टाईम' (Dust of time) हा त्याचा काव्यसंग्रह १९७० साली प्रसिद्ध झाला. तो आनंदाने मला अर्पण केला आहे. त्याच वर्षी भारताच्या पंतप्रधान इंदिरा गांधी

यानी मॉरिशसला भेट दिली होती. १९६९ साली वर्धा येथे कै. पु. शि. रेगे यांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या मराठी साहित्य संमेलनाला आनंद उपस्थित राहिला होता. त्यावेळी तो भारतात प्रथम भारत दौरा करण्यासाठी आला होता.

१-४-८०

सकाळीच जाग आली आहे. उठलोय. आनदची आई खाली जिन्यावरून येत मला म्हणतेय, मोरस मराठीत. 'तुम्ही लवकर उठलेत. तुम्हाला झोपच येत नाही काय?' सत्तरीजवळ आलेली आनदची आई शुभ्र पांढर वस्त्र नेसलीय. तरतरीत आणि हसतमुख. मी दिवा पेटवलाय. मी आनदच्या बैठकीच्या खोलीत डोकावून पहातो. तर डायनिंग टेबलासमोर सर्वपल्ली गोपालच 'जवाहरलाल नेहरू' हे इंग्रजी पुस्तक वाचीत आनंद बसलाय. दारातूनच आनदची आई म्हणतेय, 'तुम्हा दोघानाही झोप येत नाही. कशाला उठलात लवकर?' मी तिला म्हणतोय, 'आम्हाला झोप कशी येणार? आम्ही जगाचा विचार करतो ना?'... 'हो, हो, जगाचा.' अस म्हणत ती स्वयंपाकघरात आमच्यासाठी चहा करायला जाते. स्वयंपाकघरातून भाड्यांचा खटू खुटू आवाज येतोय. मॉरिशसमधली ही पहाट आहे. झुजुमुजु होऊन आता फटफटायला लागलय. बाहेर पक्षाची किलबिल झाडा-झुडपावर सुरू झाली आहे. इथे आल्यापासून मी पक्षाची किलबिल ऐकतोय पण एकही पक्षी अजून माझ्या दृष्टीला पडलेला नाहीय. मी आता त्यांना पहायलाच काही क्षण घालवणार आहे. आनदच्या या बैठकीच्या खोलीतून बाहेरील मॉरिशसच दृश्य मला आतून बाहेरून भारून टाकतय दूरवर समोर आकाशाला भिडलेला हिंदी महासागर पसरलेला आहे. आनदच्या घराच्या बाजूने एक खोल भयाण दरी आहे. तिच्यातून आटलेली नदी वाहतेय दारात आनदने छोटीशी सुंदर बाग केली आहे. तिच्यात दोन फरवृक्ष दोन बाजूला उंच वाढलेले आहेत. फक्त एक माड आहे. छोटासा ठेगणा पिवळ्या जर्द रंगाच्या नारळाच्या पेडी त्याच्यावर लांबताहेत, तो पाहून मला नेरूरच्या आमच्या घरासमोरील माझ्या वडिलानी लावलेल्या एका माडाची आठवण होतय तो माड आता नेरूरला नाहीय. वडीलही नेरूरला नाहीयेत. हिंदी महासागरापर्यंत दूरवर घरेच घरे पसरलीत ही सगळी पोर्ट लुईस नगरी आहे. पोर्ट लुईस बंदर माझ्या नजरेच्या टप्प्यात आलय ही माझी मॉरिशसला दुसरी खेप. आनदच्या घरासमोरच खालच्या कॉरोमँडल भागात बारा वर्धापूर्वी सकेस महर्षी नारायणराव वालावलकराच्या 'धी ग्रेट इंडियन रॉयल सर्कस'चा मुकाम पडला होता. मी त्या सर्कसबरोबर पूर्व आफ्रिकेचा दौरा आटोपून मॉरिशसला आलो होतो. सर्कसचा तबू आनदच्या घरातून दिसायचा. त्याचीही मला आठवण होतेय. मी डायरी लिहितोय नि आनदची आई आलीय. तिने दिवा मालवलाय आणि माझ्या व आनदच्या पुढ्यात चहा ठेवलाय.

३० मार्चला रविवारी सकाळी मी ठीक सातला साताक्रुद्ध विमानतळावर टॅक्सी-तून आलो. माझ्याबरोबर नीरा, सुरेश व शरयू होती. सुरेशची तर मला खूपच मदत झालीय. त्यानेच मला टाय दिल्या. गाठी बाधून, बॅग व एअर बॅग दिली, पहाटेला मी, नीरा व आशा उठलो. मनोज झोपलेलाच होता.

आनदने मध्येच माझी मुलाखत घेतली. सकाळी सकाळीच. शिक्षक म्हणून मी कोणती भूमिका पार पाडली ? माझी शिक्षणविषयक मते कोणती आहेत ? माझ्याकडून शिक्षणविषयक कोणते सशोधन व लेखन झाले ? आनद मग मला म्हणाला, “ इट् ईज नाईस. नाऊ आय, गॉट द थीम अॅण्ड प्रॉपर लाईन ऑन विच आय विल प्लॅन द प्रोग्राम फॉर यू. ” [‘छान आता मला विषय मिळाला आणि त्यावर मी तुझ्यासाठी कार्यक्रम आखीन. ’] मी त्याला म्हणतोय, “ माय मिशन थिस टाईम इन् मॉरिशस इज् टु क्रीएट एव्हरलास्टिंग ब्रॉण्डस् ऑफ ब्रदरहुड विथ् द पीपल ऑफ मॉरिशस ” [‘यावेळच माझ मॉरिशस मधील कार्य आहे मॉरिशसमधील जनतेशी बंधुत्वाचे चिरतन नाते निर्माण करणे. ’] आनदकडे मी माझा फोटो देतोय. राष्ट्रपती सजीव रेड्डी याच्या हस्ते राष्ट्रीय शिक्षक पुरस्कार स्वीकारतानाचा. आनद मला म्हणतोय. इग्रजीत (त्याला मात्र आईसारख मराठी बोलता येत नाही.) “ मी तुझ्याबरोबर मराठी लोकाकडे खेड्यापाड्यातून जरूर येईन मॉरिशस मधील मराठी लोक शैक्षणिक दृष्ट्या अतिशय मागासलेले आहेत. ”

एक एप्रिलला मी आनदबरोबर एम. जी. आय (महात्मा गांधी इन्स्टिट्यूट) मध्ये गेलो. सुंदर इमारती. सुंदर परिसर. तिथे वेगवेगळ्या शैक्षणिक संस्था आहेत. त्या संस्थांचे प्रमुख संचालक आहेत डॉ. किसून हजारसिंग, आनद तेथील आ. ए. यू. (ऑर्गनायझेशन ऑफ आफ्रिकन युनिटी) च्या “ आफ्रिकन स्टडीज ” या विभागात अर्धवेळ काम करतो. आनद मला हजारसिंग याचेकडे घेऊन गेला. ते जिन्यावरून खाली उतरत होते. सत्तरीजवळ आलेले हे गृहस्थ म्हणजे मॉरिशसच्या नोकरशाहीचे सुरलेल अर्क आहे, हे त्यांच्याशी बोलताना मला जाणवलं. मी त्यांना बारा वर्षापूर्वीची जुनी आठवण दिली. क्षणभर आठवल्यासारख करून त्यांनी सगळे आपल्याला आठवल्याचं म्हटलं. मुंबई साहित्यसंघात आम्ही त्याचं स्वागत केलं होतं. ते फोटो अजूनही आपल्याजवळ असल्याचे ते आवर्जून म्हणाले. त्यांनी मॉरिशसवर लिहिलेल्या पुस्तकाचा उल्लेख मी करताच हजारसिंग उत्साहाने बोलू लागले. म्हणाले, त्या पुस्तकाची त्रिविध भाषेत भाषांतरे झाली आहेत. नंतर आपण मुंबई विद्यापीठात कस भाषण केलं व गव्हर्नरकडे आपण कसे पाहुणे होतो ते त्यांनी आपण होऊन सांगितलं. आनदने मी आल्याची सधी साधून ‘ महात्मा गांधी संस्थे ’ त एक लेखकाच शिबिर घेण्याची सूचना डॉ. हजारसिंगना केली. ती त्यांनी लगेच स्वीकारली ते

आनदला म्हणाले, 'गो अहेड.' ['कामाला लाग '] त्याला पैसा लागेल तो सस्थेकडून घ्या असेही ते आनदला म्हणाले. डॉ. हजारासिंग यांची बारीक उच शरीरयष्टी मला बॅ. जिनाची आठवण करून देत होती. बॅ. जिनांप्रमाणेच त्यांनी कडक इस्त्रीचा उची वूलन सूट व टाय परिधान केली होती. नंतर ते माझा निरोप घेऊन आपल्या पॉश मोटारीत बसले. " ही ईज अ थरो वूर्वा " आनद मला म्हणाला.

मग एका दुसऱ्या सशोधन दालनात आम्ही गेलो तिथे अहमदनगरचे प्रा. डॉ. के. सी. कन्हाडकर भेटले. पचेचाळीशीतील, घोटीव आणि ठाशीव देहयष्टी. डोळ्यावर चष्मा. अतर्मुख दिसणारे. मॉरिशसमधील प्राथमिक शाळांतील मराठी भाषिक मुलांसाठी मराठी भाषेची पाठ्यपुस्तके तयार करण्याच्या कामगिरीवर मॉरिशससाठी भारतसरकारतर्फे त्यांची निवड झाली आहे ते खाली कॅन्टनिमध्ये आले व त्यांनी आम्हाला कोक व खायला दिले. ते मला म्हणाले, आपल्याला सहा पाठ्यपुस्तकाचा कार्यक्रम पार पाडायचा आहे आणि आतापर्यंत आपण दोन पाठ्यपुस्तके कच्ची तयार करू शकलोत, आपली दोन वर्षांची मुदत सप्त येतेय व आणखी एक वर्षांनी ती वाढवावी लागेल. मला डॉ. कन्हाडकर थड प्रकृतीचे माणूस वाटले. दोन वर्षांपूर्वी मॉरिशसला जाण्यापूर्वी ते मला भेटले होते व मॉरिशसची माहिती मी त्यांना दिली होती. स्वतः आपण मोटार चालवायला शिकलो व नवी टोयोटा मोटार घेतल्याच ते म्हणाले. मॉरिशसमध्ये मोटार ही चैन नसून अत्यंत गरजची अशी वस्तू आहे, तिथे मॉरिशसमधील अभिमन्यू अनंत हे तरुण हिंदी भाषेत लेखन करणारे लेखक व माझे जुने मित्र भेटले. मॉरिशसमधील भारतीय लोकांच्या वसाहतवाद्यांकडून झालेल्या दीडशे वर्षांतील शोषणाची हृदयस्पर्शी कहाणी ' लाल पसीना ' या आपल्या कादंबरीत त्यांनी लिहीली आहे. हा हळुवार मऊ बोलणारा हिंदी तरुण 'महात्मा गांधी सस्थे'तील हिंदी भाषा व साहित्याचे ढालन सभाळतो. 'वसंत' या हिंदी मासिकाचे संपादन करतो. आपली काही नवी पुस्तके राजकमल तर्फे दिल्लीला प्रसिद्ध होत आहेत अस तो म्हणाला. तो मला 'आर्काव्हयूज' मध्ये घेऊन गेला. ते दालन साभाळणाऱ्या एका मध्यमवयीन चिनी वार्डशी आम्ही बोललो. तिने मला जुनी ' एमिग्रंट्स ' ची दप्परे दाखवली. एक दप्तर केवळ ' बम्बई ' या शीर्षकाचे होते. ते मी चाळत असताना ' वेंगुलें ' या गावाची नोंद मला सापडली. लोक कुठून आले या सदरात मोची, चांभार, घाटी, कुळवाडी, कुणबी, मराठा, ब्राह्मण, आगरी, भडारी या जातींची नोंद आढळली. एकूणच सगळ्या दप्तरात (मी चाळत होतो ते ' बम्बई 'चे सत्तर क्रमांकाचे भले जाडजूड नोंद बुक होते) मॉरिशसला त्या त्या काळात (इ. स. १८३२ पासून पुढे) आलेल्या हिंदी माणसाचे चिकटविलेले फोटो विलक्षण जिवंत वाटत होते लहान मुलांचे, तरुणांचे, मध्यमवयीन स्त्रीपुरुषांचे तरतरीत व बोलके असे ते सगळे चेहरे होते. ते पहाताना माझे डोळे

पाणावले. 'औरंगाबाद' या गावाचाही उल्लेख आढळला. शिवाय रत्नागिरी, मालवण, जळगाव, कोल्हापूर, पुणे, सातारा, नाशिक या गावांचे उल्लेखही होते. अर्थात हे माझ धावत अवलोकन होत. पुन्हा तिथे त्या ढालनात दोन तीन दिवस बसायच मी ठरवल.

आनंद मला म्हणाला, या सस्थेतील वेगवेगळी खाती सभाळणारे लोक काही काम करित नाहीत नुसता वेळ काढतात आणि दुपारी दोन नंतर घरी जातात. मॉरिशसमधील शाळा कचेऱ्या, सरकारी दतरे सकाळी पावणेनउला सुरू होतात व पावणेचारला बंद होतात साधारणपणे 'लेखक शिबिरा'चा कार्यक्रम आखण्यासाठी नंतर आनंद मला एका विभागात घेऊन गेला. तिथे दोन तरुण काम पहात होते एक होता चिनी तरुण, त्याचे नाव होते चॅन. दुसरा तरुण होता बेनीमाधव. भारतीय मूळ असलेला त्याने दाढी वाढवली होती. उच्च भरदार देखणा. त्याचे डोळे विलक्षण पाणीदार, तरल व बोलके होते. चॅनचे व्यक्तिमत्व प्रसन्न, हसरे पण विचारी होत. मी शिबिरातील चर्चेसाठी त्यांना विषय देतो वर्ल्ड प्रोटेस्ट लिटरेचर बुईथ पार्टिक्युलर रेफरन्स टू प्रोटेस्ट लिटरेचर इन द इंडियन ओशन ..जागतिक विद्रोही वाङ्मय हिंदी महासागरातील विद्रोही वाङ्मय याच्या विशेष सदर्मासह अशा स्वरूपाचा काहीसा. त्यावर मग आम्ही सर्वांनी चर्चा केली. कुणाला बोलवायच. किती दिवसांच हे शिबिर ठेवायचं. मग त्याचा आवाका पाहता ते दोन दिवसांच ठेवायच ठरल के. हजारसिंगानी त्याचे उद्घाटन करण्याचे अगोदरच मान्य केल होतं शिबिरातील एक प्रमुख पाहुणा म्हणून मॉरिशस देशाचे शिक्षण मंत्री खेर जगतसिंग याना आणायच ठरल म्हणून आनंदान त्यांना फोन केला कल्पना दिली. त्यांनी यायच कबूल केल खेर जगतसिंग हे तरीतरीत, देखणे, बुद्धिमान गृहस्थ. मारिशस बेटावरील नावाजलेले पत्रकार, लेखक व विचारवंत. मग मॉरिशसमधील लेखकाची, कवीची वगैरे यादी करण्यात आली त्यात कुणीही दुर्लक्षित होऊ नये यावर भर देण्यात आला तर डी वीरास्वामी या कवीला व विचारवंताला घ्यायच की नाही यावर खूप वादग झाला. आनंदच म्हणण, घेऊ नये कारण वाङ्मयीन चर्चेततो एम. एम. एम. (मॉरिशसमधील लढाऊ झुजार तरुणाचा मार्क्सवादी सरकार विरोधी पक्ष) चे राजकारण आणील व सगळा बट्ट्याबोट होईल. तो प्रश्न शेवटी अनिर्णितच राहिलाय चॅन हा लंडन विद्यापीठाचा अर्थशास्त्र हा विषय घेऊन एम. ए झालाय. फ्रान्समध्येही त्याने उच्च शिक्षण घेतलय बेनीमाधवचे शिक्षण मॉरिशसमध्येच झालय. मी त्याच्याशी बोलताना म्हटल, 'तुम्हा तरुण लोकाना मॉरिशस मधील हे तुमच जीवन कस वाटत ?' त्यावर तो म्हणाला, 'बुई आर इन् अ प्रिझन' ['आम्ही तुरुंगांत आहोत. '] त्याची बोलण्याची व विचार मांडण्याची पद्धती 'ठाशीव व नेमकी वाटली. चॅनने नंतर स्वतः बाहेर जाऊन सर्वांसाठी कोकच्या वाटल्या

आणल्या नंतर बाहेर पडल्यावर आनदने येथील 'एम. एम. एम.' च्या राजकारणाची मीमांसा माझ्याकडे केली. तो म्हणाला, हा वीरास्वामी एम. एम. एम. चा मोठा पुरस्कर्ता आहे. त्याचे म्हणणे असे की या देशात फक्त 'क्रिओळ' ही एकच भाषा असावी. (मॉरिशसमधील बहुवशी व बहुदेशी सर्व भाषाची मिळून झालेली व फ्रेंच भाषेचा पगडा असलेली बोली भाषा (डायलेक्ट) जी मॉरिशसमधील सर्व लोक सरसहा बोलतात) बाकीच्या लोकानी आपापल्या भाषाचा पुरस्कार सोडून द्यावा त्यामुळे 'सेक्टरिआनिझम, कास्ट्रीईझम व कम्युनॅलिझम' या देशात तयार होतो. आनंदाचे म्हणणे पडलं की आपल्या या भूमिकेने तो या देशावर 'क्रिओळ किंगडम' किंवा 'एम्पायर' लादू पहातोय कारण हा सगळा या देशातील गोऱ्या लोकांचा डाव आहे. अजूनही या देशावर गोरे लोक आपले आर्थिक भूमीगत वर्चस्व ठेवून आहेत. (१२ मार्च १९६८ साली मॉरिशसचे लोकप्रिय पंतप्रधान व लेबर पार्टीचे प्रमुख नेते डॉ. शिवुसागर रामगुलाम यांच्या नेतृत्वाखाली ब्रिटिशांच्या वसाहतवादातून मॉरिशस देश स्वतंत्र झाला) या देशातील सपत्तीचा सर्वाधिक वाटा त्यांनी बळकावून ठेवला आहे (मॉरिशस देश. ३० x २९ चौरस मैल क्षेत्रफळ. सुमारे दहा लाख लोकवस्ती) या देशाच्या 'डिकल्टरायझेशन'—संस्कृतीहनना (deculturation) च्या प्रक्रिया त्यांनी चालू ठेवल्या आहेत 'दु किल् द पीपल किल् देअर लॅंग्वेज्' लोकांचा सहार करण्यासाठी त्यांच्या भाषेचा सहार करा.] हे त्यांचे सूत्र आहे. प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष पण एम. एम. एम. त्यांच्या आहारी गेलेली आहे. विशेषतः फ्रान्स हा देश या देशात खूप पैसा ओततोय. वाळग्रय ओततोय. विलास व चैनीची साधने ओततोय. आपण 'एमेम' मध्ये जाऊन आयुष्याची दोन वर्षे फुकट घालवली. शिक्षणाधिकारी म्हणून त्याची असलेली मोठी नोकरीही त्यासाठी त्याने सोडून दिली. 'आय कमिटेड अ ब्लण्डर' ['मी घोड चूक केली.'] आनंद म्हणाला. 'नो डाऊट इट् ईज अ लेप ट ऑर्गनायझेशन' ['ती डावी संघटना आहे यात संशय नाही.'] आनंद सांगत होता. पण या लोकाना या देशावर एक सांस्कृतिक हुकूमशाही आणायची आहे अशी आपली खात्री झाल्यावर आपण 'एमेम'चा त्याग केला. या पक्षासाठी आनदाने निर्धनावस्था स्वीकारली. दोन अडीच वर्षे बेकारीत काढली. आत्ता अलीकडे त्याला एका खाजगी शैक्षणिक संस्थेत अध्यापक व प्राचार्य म्हणून नोकरी मिळाली आहे. आता तो 'लेबर पार्टी' (रुलिंग पार्टी) कडे झुकलाय.

एशी वर्षांचे झालेले मॉरिशस देशाचे पंतप्रधान 'चाचा' रामगुलाम यांच्याबद्दल आनंदला आदर वाटतो. लहान मुलांसाठी त्याने रामगुलाम यांचे छोटे-खानी चरित्र इंग्रजी भाषेत लिहिले आहे आणि 'मॉरिशस इन् ट्वेन्टिएथ सेन्चुरी'

[विसाव्या शतकातील मॉरिशस.] नावाचा इतिहास ग्रंथही आनंदने लिहून पुरा केला आहे. त्यातील काही टकलिखित प्रकरणेही त्याने मला पहायला दिली.

‘ महात्मा गांधी संस्थे’तून (‘महात्मा गांधी संस्था’ ही महात्मार्जांच्या स्मरणार्थ भारतसरकारच्या सहकार्याने १९७५ साली मोका जिल्ह्यातील निसर्गरमणीय परिसरात विशाल प्रमाणात बांधण्यात आली आहे. तिचे उद्घाटन पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांच्या हस्ते झाले होते.) त्यादिवशी आम्ही एम्. आय्. ई. (M I E) मध्ये गेलो. मॉरिशस इन्स्टिट्यूट ऑफ एज्युकेशन त्या संस्थेच्या दोन उपसंचालकांशी आनंदने माझी गाठ घालून दिली. दोघेही विष्णुदयाळ होते मॉरिशसमधील वयोवृद्ध, ज्ञानवृद्ध व तपस्वी डॉ. विष्णुदयाळ यांचे ते तरुण पुतणे. एक दाढीवाले तरुण गृहस्थ होते उत्तम विष्णुदयाळ. त्यांच्याशी माझी बातचीत झाली. मी त्या संस्थेत ‘ ट्रेनी टीचर्स ’ व ‘ टीचर्स टीचर्स ’ समोर बोलव अस ठरल. मी त्यांना विषय दिला. न-शिक्षितांच शिक्षण एज्युकेशन ऑफ द नॉन् एज्युकटेड. डॉ. फ्रँक रीचर्ड यांच्या संचालनत्वाखाली ही संस्था मॉरिशसच्या शैक्षणिक क्षेत्रात फार चांगल काम करतेय. डॉ रीचर्ड मात्र त्या दिवशी नव्हते. ते इंग्लंड व फ्रान्सला शैक्षणिक कामगिरीवर गेले होते गेल्याच वर्षी ते मुंबईला आले होते. पुणे व मुंबई येथील शिक्षण संस्थाना भेटी देऊन त्यांचे निरीक्षण त्यांनी केले होते. महाराष्ट्र राज्याचे शिक्षण खात्याचे उपसचिव सुरेश साळगावकर यानी त्याचा दौरा आखला होता व पार पाडला होता.

काल दुपारी बारा वाजता सौ. निर्मला बाबूराम गणेश यानी वसने मला कुरपीपहून वाकवाला पोचवल. पाऊस पडत होता. वसस्टॉपच्या समोरच ‘ एटन गर्ल्स कॉलेज ’ होत. पावसातूनच मी जात गेलो. आनंद इमारतीबाहेर माझी वाट पहात होता. आनंद मला वर मुख्याध्यापकाच्या कचेरीत घेऊन गेला. मुथ्यू नावाचा तरुण दाढीवाला मुख्याध्यापक आपल्या कामात पूर्ण गहून गेला होता. मी आपण होऊन हात पुढे केल्यावरच त्याने आपला हात पुढे करून ‘ थॅक्यू ’ म्हटल. एक वाजता सभागृहात मुलीसमोर व मागच्या बाजूला मुलेही होती, मी ‘ पॅटर्न ऑफ सेकंडरी एज्युकेशन इन् इंडिया ’ [भारतातील माध्यमिक शिक्षणाचे स्वरूप] या विषयावर पाऊण तास बोललो. मुलींनी विलक्षण समरसून भाषण ऐकून घेतलं. गोऱ्या वशाच्या मुली सोडून आशिया व आफ्रिका खंडातील सर्व वशाच्या व वर्णांच्या मुली माझ्यासमोर बसल्या होत्या. नंतर मुलींनी व मुलांनी मला विचारलेले प्रश्न विलक्षण अर्थपूर्ण व सखोल वाटले. मी माझ्या भाषणात आपल्या शिक्षण पद्धतीत ‘ हेड ’ व ‘ हार्ट ’ वर जास्त भर कसा देण्यात येतो व ‘ हॅण्ड ’ ची मात्र कशी उपेक्षा होते व त्यामुळे ‘ सेल्फ एम्प्लॉयमेंट ’ [स्वयउद्योग] कशी थांबते हा

मुद्दा आधिक्याने माडला होता. त्यावर नूरजहाँ नावाच्या रूपसुंदर व भावळ्या घोडघीने मला एक प्रश्न विचारला. ती म्हणाली, 'प्रत्येकाचा हात काम करू शकेल का ?' मग ती म्हणाली, 'माझी ममी मला घरी कोणतेच काम करू देत नाही. मग मी काय करू ?' अर्थात मी या प्रश्नाला काय उत्तर देणार होतो ? इतर मुलीनीही प्रश्न विचारले. गुरुशरण नावाच्या एका विद्यार्थ्याने प्रश्न विचारला, 'वॉट ईज द प्लेस ऑफ लिटरेचर इन् सोसायटी ?' ['समाजात साहित्याचे स्थान काय ?'] नंतर सभा सपल्यानंतर एक मुलीचा घोळका माझ्याकडे आला. त्यात चिनी, भारतीय व आफ्रिकन मुली होत्या. मी माझ्या भाषणात हिन्दुस्थानातील गरीब मुलांची शाळांतून व समाजात कर्गा कुचवणा होते ते सांगितल होत विशदतः झोपडपट्टीतील मुलामुलींची परिस्थिती मी वर्णन केली होती. त्या घोळक्यातील एक छोटीशी मुलगी पुढे झाली व म्हणाली, 'ही गरीब मुले अभ्यास तरी कसा करणार ? त्यांना अभ्यास करायला वेळ तरी कसा मिळणार ?' छोटीशी फर्कवाली ती मुलगी फार कळवळून मला प्रश्न विचारत होती.

मॉरिशसमधील माझे जुने मित्र, डाव्या विचारसरणीचे, मार्क्सवादी पत्रकार, समाजशास्त्रज्ञ, शिक्षक व कवी, व इस्लाम धर्माचे अभ्यासक व भाष्यकार, हुसेनजी एड्ड माझ्या व्याख्यानाला एटन कॉलेजमध्ये आले होते. आनदच्याच वयाचे व आनदचे सहकारी. बारा वर्षांपूर्वी 'मॉरिशस व्हीट्झ' साप्ताहिक ते चालवीत होते व त्यामधून माझी मुलाखत त्यांनी प्रसिद्ध केली होती त्याच्या मोटारीतून नंतर आम्ही आनदच्या घरी आलो. मी व हुसेनजी खूप वेळ मग जुन्या नव्या गोष्टी व मॉरिशस व अरब राजकारणावर बोलत बसलो. उच्च, डौलदार, देखणे व्यक्तिमत्व असलेले हुसेनजी एड्ड, यांनी कलकत्ता विद्यापीठातून इंग्रजी साहित्याची एम्. ए ची पदवी घेतली आहे. काही वर्षांपूर्वी 'वर्ल्ड पीस कौन्सिल' चा प्रतिनिधी म्हणून एड्डना अरब राष्ट्रात जाण्याची संधी मिळाली होती. अरब लोक मॉरिशसला पैसा द्यायचे आश्वासन देतात पण प्रत्यक्ष काहीच देत नाहीत, एड्ड मला म्हणाले, त्याचे एक कारण म्हणजे मॉरिशसकडून त्यांना हवी ती चैन मिळणार नाही. उदाहरणार्थ बायका. हुसेनजी मला म्हणाले मॉरिशसमध्ये थोड्या प्रॉस्टिट्यूटम् आहेत हे खरे. पण अरबाना हव्यात तशा मुली त्यांना इथे कुठून मिळणार ? मॉरिशसला भारताचाच मोठा आधार आहे. भारत आहे म्हणून आपल्याला कुणाचा तरी पाठिंबा आहे अस मॉरिशसला वाटत व सुरक्षितपणा वाटतो. एड्डनी डॉ. रामगुलाम याची तारीफ केली. 'लेबर पार्टी' ही भारतातील पूर्वीच्या 'काँग्रेस पार्टी' सारखी आहे, ते म्हणाले. निवडणुकीच्या वेळी लोक बहुसंख्येने त्या पार्टीला मत देतात व नंतर मात्र त्या पार्टीवर तुटून पडतात. टीका करतात. डॉ. रामगुलाम यांना लोकाना

सांभाळण्याच तत्र पुरेपूर अवगत झालय. 'ही ईज ए सीझन्ड पोलिटिशीयन.' 'ते मुरब्बी राजकारणी आहेत.] ते म्हणाले. 'आयदर ही बुईल ओहरफीड दि पीपल ऑर अडरस्टाव्ह देम.' [एकतर ते लोकांना नको तेवढ जेवायला घालतील नाहीतर अर्धपोटी ठेवतील.] एड्ड म्हणाले. गोऱ्या लोकांच्या आहारी मात्र ते फार जातात व कदाचित परिस्थितीमुळे त्यांना तसे करावेही लागत असावे, एड्ड सागत होते. येथेही हिंदू मुस्लीम झगडे व्हावेत, जाती जमातीत तटे लागावेत, अशा कारवाया गोरे लोक करीत आले आहेत. पण मुस्लीमांचा एक विभाग 'सोबर' आहे, ते म्हणाले. पण येथील उद्योग-धंद्यावरही गोरे लोक कशी आपली मक्तेदारी लादताहेत तेही एड्डनी सांगितल. आपलच उदाहरण देत ते मला म्हणाले, आपल्या पूर्वजाची पस्तीस एकर जमीन होती. त्यात आपण चहाच्या मळ्याची मशागत केली. इतरही लोकानी तो प्रयोग केला. मॉरिशसच्या साखरेपेक्षाही चहाचे उत्पादन चांगले व 'क्वालिटी' मिळू लागले. पण त्याला कुठेच मार्केट मिळणार नाही असे या गोऱ्या लोकानी केले. शेवटी चहाचे उत्पादन थांबवावे लागले व आता ती सगळी जमीन पडून राहिली आहे, एड्ड म्हणाले. दक्षिण आफ्रिकेकडून मॉरिशसला धनधान्य व फळफळावळ आणावी लागते. मॉरिशसमधील हॉटेल धदा केवळ दक्षिण आफ्रिकेतून येणाऱ्या गोऱ्या 'टूरिस्टा'वरच अवलंबून आहे व दक्षिण आफ्रिकेशी रामगुलाम यानी चांगले सबध ठेवले आहेत. सगळ्याच जीवनावश्यक गोष्टीसाठी मॉरिशसला परकी राष्ट्रावर (त्यात ब्रिटन व फ्रान्स मोठी) अवलंबून रहावे लागते त्यानी या देशाच्या नाड्या आवळायच्या ठरवले तर ते मॉरिशसला उपाशी ठेवू शकतात. 'दे कॅन स्टार्व्ह मॉरिशस.' एड्ड म्हणाले. हुसेनजी एड्ड भारताबद्दल भावविवशतेने बोलत होते. त्याचे पूर्वज बिहार-मधील आरा परगण्यातून वेठविगार मजूर म्हणून मॉरिशसला आल्याच ते म्हणाले. भारतातील लोक धार्मिक असल्यामुळे ते कधीही कम्युनिस्ट होणार नाहीत अस त्याच म्हणण पडलं. आपला पुनर्जन्मावर विश्वास आहे, असेही ते म्हणाले.

काल रात्री बाबूराम गणेशशी त्याच्या घरी जेवणानंतर बोलत बसलो होतो. बाबूराम गणेश हा तिशीतला मराठी तरुण. 'मॉरिशस मराठी मडळी फेडरेशन' चा अध्यक्ष म्हणून निवडून आलाय. इथल्या मराठी लोकाबद्दल तो बोलत होता. तो म्हणाला, इथले मराठी लोक खूप मोठ्या प्रमाणात ख्रिश्चन धर्म स्वीकारीत आहेत. गेल्या काही वर्षांत पन्नास मराठी कुटुंबे ख्रिश्चन धर्मात गेल्याच मला त्याने सांगितल. ख्रिश्चन धर्मात हे लोक जाण्याच एक कारण त्याने सांगितलेलं ते अस की ख्रिश्चन मिशनरी, हे मराठी लोक घरे वगैरे बांधतात तेव्हा, समूहाने आपले लोक त्याच्या मदतीला पाठवतात. धर्मातरीत मराठी लोकाना बाबूरामने 'तुम्ही धर्मातर का करता ?'

म्हणून विचारले तेव्हा ते म्हणाले, 'तुम्ही गणेशाची पूजा करता तो तुमचा गणेशदेव कुठे आहे?... ' काही धर्मांतर केलेल्या मराठी ख्रिश्चन कुटुंबात मला नेण्याचे बाबूरामने कबूल केले आहे. बाबूराम म्हणाला की आपल्या बायकोला क्यूरपीपला एक दुकान उघडून द्यायचे आहे. त्यासाठी त्या दुकानात भारतातून व इथून कोणत्या चिजा ठेवता येतील याचा रात्री आम्ही विचार केला. विशेषतः लहान मुलांच्या कपड्यापासून तो खेळण्यापर्यंत.

आजच आनंद मल्लू मला पी. एस. एस. ए. (प्रायव्हेट सेकडरी स्कूल असो-सिएशन) च्या इमारतीत व कचेरीत घेऊन गेला. दुपारी तिथे माझी श्री. नौबतसिंग या हिंदी भाषिक शिक्षक व कवीलेखकाशी गाठ पडली. पी. एस. एस. ए. चा तो सुपरवायझर आहे. त्याने हिंदी भाषेची बनारस विद्यापीठाची एम ए. पदवी घेतली आहे. त्याने दोन कवितासंग्रह संपादीत केले आहेत. (१) विश्वदर्पण या संग्रहात मॉरिशस, नेपाळ, फिजी, गियाना या देशांत मूळ हिंदी भाषा बोलणारे, लिहिणारे, अशा कवींची कविता एकत्रित करण्यात आली आहे. मॉरिशसमध्ये भरलेल्या ' विश्व हिंदी समेलना ' च्या निमित्ताने. (२) दुसरा कविता संग्रह मॉरिशसमधील विविधभाषी कवींचा आहे. इंग्रजीत. ' फ्लॉवर्स ऑफ मॉरिशस. ' [' मॉरिशसची फुले '] नौबतसिंग मला म्हणाला, डॉ. विनय हा भारतातील प्रसिद्ध हिंदी लेखक मॉरिशसला आला होता. इथे असताना येथील हिंदी भाषेची खूप तारीफ करायचा. पण परत मायदेशी गेल्यावर येथील हिंदी भाषेचा त्याने धिक्कार केला. ' इंडियन लोक कहते है. मॉरिशस पोएट्री (हिंदी) खटिया पोएट्री है. ' नौबतसिंग मला म्हणाला. पण कमलेश्वर व धर्मवीर भारती मात्र मॉरिशसमधील हिंदी भाषेबद्दल अधिक चांगला दृष्टीकोन बाळगतात असही तो म्हणाला. मॉरिशसमधील तरुण हिंदी लेखक अभिमन्यू अनंतबद्दल तो म्हणाला, ' अभिमन्यू अनंत लिखते है. लेकिन उनकी पढाई नहीं के बराबर है। पी. एस. एस. ए. पाठ्यपुस्तके कुछ बरससे निकलती है। पोलिटीशियन के पकडमें नहीं आए है। यहाँ के छात्र रेकलेस है। इट्स किंग्डम लाइफ-स्टुडण्टस् लाईफ इन् मॉरिशस ' [' येथील विद्यार्थी बेफिकीर आहेत. ते राजाच जीवन आहे-विद्यार्थ्यांचे जीवन मॉरिशसमधील.] नौबतसिंग सागत होता.

सध्याकाळी मी श्री. इश्राम या तरुण मराठी कार्यकर्त्यांबरोबर पोर्ट लुईसला भारतीय वकिलातीमध्ये गेलो. पाच सहा मजली इमारतीच्या चौथ्या मजल्यावर ' भारतीय हाय कमिशनची ' कचेरी आहे. खाली तळमजल्यावर भारताचे सांस्कृतिक दालन आहे. त्यातील ग्रंथालयात पुस्तकेच पुस्तके होती. पण ' मराठी ' विभागात फक्त आठ फाल्तू पुस्तके होती. मॉरिशसमधील मराठी समाजाने

त्याबद्दल वेळोवेळी आपली नापसती व्यक्त केल्याच श्री. इश्राम मला म्हणाला. मुख्य हायकमिशनर रजेवर भारतात गेले होते. मॉरिशसमध्ये काही वर्षे घालवलेल्या एका तरुण तरतरीत व बुद्धिमान भारतीय अधिकाऱ्याशी माझी गाठ पडली. एका दालनात आम्ही बोलत बसलो. मी मॉरिशसमधील हिंदी भाषेचा प्रश्न काढला व ती इथे चागली बोलली जाते अस म्हणालो. ते अधिकारी इप्रजीत मला म्हणाले, 'छे छे. तस काही या देशात नाहीय. माझाच अनुभव मी तुम्हाला सांगतो. माझा मुलगा येथील शाळेत जातो त्याचे गुरुजी त्याला हिंदी शिकवतात. कसले हिंदी ? माझ्या मुलाचे हिंदी गुरुजीपेक्षा चांगले आहे. मी आजच मोटारीतून येताना एका साठ पासष्ट वर्षांच्या स्त्रीला 'लिफ्ट' दिली मी तिच्याशी हिंदीत बोलत होतो. तिला तिचं पूर्वजीवन विचारीत होतो. कान देऊन ती सगळ एकत होती. पण काही बोलत नव्हती. ती बोलली तेव्हा क्रिओळ भाषेत बोलली ती हिंदू भोजपुरी होती. कुठे आहे हिंदी ?' त्या तरुण बुद्धिमत्ताने मला प्रश्न केला मग मी बोलताना व्ही एस. नायपॉलने मॉरिशसवर लिहिलेल्या एका लेखाचा उल्लेख केला. 'होय. त्याने बरीच कठोर टीका केलीय.' ते म्हणाले. 'या देशाचे पतप्रधान मला म्हणाले, बघा, नायपॉलसाठी आम्ही केवढा तरी खर्च केला. आणि त्याने आमच्याविरुद्ध लिहिलेय.' हे सांगून हा तरुण नोकर मला आवेशाने म्हणाला, 'ईट्स अ पिटी दॅट ड्युरींग लास्ट टवेल्व्ह अिअर्स ऑफ इडेपेन्डन्स मॉरिशस हॅज नॉट ईव्हाल्व्हड् औट अॅन आयडेंटिटी. मॉरिशस हॅज नो आयडेन्टिटी. ['ही कीव करण्यासारखी गोष्ट आहे की गेल्या स्वातंत्र्याच्या बारा वर्षांत मॉरिशसने आपली अस्मिता निर्माण केलेली नाही. मॉरिशसला अस्मिता नाहीय. '] भारत सरकार मॉरिशसला भरपूर अनुदान देतं. पण हे लोक काय करतात त्याच ? ' अस सांगून माझ्या शेजारी बसलेल्या इश्रामला ते अधिकारी म्हणाले, 'तुम्ही तरुण लोक ही तुमची परिस्थिती लक्षात घेऊन वेळीच जागे झाला नाहीत तर एखादी परकीय सत्ता तुमच्यावर आक्रमण केल्यावाचून रहाणार नाही. ' मग ते मला म्हणाले, 'या देशात तुम्ही कुठेही पहा. सगळीकडे चैनीच्या वस्तूची दुकाने आहेत. जीवनाश्यक वस्तूची दुकाने कुठे आहेत ? बट व्हेअर आर द युटिलिटी गुड्स ? ' ते मला म्हणाले, 'मी इथे लहान लहान मुले रांगेत उभी राहिलेली पाहिलीत. तासन् तास. पण त्यांच्या डोक्यावर कोणतच छप्पर नव्हतं छत्री नव्हती. उन्हात. येथील शाळांना मैदाने नाहीत ' नंतर ते म्हणाले, 'येथील मंत्री काय वाटेल ते बोलत असतात. येथील चिनी लोक चीन किंवा तैवानकडे निष्ठा ठेवतात सुसलमान लोक पाकिस्तानकडे. या देशाच्या 'क्रिओलायझेशन'चे [क्रिओलराज्य स्थापन करण्याचे] प्रयत्न चालले आहेत. स्वातंत्र्यानंतर एवढी मोठी सत्ता हातात येऊनही येथील सरकार काही करू शकत नाही याला काय म्हणावे !'

काल रात्री गणू गगाराम याचेकडे त्यांच्या जावयाबरोबर जेवायला गेले. श्री इश्राम हा त्याचा जावई, त्याच्याकडे दोन तास होतो, हवा वादळी झाली होती व पाऊस पडत होता, आर्लिंगन देऊन त्यांनी माझ स्वागत केल, त्यांनी मॉरिशसच्या सद्यस्थितीची चिकित्सा केली, पन्नाशी ओलांडलेले गणू गगाराम अकरा वर्षापूर्वी महाराष्ट्रात आले होते व मराठी साहित्य संघात त्याचा भव्य सत्कार झाला होता ते मला म्हणाले, 'मी हिन्दूइझमचा प्रचार करतो.' स्वतः ते एक वरिष्ठ शिक्षक आहेत, 'आता सिनिअर केम्ब्रिजच्या सर्व परीक्षांमध्येसुद्धा 'हिन्दूइझम' हा एक विषय समाविष्ट करण्यात आला आहे, येथील शाळांतूनही आपण तो शिकवितो व त्यात मुले खूप गुण मिळवितात,' मी त्यांना म्हटल, 'हिन्दूइझम या विषयाच्या अभ्यासाच स्वरूप कोणत आहे?' ते म्हणाले, 'दोन उपनिषदे, (कठोपनिषद), गीतेचा काही भाग, तुळशीरामायणाचा काही भाग राजाराममोहन रायपासून गाधी, विनोबापर्यंत दश चरित्रे.' पुढे मला म्हणाले, 'जर या देशातील हिंदू लोक एकत्र होऊन जागे झाले नाहीत तर लवकरच सगळेजण ख्रिश्चन होतील' येथील काही मराठी मंडळी ख्रिश्चन व बहाई पथाचा स्वीकार करतेय ते म्हणाले, या विषयाची चिकित्सा करताना, गणू गगाराम याचे घरी जेवणाला उपस्थित असलेले व मॉरिशस बँकेत मोठ्या पदावर असलेले तरुण मराठी कार्यकर्ते श्री. देश लेडकू मला म्हणाले, 'मराठी मुली रूपा-गुणाने चांगल्या असल्यामुळे तामीळ तेलगू लोक बहाई पथात जातात व मराठी (बहाई) मुलीशी लग्न करू इच्छितात किंवा करतात, पण बहाई किंवा ख्रिश्चन धर्मातील मराठी माणूस त्या धर्मातील मराठी माणसाशीच लग्नसंबंध ठेवू इच्छितो.' मॉरिशसमधील शाळांतून कस शिकविल जात हे सांगताना गणू गगाराम मला म्हणाले, 'येथील इंडियन शिक्षक घ्या, तो वर्गात जाताना कोणतीच तयारी करून जात नाही, तो वर्गात गेल्यावर मुलांनाच विचारिल, 'मुलांनो, मागील वेळी आपण कोणता घडा घाचत होतो वर?' उलट येथील चिनी शिक्षक घ्या, तो आदर्श शिक्षक आहे, पूर्ण तयारीनिशी तो वर्गात जाईल, त्याच शिकवण पहाण म्हणजे मोठा आनंद असतो, तो विद्यार्थ्यांवर श्रम घेईल, त्याच्या वह्या वगैरे नीट तपाशील, येथील चिनी समाज हा व्यापारी समाज आहे, सारखा तो समाज उद्योगात असतो, शाळेतून घरी आल्यावर चिनी मुले दुकानात कामाला लागतात, हिंदी मुलांप्रमाणे आळशी व निष्क्रीय रहात नाहीत, चिनी लोकाना माहीत आहे की आपण अल्पसंख्य आहोत, आपल्याला सतत जागृत राहिल पाहिजे, आपल्या मुलांना रात्री जेवल्यानंतर चिनी आईबाप सतत उपदेश करीत असतात, त्यांचे 'ब्रेनवॉशिंग' च ते करीत असतात, आपण मंत्रीमंडळात मंत्री असताना (बारा वर्षापूर्वी) 'डेव्हलपमेंट बँके' च्या नियामक मंडळावर होतो, गगाराम सांगतात, 'तेव्हा मुलाखतीसाठी येणारा चिनी मुलांना आवश्यक ती बँकव्यवसायाची प्रमाणपत्रे तर घेऊन यायचाच, पण त्याहीपेक्षा अधिक

प्रमाणेपत्र तो सादर करायचा. चिनी समाजाने येथे आपल्या समाजातील तज्ज्ञ व अनुभवी लोकाना एकत्र आणून अनेक वेगवेगळ्या विषयांचे वर्ग चालवले आहेत. त्यामुळे चिनी तरुण तरुणीना आवश्यक ते तांत्रिक ज्ञान अगोदरच त्याच्याकडून मिळत. सहाजिकच चिनी मुलांची निवड होते. चिनी माणूस नोकरीपेशात, बँकेत, आपले काम चोख मन लावून व अभ्यासपूर्ण करील. उलट इथला हिंदी माणूस आपल्या कामात कामचुकारपणा करील आणि तरीही चिनी माणसाच्या वरची जागा पटकावील. कारण हिंदी माणसाला वर वशिला लावला की वरची जागा मिळणार याची खात्री असते.’

‘१९७५ साली या देशात ऊसाचे अमाप पिक येऊन साखर उत्पादन होऊन ‘एकॉनॉमिक बूम’ [आर्थिक लयलूट] आला होता,’ गगाराम म्हणाले. ‘पण या देशातील मज्यापासून तो सर्वसाधारण लोकापर्यंत सर्वांनी तो पैसा चैनीत उधळून टाकला आता घर बांधण स्वरूप महागडे झाले आहे. दहापट किंमती वाढल्यात तर सर्वसाधारण माणसास आपल्याला घर बांधता येणार नाही हे ठाऊक असल्यामुळे तो माणूस आपल्या भाड्याच्या घरात सगळ्या चैनीच्या वस्तू आणून टाकतो. टी.व्ही., फ्रीज, रेकॉर्ड प्लेअर, स्टिरीओ आणि वॉट् इज नॉट. तो प्यायलाही सुरवात करतो. ‘अॅडिक्ट’ होतो. येथील शाळेतील मुलेही बेफिकीर होत चालली आहेत. त्यांना काही न करता चैनीचे व श्रीमतीचे जीवन जगण्याची इच्छा असते आता ऊसशेतावर सुद्धा काम करण्यासाठी मजूर मिळेनासे झालेत. काही वर्षांनी या देशात काही उत्पादनच होणार नाही. ‘द यंग मेन हिअर डोण्ट वॉन्ट टु गो फॉर प्रॉडक्टिव्ह अॅक्टिव्हिटी’ [येथील तरुण माणसाना उत्पादक कामात जायला नकोय] ते म्हणाले, ‘दे आर अ कॅड्युमिंग टाईप अॅण्ड नॉट अ प्रॉडक्टिव्ह टाईप.’ [‘त्याचा प्रकार वस्तू विक्रेता आहे व उत्पादक नाहीय.] या तरुण विद्यार्थ्यांचे आईबाप बहुसंख्येने शाळेत येतात. विद्यार्थ्यांची चौकशी करताना त्यांना बोलावले जाते पण आईबापांची व मुलांची घरात कधी भेटच झालेली नसते. आईबाप कधीकधी दोघेही नोकरीला जातात. ते सांगतात, आम्ही सध्याकाळी थकून भागून घरी येतो मुलांची चौकशी करायला उत्साहच राहिलेला नसतो. थोडे आम्ही घेतोही मद्य. विश्रांतीसाठी. मुलाना ते ठाऊक असत. समजा मुलाना त्यांनी उपदेश केला तर मुलगा म्हणतो, ‘यू नीड नॉट अॅडव्हाईस मी...’ [‘तुम्हाला मला उपदेश करण्याची काही गरज नाही.] कधीकधी तर आईबापांवर लक्षाप्रहार करायला देखील मुले धावून जातात. लिबिया देशाने मॉरिशसमधील पाचशे बिनकुशल (अनस्मिक्लड) लोकाना नोकरी घेता देण्याचे ठरविले आहे. तर शंभर शिक्षकानाही त्या देशात

नोकऱ्या ढिळणार आहेत. ' अशी ँक वेळ येईल, गगाराम तांगताहेत की सुशिक्षित पदवीधराना हा देश सोडून कुठेही जावे लागेल. आत्ताच या देशात पचवीस डॉक्टर आहेत. पण त्याना नोकरी नाही व प्रॅक्टीसला वाव नाही. देश लडकू मला म्हणाले, की ँक डॉक्टर तर पोस्ट ऑफिसात कारकून म्हणून काम करीत आहेत. गगाराम मला म्हणाले, ' या देशात ' ँकॉनॉमिक बूम ' (आर्थिक चगळ) आला तेव्हा कितीतरी पालकांनी आपली मुलेमुली उच्च शिक्षणासाठी परदेशात पाठवली. पण चार पाच वर्षांनी ती उच्च पदव्या घेऊन परत या देशात आली तेव्हा त्याना योग्य त्या नोकऱ्या कुठे होत्या ? आजही ती मुले मुली बेकार आहेत. ' गणू गगाराम याच्या घरातून आम्ही बाहेर पडलो. त्याचा मरीन इंजीनियर मुलगा शकुन आपली ' व्होक्स वॅगन ' चालवीत होता. तेव्हा बोलताना गगाराम मला म्हणाले, ' आमच्या देशाचा पतप्रधान हा नेहमीच गोऱ्या लोकांचा ' येस मॅन ' राहिलाय. तो नामधारी आहे. त्याला पुढे करून अदृश्यऱणे या देशावर दुसरीच शक्ती राज्य करते. ' गोरे लोक आपल ' व्हेस्टेड इंटरेस्ट ' [आर्थिक हितसंबध] या देशात सांभाळत राहिले आहेत. चिनी लोकांचा विषय काढून पुनः गगाराम म्हणाले की हे चिनी लोक चैनीवर कधीच उधळपट्टी करणार नाहीत. वर्षातून ँकच सण ते पाळतात. चायनीज् डे. मात्र लग्नसमारभाच्या बेळी ते अमाप खर्च करतात. पण तेवढेच.

६

. ३ .

संख्याकाळी आनदबरोबर एम्. बी. सी. (मॉरिशस ब्रॉडकास्टिंग कॉर्पोरेशन) वर गेलो. माझ्या मॉरिशसच्या दुसऱ्या मेट्रीवर दूरदर्शनासाठी आनदने माझी इग्रजीत मुलाखत घेतली. नंतर कुमारी सचिता रामदिन हिने माझी दूरदर्शनासाठी 'लाईव्ह' मुलाखत हिंदी भाषेत घेतली. मुखराम शर्मा नावाचा तरुण तेथे सतरा वर्षे काम करतो. कॅमेराभनपासून तो आता प्रोड्यूसरपर्यंत. तो सुंदर हिंदीत बोलत होता. तो म्हणाला, टी. व्ही. वर हिंदीतून कार्यक्रम रोज देणे ही एक इथे मोठी समस्या आहे. नवे तरुण कलावंत व बुद्धिमन्त मिळतच नाहीत. त्यांना तयार केले तर कॅमेऱ्यासमोर आत्मविश्वासाने त्यांना बोलता येत नाही. येथील तरुण शाळानून शिकतात. पण आपण कशासाठी शिकत आहोत, पुढे आपले काय होणार आहे, याची त्यांना काहीच खबर नसते. एम्. बी. सी. मध्ये मला मॉरिशसमध्ये भारत सरकारच्या नाट्य-विभागातर्फे आलेले व तिथे साडेतीन वर्षे स्थायिक झालेले पन्नाशीतील श्री. रणवीरसिंग भेटले. ते मराठी रंगभूमीबद्दल फार गौरवाने बोलत होते. पण मॉरिशसमधील बौद्धिक वातावरणाबद्दल बोलताना ते मला म्हणाले, 'आय् अॅम फीलींग इटेलेक्च्युअली इम्पोटन्ट इन् धीस कण्ट्री.' [या देशात मला बौद्धिक दृष्ट्या नपुसक झाल्यासारख वाटतय.] मॉरिशसमधील मराठी लोकानी गेल्यावर्षी दूरदर्शनवर सादर केलेल्या 'दशावतारा' ची रणवीरसिंग यांनी खूप तारीफ केली.

दि. १५ व १६ एप्रिल दोन दिवस महान्मा गांधी संस्थेत ती सस्था व मॉरिशस लेखक संघातर्फे माझ्या अध्यक्षतेखाली लेखकांचे शिबिर झाले. दि. १५ रोजी सकाळी

साडेनऊला शिविराचे उद्घाटन झाले. शिक्षणमंत्री जगतसिंग व डॉ. के. हजारासिंग अगदी वेळेवर उपस्थित झाले. छोटासा सुबक हॉल विविध वशीय व भाषिक लेखक-लेखिकांनी पूर्ण भरून गेला होता. मॉरिशस लेखक संघाचे अध्यक्ष व मॉरिशसमधील ज्येष्ठ कथा कादंबरीकार दीपचंद विहारी यानी प्रास्ताविक भाषण केले पन्नाशी ओलाडलेला विहारी विलक्षण विश्रित लेखक व माणूस आहे. माझी व त्याची वारा वर्षापूर्वी भेट झाली होती. हिंदी, इंग्रजी व फ्रेंच या तिन्ही भाषेत तो लिहितो उद्घाटनाच्या भाषणानंतर तो शिविराला परत कधी आलाच नाही. आपली वायको आजारी आहे असे सांगून तो निघून गेला. डॉ. हजारासिंग यानी शिविराचे उद्घाटन केले सत्तरीत गेलेले हजारासिंग मुरलेले मुत्सद्दी व नोकरशहा कसे आहेत हे त्यांच्या भाषणातून व्यक्त होत होते वारा वर्षापूर्वी मी त्यांना मॉरिशस व मुबईमध्ये भेटलो होतो याची आठवण त्यांनी आपल्या भाषणात दिली. महाराष्ट्राचा गौरवपूर्वक उल्लेख करताना श्री. नेरुरकर याजकडून त्यांच्याबरोबर पूर्वी झालेल्या गाठीभेटीत 'शिवाजी' 'सत तुकाराम' व 'बाल गंगाधर टिळक' यांच्याबद्दल आपण खूप काही शिकलो अस ते म्हणाले. सत तुकाराम यानी शिवाजी महाराजाकडे जायचे कसे नाकारले ही कथा सांगून 'सत्ता व बुद्धिमत्' या विषयावरही ते बोलले सत्ता ही बुद्धिमताला शरण आली पाहिजे. बुद्धिमताने सत्तेपुढे लाचार होऊ नये असा विचार त्यांनी मोठ्या चतुरपणाने माडला. माझ्याबद्दलही मी 'मॉरिशसचा सच्चा मित्र' म्हणून त्यांनी गौरवपर उद्गार काढले. पन्नाशीत आलेले शिक्षणमंत्री जगतसिंग याचे भाषण मला समतोल व अर्थपूर्ण वाटले. साहित्यात 'मिथ' निर्मितीचा त्यांनी केलेला उल्लेख व मॉरिशियन लेखकांना निर्भयपणे आणले विचार मांडण्याचे त्यांनी केलेले आवाहन मला आवडले. 'मॉडर्न लिटरेचर इन धी इंडियन ओशन' [हिंदी महासागरावरील आधुनिक साहित्य] असा परिसवादाचा विषय होता. त्याचे सूतोवाच आनंद मल्लू यानी केले. मग मी थोड उत्स्फूर्त अस आभाराच भाषण केले.

पहिल्या दिवसाची चर्चा फार चांगली झाली. दुसऱ्या दिवशी 'मराठीतील दलित साहित्याची चळवळ' या विषयावर मी लिहिलेल्या टिपणांतून व उत्स्फूर्तपणे बोललो काही दलित साहित्यातील कवितांचे इंग्रजी अनुवाद मी सादर केले व बाबुराव बागुल यांच्या दोन कथांचा सारांश सांगितला. त्यावर 'हिंदी महासागरातील विद्रोही वाङ्मय' यावर विस्तृत व सखोल चर्चा झाली. आपिरकन वशाच्या लेखकांनी हिंदी महासागरातील 'विद्रोही कविता'ची प्रातिनिधिक 'अन्थॉलॉजी काढण्याची सूचना' ठासून केली व त्यामध्ये दलित साहित्यातील कविता व कथाचा समावेश करण्याचा आग्रह केला. मॉरिशसमधील आग्राडीवरचा आनंदच्या वयाचा चिनी कवी क्वात्चेन (Quat chen) या चर्चेला हजर होता. माझी व त्याची वारा वर्षापूर्वी आनंदच्या घरी भेट झाली होती. आपल्या एका कवितेत (तो इंग्रजी फ्रेंचमध्ये लिहितो)

त्याने “मॉरिशस वेट म्हणजे शकुतलेच्या हातातील पाण्यात गळून पडलेली अगंठी” अशी कल्पना केली होती. दोन वर्षांपूर्वी पुणे-मुंबई विमान अपघातात मॉरिशसचे सात तरुण विद्यार्थी मरण पावले होते. त्यांच्यावरील “ते सत कधी परन आलेच नाहीत” अशा शीर्षकाची आपली कविता फ्रेंच भाषेत त्याने वाचली तेव्हा सगळी सभा भावनेने गळवळून गेलेली व डोळे टिपताना मी पाहिली. नंतर कॅर्टनमध्ये कात् चैन व मी एकत्र वसून जेवलो व बोललो. आपण इंग्लंडहून येत असताना गेल्या वर्षी चार दिवस मुंबईत अडकून पडलो होतो तो म्हणाला तो, वायको एक महिन्याचा मुलगा तो एका महाविद्यालयाचा प्राचार्य आहे दुसऱ्या टिवशी डॉ. कन्हाडकर संपूर्ण दिवस हजर होते व त्यानी चर्चेत भाग घेतला. मॉरिशसचा एक ज्येष्ठ पत्रकार, विचारवंत, कवी व कादंबरीकार कै. मार्सल काबों यांच्यावर हुसेनजी एड्ड यानी आपला पेपर वाचला. त्यावर खूप चांगली चर्चा झाली बारा वर्षांपूर्वी माझी कावोशी भेट झाली होती व आपल्या वृत्तपत्राच्या कचेरीत त्यानी मला छानदार दुपारच जेवण दिलं होत

फ्रेंच-आफ्रिकन अशा समिश्रानून जन्माला आलेला हा क्रिओल लेखक मॉरिशसच्या मातीशी व माणसांशी तादात्म्य पावला होता. “आपल्या मॉरिशस वेटावरील लोकजीवनावरील कादंबरीला त्याने “नमस्ते” अस शीर्षक दिल होतं त्या कादंबरीची त्याने स्वहस्ताक्षरात मला भेट दिलेली प्रत आजही मी जपून ठेवली आहे. मार्सल काबों हीच एक मॉरिशसच्या साहित्येतिहासात एक “मिथ” झाली आहे. एका मध्यम वयाच्या फ्रेंच लेखिकेनेही त्या चर्चेत भाग घेतला. आंद्रे लिगाले या सदुसष्ट वर्षांच्या “त्रिओळ” कवी, कादंबरीकार व तत्वज्ञानी बुद्धिमत्ताने मार्सल काबोंच्या खूप हृद्य आटवणी सांगितल्या. कावोने फ्रेंच भाषेमध्ये लिहिलेली (जिचा नायक उस मळ्यात काम करणारा राम नावाचा भारतीय मजूर आहे) “नमस्ते” ही कादंबरी आपण लिहिलेल्या एका कादंबरीच्या किती जवळ आहे तेही त्यानी सांगितले. मधल्या सुटीत मला अभिमन्यू अनंत भेटला. तो चर्चेला का आला नाही अस मी त्याला विचारल तेव्हा आपण फार मोठ्या अडचणीत सापडल्याच त्याने सांगितल. “वसत” मासिकाचा ताजा अंक अजून निघालेला नाही. त्याच्या अग्रलेखाला सरकारचा विरोध आहे व काय होणार आहे तेच कळेनासे झालेय. तो मला म्हणाला. आपण गभीरपणे संपादकपदाचा राजीनामा देण्याचा निर्णय घेत असल्याचेही तो म्हणाला.

बराच अस्वस्थ झालेला अभिमन्यू मला मग म्हणाला, “स्थानिक ख्रिश्चन चर्चने फ्रेंच व इंग्रज साम्राज्यवाद्यांच्या पाठिव्याने मॉरिशसमधील पौरात्य भाषावर प्रचंड हल्ला सुरू केला आहे म्हणून आम्ही आमच्या सरकारवर हल्ला करत होतो. इस वजह के हमारे खिलाफ वो गया है . सरकारने ‘वसत’ मासिकाचा अंक जप्त केला आहे. गावके बच्चे फ्रेंच भाषामें फेल हो रहे हैं...आम आदमी के खिलाफ कारवाई हो

रही है...प्राथमिक शिक्षणातून पौर्वात्य भाषा शिकविल्या जातात...पण त्यांना परीक्षा-पद्धतीत स्थान नाहीय... त्यांना मान्यता नाही. फक्त डोळ्यात धूळफेक केली जातेय. इट् इज् अँन आय वॉश. आता सगळी शिक्षण मोफत झाले आहे...हे सागून मग अभिमन्यू हिंदीत मला म्हणाले, 'ये आझादी किनकी है ? हिंदुओं की ? हिंदी भाषाओं की ? खेतोमें काम करनेवाले मजदूरों की ? एक मांग मैंने एडिटोरियल में की तो वैन आ गया...इव्हन् द बॅनिंग इज नॉट ऑफिशियल...कुछ सँकशन आ रहे हैं...' मग अभिमन्यू म्हणाला की सात एप्रिलला त्रिओले जिल्ह्यातील लोकाची सभा घेऊन आपले मागणे त्याने सरकारपुढे मांडलेय. चार हजार लोक हजर होते. 'हम हर भाषा में आत्मको लो म्हणाला. जेम्हो-भरँको साम्राज्यवाद्याचे हल्ल्याचे सूत्रही मला अभिमन्यूने सांगितले. 'टु किल द पीपल यू हॅव फर्स्ट टु किल देअर लॅंग्वेज.' त्रिओळ भाषा पश्चात्य पद्धतीचा 'सेगा' नाच, हे लोकभाषा व लोक कला म्हणून लोकांवर लादण्यात येत आहे, अभिमन्यू म्हणाला, 'यहाँ के लोक भोजपुरी में गाते हैं। सभी कुछ करते हैं। जैसे मराठी में। इस लड़ाई में हम आखिरतक लड़ेंगे। मुझे रिझाईन होनाही पड़ेगा। 'डीकल्चरायझेशनकी आर्मी सायन्टिफिक तरीकेसे काम करेगी। मॉरिशस एका मोक्याच्या जागेवर येऊन ठेपलाय' अभिमन्यू इंग्रजीत म्हणाला... 'दिएगो गार्सिआ बेटाच्या सदर्भात मॉरिशसला फार मोठी भूमिका दिएगो गार्सिआच्या संवधी पार पाडावी लागणार आहे. पतप्रधानाना 'ब्लॅकमेल' करण्यात येत आहे.. उसकी भी मजबुरी है...फिर हम नहीं चूप रहेंगे...दिएगो गार्सिआ अमेरिकन लोकाना देण्यात पतप्रधानानी चूक केली. आम्ही एका देवळात आमची सभा घेतली तेव्हा आमच्या सभेला दोन हजार मुसलमान लोक उपस्थित होते. अशी ही घटना मॉरिशस मध्ये प्रथमच घडली आहे अभिमन्यू मला म्हणाला. 'वसंत' मासिकाला त्याने लिहिलेल्या संपादकीयाला त्याने 'चक्रव्यूह' असे शीर्षक दिले होते.

दुसऱ्या दिवशी शिबिरात सौ. नीलम महादू भेटल्या. ती पूर्वीची दिल्लीतील कुमारी आरोडा. पजाबी. तिचे महादू या मॉरिशसमधील मराठी तरुणाशी लग्न झालेय. महात्मा गांधी संस्थेत पौर्वात्य भाषांच्या विभागात ती संशोधक आहे. आपल्या घरी येण्याचा तिने मला खूप आग्रह केला.

आनंद व हुसेनजी एड् याच्याबरोबर नंतर मोटारीतून प्रवास करताना आमच्या बरोबर आन्द्रे लिगाले [Andre Legaulette] होते ते म्हणाले की आपल्या दोन पूर्ण कादंबऱ्यांची हस्तलिखिते आपल्या खणात पडून आहेत. ती पंधरा वर्षांपूर्वी लिहिलेली आहेत. त्या काळात आपण ती प्रसिद्ध केली असती तर आपण तुरुंगातच गेलो असतो. ते म्हणाले आतातुदा मॉरिशसमधील लेखकाला आपली पुस्तके प्रसिद्ध करणे ही मोठीच समस्या आहे. हुसेनजी एड् तर

आजच्या मॉरिशस वेद्यवरील 'स्त्री हक्क व कारभार' या खात्याच्या स्त्रीमंत्री सौ. शीलदाय बापू याची मॉरिशस येथील वृत्तपत्रानी घेतलेली, ठळक दखल

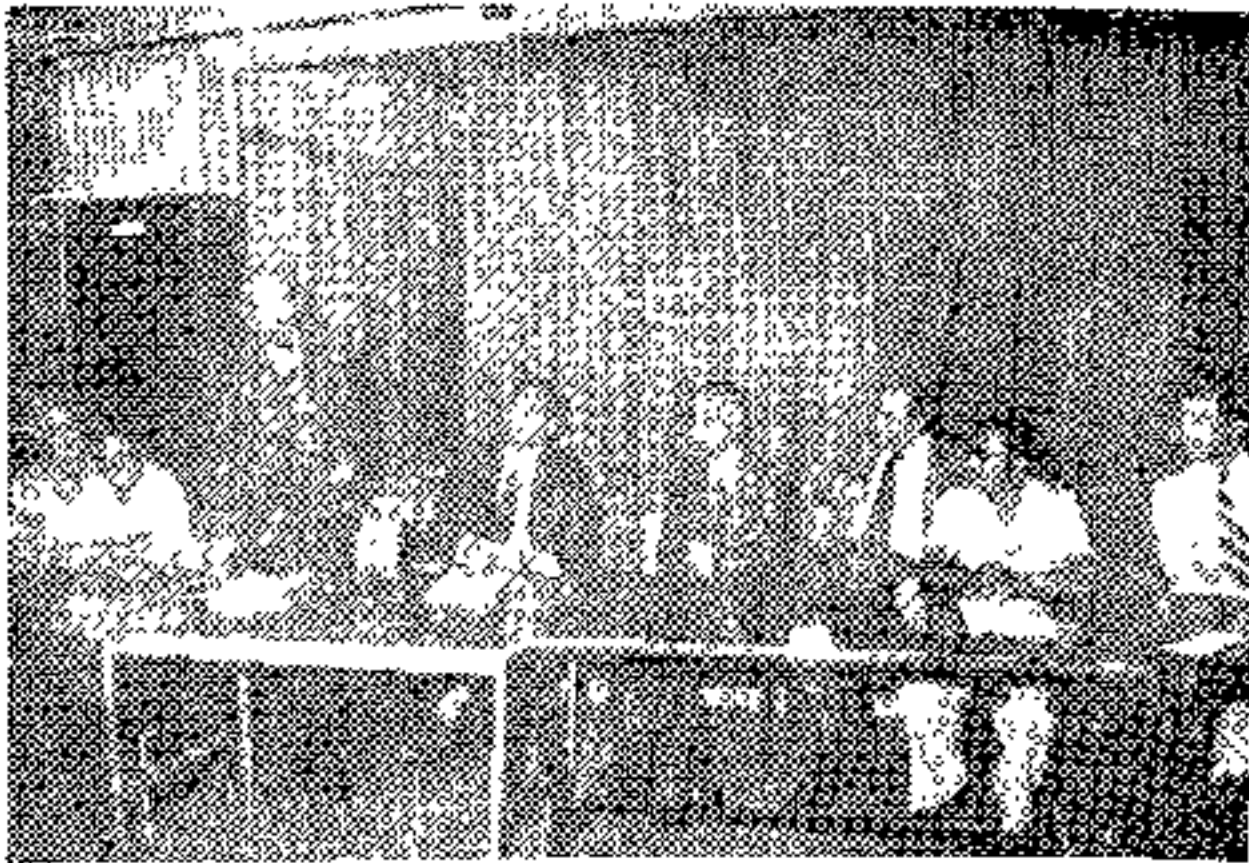

प्रा. अनंत काणेकर व मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशनचे अध्यक्ष प्रेम लक्ष्मण

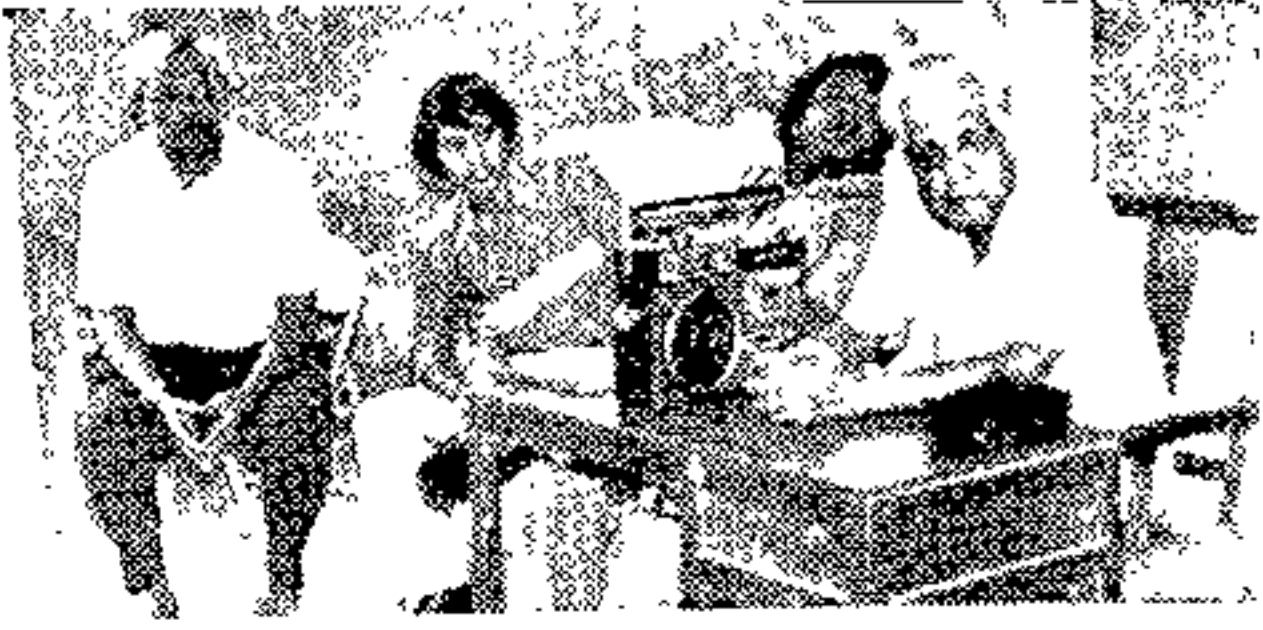

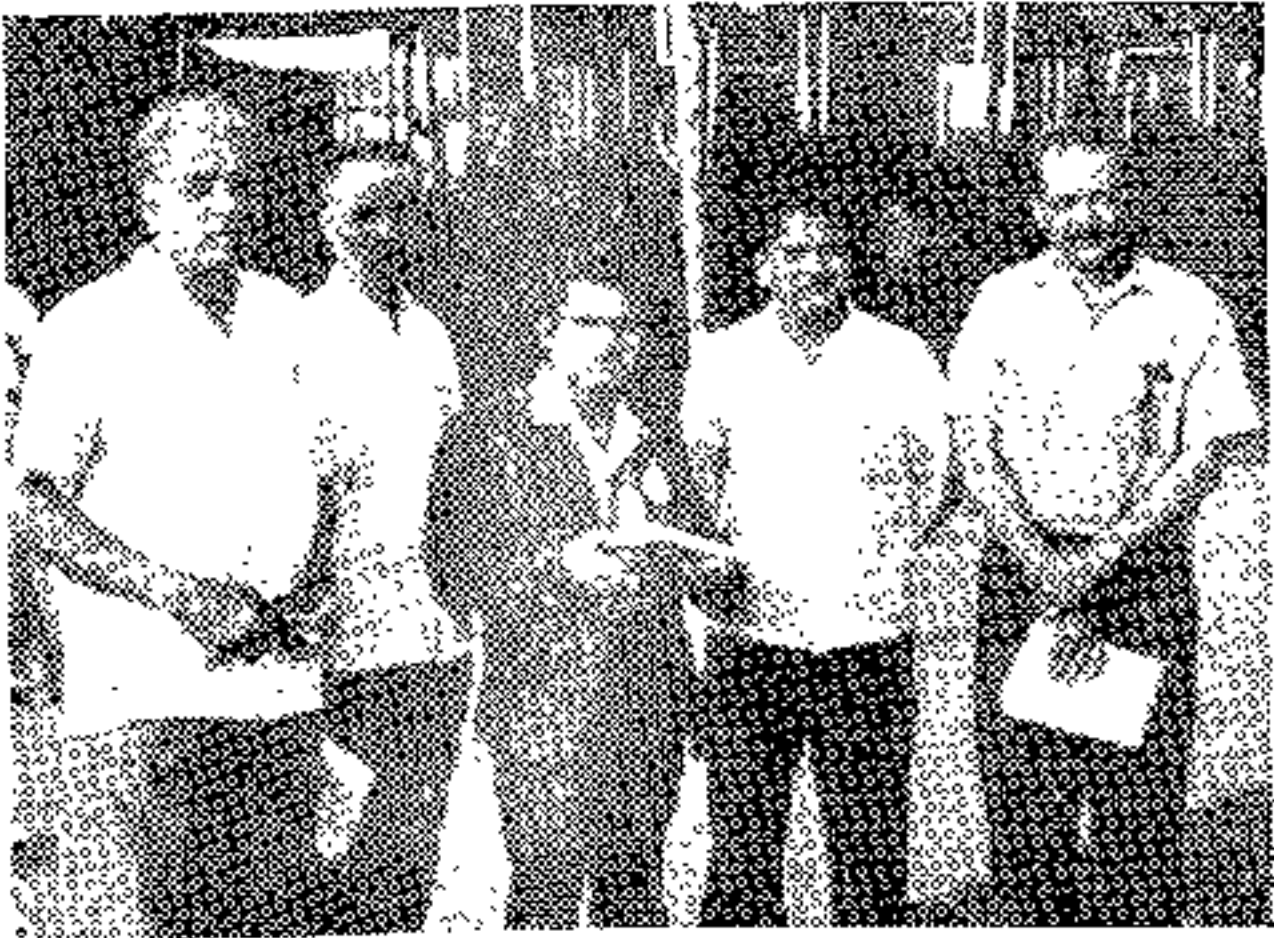
मॉरिशस लेखक सघाचे कार्यवाह व कर्मी, कादंबरीकार व
विचारवंत श्री आनंद सावंत मल्लू राजकीय व्यामपीठावरून
बोलताना

मॉरिशस लेखक सघाने भरविलेल्या दोन दिवसांच्या लेखक
दिवसात मुख्य पाहुणे म्हणून बोलताना प्र श्री. नेखरकर. त्याच्या
डाव्या बाजूने (१) दीपचंद विहारी (२) के. हजागसिंग
(३) खेर जगतसिंग (४) आनंद मल्लू (५) फ्रान्सचे वकील

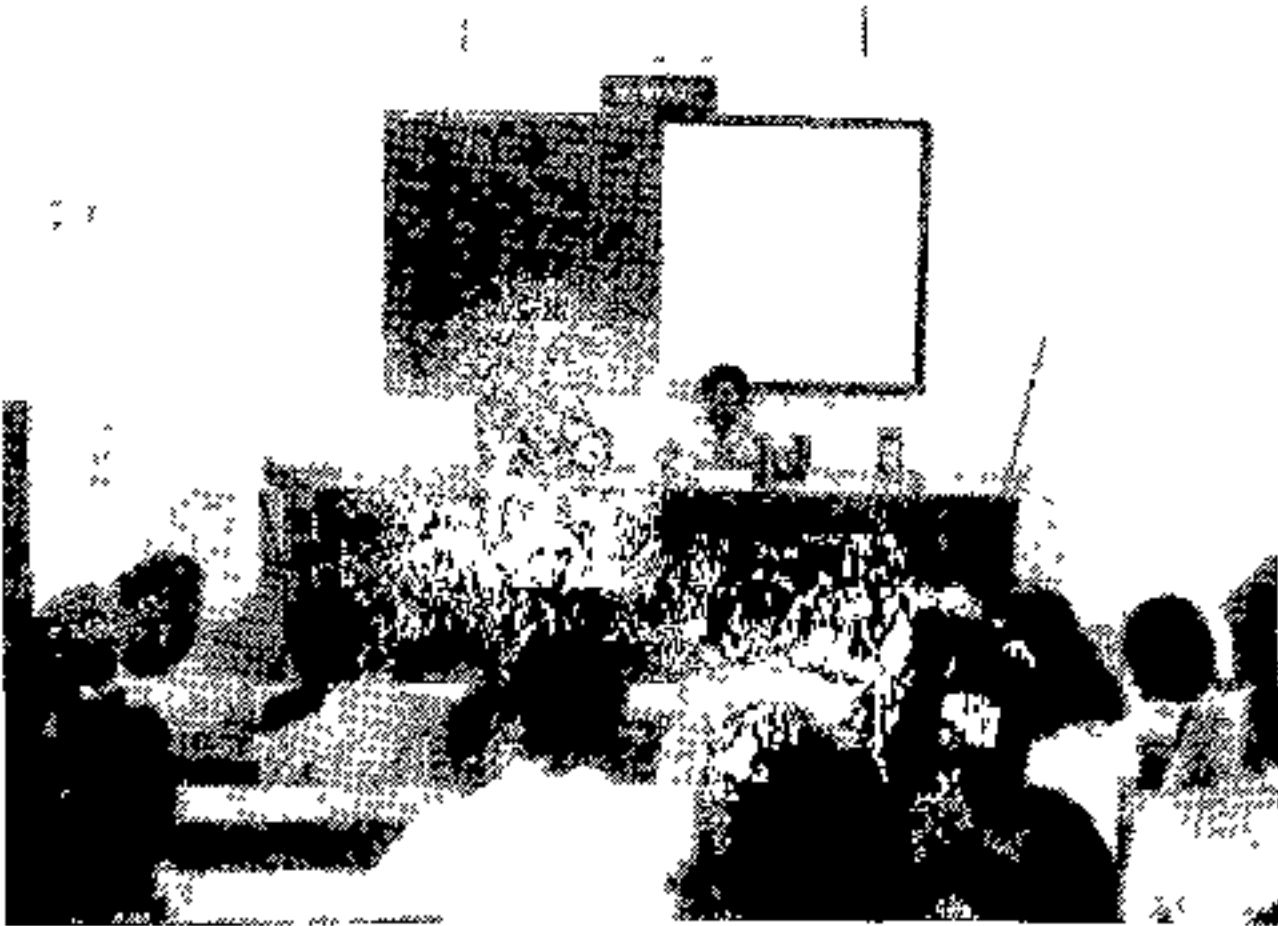
‘महाराष्ट्र मॉरिशस मित्र मंडळाचे पहिले अध्यक्ष कै अनंत काणेकर यांच्या अध्यक्षतेखाली १९७९ साली मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशनच्या कार्यकर्त्यांचे साहित्य मह्वाम’ मुम्बई येथे झालेले स्वागत (१) प्रभकर नेरुरकर (२) विजयानंद मल्हू (३) देवजी पडिया (४) अनंत काणेकर

१९६९ साली वर्धा येथे मराठी साहित्य संमेलनात प्रा. आनंद सावंत मल्हू यांची उपस्थिती डावीकडून (१) प्रा. अनंत काणेकर (२) अच्युत तारी (३) आनंद मल्हू (४) प्रा. भीमराव कुलकर्णी (५) प्र. श्री. नेरुरकर

‘मॉरिंग्स इन्स्टिट्यूट ऑफ एज्युकेशन’ मधील प्रशिक्षणार्थी
शिक्षकवर्गामोर भाषण करीत असताना प्र० श्री० नेरुरकर
शेजारी प्रा० आनंद मल्ट

‘मॉरिंग्स इन्स्टिट्यूट ऑफ एज्युकेशन’ मधील प्रशिक्षणार्थी
शिक्षकवर्गामोर बोलताना प्र० श्री० नेरुरकर,
शेजारी प्रा० आनंद मल्ट

म्हणाले की, लेखकाने आपली पुस्तके स्वतः प्रसिद्ध केली व वाचकाला मोफत वाचायला दिली तरीसुद्धा वाचक पुस्तकाना हात लावीत नाहीत पुस्तक लिहील्यावर वाचक कसा मिळवायचा ही देखील लेखकासमोर समस्या उभी रहाते. आणि मग पुस्तकाच्या 'सर्क्युलेशन'चा प्रश्न ! शिविरात हा विषय चर्चला आला होता तेव्हा मी व श्री. रणवीरसिंग यानी मिळून मॉरिशसमधील लेखकाना 'को-ऑपरेटिव्ह पब्लिशिंग हाऊस'ची कल्पना सुचविली केरळमधील सहकारी तत्वावर चालणाऱ्या प्रकाशन संस्थेची व महाराष्ट्रातील 'ग्रथाली'ची कार्यपद्धती त्यांना समजावून सांगितली. शिविरामध्ये मॉरिशसमधील कवींच्या काव्य वाचनाचा कार्यक्रम चांगला झाला आन्ध्रे लिगाले यानी आपली कविता रंगभूमीवर उभे राहून दगदार गभीरपणे सादर केली. मराठी कवीपैकी धर्मा गोविंद व देवजी पडिया यानी आपल्या मराठी कविता म्हटल्या. या शिविरात हिंदी भाषेतील थोर लेखक स्वर्गीय प्रेमचंद याना त्याच्या जन्मशताब्दिनिमित्त मानवटना देण्यात आली. प्रेमचंदाचे साहित्यिक कार्य मी सांगितले. त्याच दिवशी मॉरिशस नभोवाणीवर प्रेमचंदावरच माझी हिंदीतून मुलाखतही घेण्यात आली

मॉरिशस मराठी मण्डळी फेडरेशनने वाकवा येथील 'मराठी हॉल'मध्ये माझा सत्कार समारंभ ठेवलाय. मॉरिशसमधील मराठी समाजातील सर्व पिढ्या समारंभाला उपस्थित आहेत. सत्तरीत आलेले शिवा बापू, गोविंद सोनू, आत्माराम हिरू, रामचंद्र हरी, अशी मण्डळी आहे. तशीच पन्नाशीतीलही मण्डळी उपस्थित आहेत. गगाराम गणू, आप्पाजी सखाराम, वगैरे. तरुण पिढीही उपस्थित आहे. प्रेम लक्ष्मण, वाबूराम गणेश, विरजानंद मल्लू, देश लडकू, वाळशेट गोपाळ, सौ. रत्नाबाय बापू. ही फेडरेशनची कार्यकारी मण्डळी मला मानाच्या जागी घेऊन जाताहेत. जवळच हॉलच्या एका दालनात विठोबा रघुमाईचे देवालय आहे.

मॉरिशसमधील मराठी शिक्षक सघाच्या अव्यक्ष व मध्यमवर्गीय मराठी शिक्षिका सौ. रत्नाबाय बापू माझ्या स्वागताचे भाषण वाचताहेत...मॉरिशसमध्ये कारणपरत्वे आलेली महाराष्ट्रातील मंडळीही उपस्थित आहेत. प्रा. कन्हाडकर, श्री. व सौ. मराठे, श्री. कोष्टी, श्री पडीत, वगैरे. सौ. रत्नाबाय बापूचे शब्द माझ्या कानावर पडताहेत व पटकन कुठेतरी माझ हृदय गलबळून येतय. डोळ्यात पाणी साचतय. रत्नाबाय बोलताहेत 'आज मॉरिशसच्या दृष्टीने फार चांगली गोष्ट आपणास सांगण्यासाठी मी उभी आहे. महाराष्ट्रातून आपले पाहुणे म्हणून श्री. प्रभाकर श्रीधर नेरुरकर आले आहेत. मॉरिशसमधील मराठी भाषिक जनतेच्या वतीने व मॉरिशस मराठी मण्डळी फेडरेशनच्या वतीने मी प्राचार्य नेरुरकरांचे स्वागत करते.' सुंदर लयदार मराठीत सौ. बापू आपले लिहून आणलेले भाषण वाचताहेत, त्या म्हणताहेत. 'प्रथम १९६७ साली नेरुरकर इथे आले होते. तेव्हापासून ते मॉरिशसचे मित्र आहेत. मुंबईस शिकावयास गेलेल्या विद्यार्थ्यांचे ते पालक व मार्गदर्शक अशी दुहेरी भूमिका बजावतात

आणि आजही मॉरिशसमध्ये विविधपदावर त्याच्या घरी राहून शिकून आलेले विद्यार्थी आपणास आढळतात...यंदाच्या 'महाराष्ट्र व शिवाजी डे'च्या समारंभाचे मुख्य पाहुणे म्हणून त्यांनी आपले आमंत्रण स्वीकारले आहे. 'मॉरिशसमधील महाराष्ट्रीय' असे एक पुस्तक लिहिण्याच्या दृष्टीनेही सध्या श्री. नेरुरकर मॉरिशसमध्ये दौरा करीत आहेत." आपल्या भाषणाचा समारोप करताना सौ. बापू म्हणताहेत, "महाराष्ट्र व मॉरिशसचा सच्चा मित्र, दोन देशांच्या मधल्या सागराचा सेतू व दोन देशामधला खरोखरचा दुवा अशी त्यांची थोडक्यात ओळख करून देता येईल". . . खरोखरच मॉरिशसमधील मराठी माणसानी गेली बारा वर्षे माझ जीवन व्यापून टाकलय व मला विलक्षण चटका लावलाय.

कात्रा बोर्नेस (Quatra Bornes) हे टुमदार देखण शहर. या शहराचे मेयर (चेअरमन) डॉ. नदूचंद आनंद यांनी आज माझा आपल्या 'कौन्सिल चेंबर' मध्ये सत्कार केला. वीरने (विरजानन्द मल्लू, मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशनचा तरुण कार्यवाहू, मुंबईतून पदवी घेतलेला) आपल्या मोटारीतून मला ठीक पाच वाजता कात्राबोर्नेसच्या कौन्सिलमध्ये आणलं. कौन्सिलचे मुख्य चिटणीस श्री. अॅण्डी चिअॅंग (Andy Chiang) या फरेंच गृहस्थांनी माझ दारात स्वागत केलं. ते स्वतः कवी आहेत व लेखक शिबिरात ते सामील झाले होते. उच्च भरदार देखणे. हसतमुख निळेनिळे डोळे. मृदुभाषी. नंतर पहिल्या मजल्यावर मुख्य कचेरीत चेअरमन डॉ. आनंद यांनी माझ्याशी हस्तांदोलन करून माझं स्वागत केलं. शिबिरात सामील झालेले श्री. लोटन हे हिंदी भाषिक कवी व लेखक या 'कौन्सिल हॉल लायब्ररी'चे ग्रंथपाल आहेत. तेही भेटले. कौन्सिल हॉलची सर्व अधिकारी व कर्मचारी मंडळी हॉलमध्ये हजर होती. डॉ. नदूचंद आनंद हे उच्च मध्यमवयीन हसतमुख गृहस्थ. तल्लख. तरतरीत. प्रसन्न व दृग्दार इंग्रजी बोलणारे. ते मॉस्को विद्यापीठात शिकले आहेत. काही काळ मॉस्कोमध्ये काँ. डागे यांचा दुभाष्या म्हणूनही आपण काम केल्याचं ते मला म्हणाले. माझ्या स्वागतपर भाषणात मॉरिशसचा जिव्हाळ्याचा मित्र म्हणून त्यांनी माझा खूपच गौरव केला. आनंद मल्लू यांनी माझ्यावर लिहिलेल इंग्रजी पॅम्पलेट त्यांनी वाचलं होतं. त्याची विचारसरणी समाजवादी असूनही 'रेजिमेंटेशन'ला त्याचा दाडगा विरोध आहे. डाव्या विचारसरणीतून लोकशाही मूल्ये नेमकी कशी विकास पावणार व एक विचारवत, लेखक व सक्रीय कार्यकर्ता म्हणून आजची जागतिक परिस्थिती (ग्लोबल सिच्युएशन) मला कशी दिसते यावर बोलण्याची त्यांनी मला विनती केली. मी इंग्रजीत केलेल्या भाषणात आजच्या वैश्विक राजकीय व सामाजिक परिस्थितीत जातिवत लेखक व विचारवत कसा दिङ्गमूढ झालाय व एक नवेच अभूतपूर्व आवाहन कसे त्याच्यासमोर उभे राहिलेय त्याच विवेचन केलं. माझ भाषण चालू असतानाच समोर खाद्य पदार्थ व पेये वाटण्यात आली. नंतर मला फार मोठा मान

देण्यात आला. तो म्हणजे अध्यक्षच्या (चेअरमन) खुर्चीत बसून कौन्सिल हॉलच्या 'लॉग बुक' मध्ये मला आपली सही करण्याची व सदेश देण्याची विनती स्वतः डॉ. नदूचद आनंद यानी केली. याच खुर्चीत बसून भारताच्या पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यांनी या 'लॉगबुका'त केलेली सही व लिहिलेला सदेश डॉ. आनंद यानी मला दाखवला. मी माझी सही करून सदेश देताना लिहीलं. .प्रिस ऑफेझन गिव्ह्झ मी अॅडेड सेन्स (हा प्रसंग मला मी मॉरिशसचा नातेवाईक आहे याची अधिकच जाणीव करून देतो.) ऑफ विलॉगिंग टु मॉरिशस...आनंद मल्लू, वीर, बाबूराम गणेश, डॉ कन्हाडकर, श्री रणवीरसिंग या समारंभाला उपस्थित होते.

आज सकाळी आनंद मला म्हणाला की गेल्या पंधरा वर्षात त्याने कधी खासगी शिकवणी केली नव्हती. आठ महिने तो बेकार होता. एम. एम. एम. पश्चात जाऊन त्याने उत्तम सरकारी नोकरी घालवली आता पैसे मिळवण्यासाठी आपण शिकवणी करतो, आनंद म्हणाला. १९७१ साली एडिंबरोला शिकत असताना तो मार्क्सवादी विचारवताच्या सहवासात आला व 'मार्क्सस्ट सिस्टीम' चा त्याने अभ्यास केला. दुपारी एम. आय. ई मध्ये प्रशिक्षणार्थी शिक्षकासमोर माझ व्याख्यान झालं. हुसेनजी एडू यानी आपल्या मोटारीतून मला लिफ्ट दिली आनंद बरोबर होता. त्या दोघामध्ये गाडीत संवाद चालला होता तो मी ऐकत होतो. आनंद एडूना म्हणाला, आपला मुलगा संजू आता मोठा होतोय. तर त्याला 'लिब्रिया' किंवा दुसऱ्या कुटुंब्या अरब देशात नोकरी मिळेलसे एडूने करावे. मग संजू मॉरिशस सोडून तिकडेच राहील. भविष्यकाळात मॉरिशसमध्ये कशाला रहायचं? आनंद म्हणाला. त्यावर एडू म्हणाले, छे, छे! मी काही हा देश सोडून दुसऱ्या देशात जाणार नाही. या देशात किर्तीही वाईट परिस्थिती आली म्हणून काही झाल तरी आपला देश आहे त्यावर आनंद म्हणाला, हा देश सोडून जाण्याची पाळी आली तर मी भारतात जाईन. १९७२ साली आपल्याला देशांतर करण्याची संधी आली असताही आपण इग्लंडला गेलो नाही याचा आता कसा पश्चात्ताप होतोय ते आनंद सागत होता.

'मॉरिशस शिक्षण संस्थे' त डॉ. फ्रँक रिचर्ड याची भेट झाली. पासष्ट वर्षांचे डॉ. रिचर्ड क्रिओल आहेत. उंच, धिप्पाड, आडदाड दिसणार त्यांच व्यक्तित्व प्रिमिटिव्ह. .आदिम वाटल. त्यांच्यातला 'काळा आफिरकन' दांडगेपणाने जाणवत होता. बोलताना त्याच्या आवाजातही ढगाच्या गडगडाटासारखा पुरुषी नाद होता. आनंद व हुसेनजी मला म्हणाले की सगळे अध्यापक डॉ. रिचर्ड याच्या आवाजाचे अनुकरण करू पहातात. आनंदने त्याच्या चेंबरमध्ये त्यांना माझी ओळख करून दिली. त्यांच्या बोलण्यात बौद्धिक चमक, फटकळपणा व अव्वलदर्जाचा विनोद होता. आनंद व हुसेनजी यानी डॉ. रिचर्डना म्हटल की 'मॉरिशस शिक्षण संस्थे'ने साहित्य, शिक्षण

आणि आजही मॉरिशसमध्ये विविधपदावर त्यांच्या घरी राहून शिकून आलेले विद्यार्थी आपणास आढळतात...यंदाच्या 'महाराष्ट्र व शिवाजी डे'च्या समारंभाचे मुख्य पाहुणे म्हणून त्यांनी आपले आमंत्रण स्वीकारले आहे. 'मॉरिशसमधील महाराष्ट्रीय' असे एक पुस्तक लिहिण्याच्या दृष्टीनेही सध्या श्री. नेरुरकर मॉरिशसमध्ये दौरा करीत आहेत." आपल्या भाषणाचा समारोप करताना सौ. बापू म्हणताहेत, "महाराष्ट्र व मॉरिशसचा सच्चा मित्र, दोन देशांच्या मधल्या सागराचा सेतू व दोन देशांमधला खरोखरचा दुवा अशी त्यांची थोडक्यात ओळख करून देता येईल". . . खरोखरच मॉरिशसमधील मराठी माणसानी गेली बारा वर्षे माझ जीवन व्यापून टाकलय व मला विलक्षण चटका लावलाय.

कात्रा बोर्नस (Quatra Bornes) हे दुमदार देखण शहर. या शहराचे मेयर (चेअरमन) डॉ. नदूचद आनंद यानी आज माझा आपल्या 'कौन्सिल चेंबर' मध्ये सत्कार केला. वीरने (विरजानन्द मल्लू, मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशनचा तरुण कार्यवाह मुंबईतून पदवी घेतलेला) आपल्या मोटारीतून मला ठीक पाच वाजता कात्राबोर्नच्या कौन्सिलमध्ये आणलं. कौन्सिलचे मुख्य चिटणीस श्री. अॅण्डी चिअॅंग (Andy Chiang) या फ्रेंच गृहस्थानी माझ दारात स्वागत केलं. ते स्वतः कवी आहेत व लेखक शिबिरात ते सामील झाले होते. उच्च भरदार देखणे, हसतमुख निळेनिळे डोळे. मृदुभाषी. नंतर पहिल्या मजल्यावर मुख्य कचेरीत चेअरमन डॉ. आनंद यानी माझ्याशी हस्तांदोलन करून माझं स्वागत केलं. शिबिरात सामील झालेले श्री. लोटन हे हिंदी भाषिक कवी व लेखक या 'कौन्सिल हॉल लायब्ररी'चे ग्रंथपाल आहेत. तेही भेटले. कौन्सिल हॉलची सर्व अधिकारी व कर्मचारी मंडळी हॉलमध्ये हजर होती. डॉ. नदूचद आनंद हे उच्च मध्यमवयीन हसतमुख गृहस्थ. तल्लख. तरतरीत. प्रसन्न व हगदार इंग्रजी बोलणारे. ते मॉस्को विद्यापीठात शिकले आहेत. काही काळ मॉस्कोमध्ये काँ. डांगे याचा दुभाष्या म्हणूनही आपण काम केल्याचं ते मला म्हणाले. माझ्या स्वागतपर भाषणात मॉरिशसचा जिल्हाळ्याचा मित्र म्हणून त्यांनी माझा खूपच गौरव केला. आनंद मल्लू यानी माझ्यावर लिहिलेलं इंग्रजी पॅम्पलेट त्यांनी वाचलं होत. त्यांची विचारसरणी समाजवादी असूनही 'रेजिमेंटेशन ला त्याचा दांडगा विरोध आहे. डाव्या विचारसरणीतून लोकशाही मूल्ये नेमकी कशी विकास पावणार व एक विचारवत, लेखक व सक्रीय कार्यकर्ता म्हणून आजची जागतिक परिस्थिती (ग्लोबल सिच्युएशन) मला कशी दिसते यावर बोलण्याची त्यांनी मला विनंती केली. मी इंग्रजीत केलेल्या भाषणात आजच्या वैश्विक राजकीय व सामाजिक परिस्थितीत जातिवत लेखक व विचारवत कसा दिङ्गमूढ झालाय व एक नवेच अभूतपूर्व आवाहन कसे त्याच्यासमोर उभे राहिलेय त्याच विवेचन केलं. माझ भाषण चालू असतानाच समोर खाद्य पदार्थ व पेये वाटण्यात आली. नंतर मला फार मोठा मान

देण्यात आला. तो म्हणजे अध्यक्षच्या (चेअरमन) खुर्चीत बसून कौन्सिल हॉलच्या 'लॉग बुक' मध्ये मला आपली सही करण्याची व संदेश देण्याची विनंती स्वतः डॉ. नदूचंद आनंद यानी केली. याच खुर्चीत बसून भारताच्या पंतप्रधान श्रीमती इंदिरा गांधी यानी या 'लॉगबुका'त केलेली सही व लिहीलेला संदेश डॉ. आनंद यानी मला दाखवला. मी माझी सही करून संदेश देताना लिहीलं. घिस ऑकेझन गिव्हझ मी अडेड सेन्स (हा प्रसंग मला मी मॉरिशसचा नातेवाईक आहे याची अधिकच जाणीव करून देतो) ऑफ विलॉगिंग टु मॉरिशस...आनंद मल्लू, वीर, बाबूराम गणेश, डॉ. कन्हाडकर, श्री रणवीरसिंग या समारंभाला उपस्थित होते.

आज सकाळी आनंद मला म्हणाला की गेल्या पंधरा वर्षांत त्याने कधी खासगी शिकवणी केली नव्हती. आठ महिने तो वेकार होता. एम. एम. एम. पश्चात जाऊन त्याने उत्तम सरकारी नोकरी घालवली. आता पैसे मिळवण्यासाठी आपण शिकवणी करतो, आनंद म्हणाला. १९७१ साली एडिंबरोला शिकत असताना तो मार्क्सवादी विचारवताच्या सहवासात आला व 'मार्क्सस्ट सिस्टीम'चा त्याने अभ्यास केला. दुपारी एम. आय. ई मध्ये प्रशिक्षणार्थी शिक्षकासमोर माझ व्याख्यान झाले. हुसेनजी एड्ड यानी आपल्या मोटारीतून मला लिफ्ट दिली. आनंद बरोबर होता. त्या दोघामध्ये गाडीत सवाद चालला होता तो मी ऐकत होतो. आनंद एड्डना म्हणाला, आपला मुलगा सजू आता मोठा होतोय. तर त्याला 'लिविया' किंवा दुसऱ्या कुटुंब्या अरब देशात नोकरी मिळेलसे एड्डने करावे. मग सजू मॉरिशस सोडून तिकडेच राहील. भविष्यकाळात मॉरिशसमध्ये कशाला रहायचं? आनंद म्हणाला. त्यावर एड्ड म्हणाले, छे, छे! मी काही हा देश सोडून दुसऱ्या देशात जाणार नाही. या देशात कितीही वाईट परिस्थिती आली म्हणून काही झाल तरी आपला देश आहे. त्यावर आनंद म्हणाला, हा देश सोडून जाण्याची पाळी आली तर मी भारतात जाईन. १९७२ साली आपल्याला देशांतर करण्याची संधी आली असताही आपण इग्लंडला गेलो नाही याचा आता कसा पश्चात्ताप होतोय ते आनंद सागत होता.

'मॉरिशस शिक्षण संस्थे'त डॉ. फ्रँक रिचर्ड याची भेट झाली. पासष्ट वर्षांचे डॉ. रिचर्ड क्रिओळ आहेत. उंच, धिप्पाड, आडदांड दिसणार त्याचं व्यक्तिमत्व प्रिमिटिव्ह. आदिम वाटल. त्याच्यातला 'काळा आफिरकन' दाडगेपणाने जाणवत होता. बोलताना त्याच्या आवाजातही ढगाच्या गडगडाटासारखा पुरुषी नाद होता. आनंद व हुसेनजी मला म्हणाले की सगळे अध्यापक डॉ. रिचर्ड याच्या आवाजाचे अनुकरण करू पहातात. आनंदने त्याच्या चेंबरमध्ये त्यांना माझी ओळख करून दिली. त्यांच्या बोलण्यात बौद्धिक चमक, फटकळपणा व अक्वलदर्जाचा विनोद होता. आनंद व हुसेनजी यांनी डॉ. रिचर्डना म्हटल की 'मॉरिशस शिक्षण संस्थे'ने साहित्य, शिक्षण

व सस्कृती यांचा मॉरिशसमध्ये विकास होण्यासाठी पुढाकार घेतला पाहिजे. ते ऐकून डॉ. रिचर्ड उग्रपणे म्हणाले, इंग्रजीत, “बुलशीट, ऑल द रिपोर्ट्स बुई आर सेडींग आर डायिंग इन द ड्राँवर्स ऑफ मिनिस्टर्स अँड व्यूरोक्रेट्सू ...इ दे केअर?”... (“शेण. आम्ही पाठवतो ते सगळे अहवाल मंत्र्यांच्या व नोकरशाहाच्या खणात मरणाच्या पंथाला लागलेत. कोण पर्वा करत?”) आनंद मॉरिशसमधील काही बुद्धीमतांवद्दल बोलताना म्हणाला की त्याच्या व्यक्तिमत्त्वात वेस्वीअल सुपरसेन्शुअस एलीमेन्ट’ (जनावरी अति कामप्रेरित अश) दिसत. तेव्हा गडगडा हसत डॉ. रिचर्ड म्हणाले, “आय शाल बी प्राऊड इफ समबडी कॉल्स मी सुपरसेन्शुअस.” (मला कुणी अतिकामप्रेरित म्हटल तर अभिमान वाटेल.) नुकतेच ते लंडन फ्रान्सला जाऊन आले. मॉरिशसमधील खाजगी दुय्यम शाळांनून शाळांचे व्यवस्थापक शिक्षकांच्या पगारातून एक चतुर्थांश पैसे कापतात व स्वतःला घेतात, असा मुद्दा चर्चेत उपस्थित झाला. तेव्हा आपली भक्कम मूठ टेवलावर आपटीत डॉ रिचर्ड म्हणाले, आजही इंग्लंड व फ्रान्समध्ये खासगी शाळांचे मॅनेजर्स शिक्षकांना वेगळ्या रकमेवर सही करायला लावतात व प्रत्यक्ष हातात त्या रकमेपेक्षा कितीतरी कमी पगार ठेवतात. ते म्हणाले शिक्षकांचे हे शोषण प्राचीन काळापासून चाललेले आहे मॉरिशस शिक्षण संस्थेच्या छानदार सभागृहात सभेसमोर डॉ. रिचर्ड स्वतः मला घेऊन गेले व त्यांनी माझी श्रोत्यांना ओळख करून दिली ते बोलत असताना शिक्षक शिक्षिका मध्येच सभागृहात येऊन आपल्या जागा घेत होत्या. तेव्हा डॉ. रिचर्ड मोठ्याने मला म्हणाले, “यू नो मिस्टर नेरुरकर, वॉटर ट्रिकल्स अँड द वाथटब इज फुल आफ्टरवर्डस्. .” (‘कळल का मिस्टर नेरुरकर, थेंव थेंव पाणी गळत आणि मग आवोळीचं भाड भरतं.’)

आनंद मला आज सोव्हिएट रशियाचे मॉरिशसमधील वकील श्री. सोफरानो यांच्याकडे घेऊन गेला, तत्पूर्वी ‘अँडव्हान्स’ ‘ल मॉरिशिएने’ धी नॅशनल’ ‘एक्सप्रेस’ या वृत्तपत्रातून माझ्या प्रसिद्ध झालेल्या मुलाखती व लिहीण्यात आलेली टिप्पणे फ्रेंच व इंग्रजीतून श्री. सोफरानो यानी वाचलेली होती. सोफरानो यानी लेमन व विस्क्रीटे देऊन माझं आपल्या अभ्यासिकेत स्वागत केल, तासभर आमची बैठक झाली तरूण बयात ते खूप वर्ष चीनमध्ये होते. साठीजवळ आलेले सोफरानो हसतमुख, प्रसन्न व व्युत्पन्न वाटले आनंदच्या ‘वाँच देम गो डाऊन’ या कादवरीचा लुडमिला बॅन्डेलिन हीने रशियन भाषेत अनुवाद केला आहे. त्या पुस्तकाची एक रशियन प्रत सोफरानो यानी आनंदला भेट दिली. चिनी माणसांवद्दल बोलताना ते म्हणाले, ‘धी चायनिज आर द मोस्ट अॅरोगन्ट पीपल. देअर विहेविअर इज अन्प्रेडिक्टेबल.’ (‘चिनी लोक हे फार उद्धट लोक आहेत. त्याची वागणूक अनाकलनीय असते.) चीनमधील पूर्वकाळचे भारतीय वकील सरदार पानीकर, पार्थसारथी, यांचा आपला चागला स्नेह होता असे ते म्हणाले.

दुपारी आनद व इदू (आनदची बायको) बरोबर मी मॉरिशस पार्लेमेंटचे कामकाज कसे चालते ते पहायला गेलो, पोर्टलुईस मध्ये पहिले अधिवेशन संपेपर्यंत आम्ही संसदेचे कामकाज पाहिले. एकूण बाहत्तर सदस्य असलेली ही ससद. समिश्र सरकारविरुद्ध पक्षाचे म्हणजे एम. एम. एम. चे तीस सदस्य. ससदमध्ये जाताना 'लॉबी'त अर्थमंत्री सत्यकाम बुलेळ भेटले. शिक्षणमंत्री असताना वारा वर्षांपूर्वी त्यानी मला मॉरिशसमध्ये सन्माननीय वागणूक दिली होती. मुंबईत एक रात्र 'ताजमहाल हॉटेलमध्ये मी त्याच्याबरोबर घालवली होती. थोडा वेळ आम्ही बोललो. पुनः भेटण्याची इच्छा त्यानी व्यक्त केली सुरेश मुख्या हे मराठी समाजातील तरुण मंत्रीही भेटले. पहिले सेशन संपल्यावर आनद मला पतप्रधान डॉ. सर शिवुसागर रामगुलाम याचेकडे घेऊन गेला. पाहुणा म्हणून आलेल्या ब्रिटीश पार्लेमेंटच्या एका इंग्रज गृहस्थाबरोबर ते लॉबितून भोजन गृहाकडे जात होते. वाटेतच त्याची व आमची भेट झाली. आयुष्याला ८० वर्षे पूर्ण होत आलेले डॉ. रामगुलाम अद्यावत पाश्चात्य पोशाखात तरतरीत व सक्रीय दिसत होते मी भारतातून आलोय अस मी त्याना म्हटलं तेव्हा ते मला इंग्रजीत म्हणाले, ' मला ठाऊक आहे ' मग म्हणाले ' हू इज टेकिंग केअर ऑफ यू ? ' (तुमची काळजी कोण घेतोय ?)

. ४ .

वीरने आज फोनवर अनंत काणेकरांचे जावई श्री. धायगुडे याची गाठ घालून दिली. वीर अर्थज्ञात्यात अधिकारपदावर आहे. श्री. धायगुडे आपल्या कंपनीतर्फे व्यापारी वाटावाटीसाठी मॉरीशसला आले आहेत. माझी व त्याची अजून प्रत्यक्ष भेट मुंबईतही झालेली नाही. धायगुडे मला म्हणाले की आपण एका महागळ्या हॉटेलात या बेटाच्या एका टोकाला राहातोय. त्या हॉटेलचा दिवसाचा दर पाचशे रुपये आहे व तिथून पोर्ट लुईसला यायला टॅक्सी ऐंशी रुपये घेते. काचेचा तळ असलेल्या बोटीतून त्यांनी हिंदी महासागर पाहिला. ते मला म्हणाले, मुंबईसारखा हा समुद्र इथे 'पोल्यूट' झालेला नाही. त्या 'ब्लू, ग्रीन, एमेराल्ड' रंगातील निर्मळपणा व पारदर्शकपणा विलोभनीय आहे. मी त्यांना पपांबद्दल विचारलं, तेव्हा ते म्हणाले की पपाची (काणेकरांची) प्रकृती दिवसेदिवस खालावतच चाललीय व लगेच इथला मुक्काम आटपून आपण मुंबईला परत जात आहोत.

आनदची बहीण विदुला व तिचा नवरा जयराम बाबाजी यांनी मला रात्री जेवण दिलं. त्यांच्या टी. व्ही. वर भारतातील हिंदी चित्रपट चालू होता. तो पाहताना आनद म्हणाला, "दीज हिंदी फिल्म्स शोन ऑन एम. बी. सी. आर द मोस्ट स्टुपिड वन्स. वाय लुफिंग अॅट, यू टू बुइल विक्रम स्टुपिडर..." ("एम बी सी वर दाखविले जाणारे हे हिंदी चित्रपट अतिशय अडाणी असतात. त्यांच्याकडे पाहून तुम्हीही अधिकच अडाणी व्हाल.") आनदच ते म्हणण खर होत. गेल्या दोन दिवसात आनद मल्लूच्या कुटुंब परिवारातील जवळ दूर नातेवाईकांचे दोन मृत्यू झाले. हीरू नावाचा तरुण

परवा दारूच्या व्यसनापायी मृत्यू पावला, तर दुसरा एक सोळा वर्षांचा मुलगा टॉयफॉयडच्या रोगाने महिनाभर बिछान्यात राहून मरण पावला, गेल्या वर्षी डिसेंबर महिन्यात या वेटावर झजावाती वादळे पाठोपाठ आलीत. त्यानंतर ससर्गजन्य रोगांची या वेटावर वाढ झाली. डॉक्टरांनी या मुलाच्या रोगाचे निदान चुकीचे करून दिवस काढले व उशीराने टॉयफॉईड कळला. पण मुलगा दगावला. परवा आनंदकडे दुपारी विसावत बसलो असता सोमदत्तलाल नावाचे काळसर वर्णाचे व टक्कल पडलेले मध्यम-वयीन हिंदी शिक्षक आले. ते आर्यसमाजी आहेत व आर्य समाजाचे काम करतात. येथील आर्यसमाज आपल्यातच अडकून पडल्याचं त्यांनी मला सांगितलं. सचिता रामघीन हिने घेतलेली टि व्हि. वरची माझी हिंदी भाषेतील मुलाखत आपल्याला खूप आवडल्याचे ते म्हणाले. विशेषतः मॉरिशसमध्ये स्वर्गीय प्रेमचंद यांची जन्मशताब्दी साजरी झाली पाहिजे, हा मी माडलेला मुद्दा त्यांना आवडला.

काल दुपारी मी आनंदच्या एडन कॉलेजमध्ये गेलो. पावसाळी दिवस. इंदूने आपल्या मोटारीतून मला तिथे पोचवले, नंतर आनंदने आपल्या कॉलेज स्टाफची सभा घेतली. माझ्याबरोबर सर्व शिक्षकांनी “अनुत्तीर्ण विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता कशी वाढवावी” या विषयावर चर्चा केली. मी माझा भारतातील अनुभव सांगून माडलेले विचार प्रत्यक्ष कृतीच्या दृष्टीने या शिक्षकांना अवघड वाटलेले दिसले. तिथून आनंदने मला मॉरिशसमधील विख्यात सरकारी शिक्षणसंस्था .. ‘क्विन एलिझाबेथ कॉलेज ऑफ गर्ल्स’ मध्ये (क्यू. ई. सी.) नेले, इंग्लंडमधील ग्रामर स्कूलच्या धर्तीवर बांधलेली शाळेची इमारत...विशाल असे आवार...सर्वत्र विखुरलेल्या छोट्या मोठ्या दगडी एक मजली इमारती मशागत केलेली नयनमनोहर उद्याने...प्राचार्या सौ. बाल गोविंद या आकर्षक व्यक्तिमत्त्वाच्या मध्यमवयीन स्त्रीने माझे भारतीय पद्धतीने दोन्ही हात जोडून स्वागत केले. नंतर आपल्या चेंबरमध्ये मला चहा दिला. तिथे एक सिनियर साठीकडे झुकलेली इग्रज शिक्षिकाही मला भेटली. इंग्लंडमधून येऊन ती आता मॉरिशियन झाली आहे. श्यामल वर्णाच्या व बंगाली शैलीचा चेहरा असलेल्या सौ. गोविंदने भागात शेंदूर घातला होता. ती बंगाली पद्धतीचाच साडी नेसली होती. गडद तपकीरी रंगाची. आपल्या रमणीय परिसरातील शाळेबद्दल ती म्हणाली, “द स्कूल इज बस्टिंग वुइथ स्टूडण्ट्स” (शाळा विद्यार्थ्यांनी तुडुव भरलीय) मी कस म्हणून विचारले तेव्हा ती म्हणाली, शाळेची ‘कॅपसिटी’ नऊशे विद्यार्थिनींची आहे व आता अकराशेच्या वर विद्यार्थिनी झाल्या आहेत. आपला चेहरा मराठी स्त्रियासारखा आहे असे सगळं म्हणतात असेही ती मला म्हणाली. क्यू. ई. सी. च्या प्रशस्त सभागृहात वरच्या बर्गातील चारपाचशे मुली व शिक्षक शिक्षिकासमोर मी “भारतीय शिक्षण पद्धती”वर बोललो. भाषणानंतर मला प्रश्न विचारणाऱ्या मुलींमध्ये विशेषतः चिनी मुलींचा भरणा जास्त होता. भारतीय मुली अर्धभुकेल्या असतात का असा प्रश्न त्यांनी मला केला.

पुनः एकदा 'बम्बई' दत्तर चाळण्यासाठी आनंदचरोवर भी महात्मा गांधी संस्थेत गेलो. तिथे मला सौ. नीलम महादू व डॉ. सौ. विभा बंधन मला भेटल्या. तिशीत आलेल्या त्या दोघीनी कॅन्टिनमध्ये मला कॉफी दिली मग आम्ही एकूण मॉरिशसमधील लोकजीवनावर चर्चा केली. या दोघीही मॉरिशियन हिंदी तरूणांशी लग्न करून भारतातून मॉरिशसमध्ये आल्या आहेत. तीन वर्षे झालीत डॉ. बंधन यानी बनारस विद्यापीठाची समाजशास्त्राची डॉक्टरेट घेतली आहे. तरतरीत, बुद्धीमान व अद्यावत भारतीय पेहरावात त्या माझ्यासमोर बसल्या होत्या. सौ. महादू मला म्हणाल्या की, त्याच्या घरात फार मोठा परिवार आहे. तसाच तो सौ. बंधन याच्या घरीही आहे. सौ. बंधन म्हणाल्या की, येथील अन्न सगळं सूर्यफुलाच्या तेलात शिजवल जात. पाणी वापरतच नाहीत. सकाळी तर पावात चीज किंवा खाद्यपदार्थ घालून व तो खाऊन येथील माणसे दिवस काढतात. पण रात्री मात्र भात, भाजी डाळ वगैरेच जेवण करतात. चपाती किंवा फुल्लका याच्या जेवणात नसतोच आणि जो मैदा बाजारात मिळतो तो कनिष्ठ प्रतीचा असतो. पधरा रुपयाला पाच पौड असा तो मिळतो. म्हणून मग आपल्याला आपल्या भारतीय पद्धतीच जेवण कधी कधी करून समाधान मानाव लागत. किंवा कुठेतरी भारतीय पद्धतीचे जेवण आयते हॉटेलात मिळेल तर जाऊन जेवावे असे वाटते. कधी कधी 'महाराजा' या हॉटेलात आपण जातो. तिथे भारतीय पद्धतीचे जेवण मिळते, पण ते फारच महागडे असते येथील समाजात मुळीच सामाजिक सवाद होत नाही अस दोघीही म्हणाल्या सध्याकाळी सातनतर सामसूम होत व कुणी कुणाकडे त्या वेळेला गेल तर काहीतरी भयकर घटनाच घडल्यासारखी त्यांना वाटते. सध्याकाळपासून लोक सारखे टी. व्ही. पहात बसतात. टी. व्ही. वरल्या कार्यक्रमाचा व येथील लोकांच्या जीवनाचा कोणताच कार्यकारण संबंध नसतो. त्यांच्याशी बोलतांना 'रिझनींग' किंवा 'रॅशनेल' वापरण्याची सोय नसते. येथे भारतातून बी. ए. होऊन आलेला तरूण आपण 'सर्वज्ञानी' असल्याच्या गुर्मीतच वावरतो आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे आपण लग्न करून जरी मॉरिशियन झालो तरी 'मॉरिशियन' म्हणून आपल्याला स्वीकारायला हे लोक मुळीच तयार नसतात. येथील लोक "न भरा हुआ बरतन" सारखे भासतात. आम्ही आमचा संवाद हिंदी व इंग्रजी भाषेत करीत होतो. नंतर मला सचिता रामधीन भेटली. दहा वर्षांपूर्वी मुंबईत ती शिक्षणासाठी आली होती. बारा वर्षांपूर्वी मॉरिशसला ती मला भेटली होती व मॉरिशस नभोवाणीवर तिने हिन्दीतून माझी मुलाखत घेतली होती, व 'जाळ' या माझ्या कथेचा 'लपटे' हा हिंदी अनुवाद तिने मॉरिशस नभोवाणीवर विलक्षण कलात्मकतेने वाचला होता. उन्कृष्ट गाणारी, हसरी प्रेमळ, तरूण व विविध कलागुण जवळ असलेली सचिता मला म्हणाली, आपण सतत उद्योगात असते. महात्मा गांधी संस्थेच्या ग्रंथ विभागात व टी. व्ही. वर ती काम

करते. मॉरिशसमधील तरुणाबद्दल बोलताना ती म्हणाली, ते काही उत्पादक किंवा सर्जनशील काम करीत नाहीत. त्यांना आयत वसून महिन्याच्या शेवटी पुढ्यात पगार यायला हवाय. शाळेतील विद्यार्थ्यांसाठी तिने 'हिन्दूईझम' वर अडीचशे पानांचे पुस्तक लिहिले त्याची टंकलिखित प्रत तिने मला दाखवली. तिला लेखन करण्याची इच्छा आहे व माझे मार्गदर्शन तिला हवे आहे. मॉरिशसमधील वयस्कर मंडळीकडून तिने भोजपुरी लोककथा व लोकगीते गोळा केली आहेत. लोककथा सगळ्या राजपुत्र व राजकन्या यांच्या आहेत. ती म्हणाली तिने विहारमध्ये जाऊनही तेथील लोकांकडून 'भोजपुरी' लोककथा गोळा केल्या आहेत. त्या मॉरिशसमधील लोककथाशी वऱ्याच मिळत्या जुळत्या आहेत, सच्चिता म्हणाली तिने गाईलेल्या दहावारा लोककथांचे डिस्क लवकरच पॅरिसमधून बाहेर पडणार आहे, असेही ती म्हणाली.

आनंद सकाळी ब्रेकफास्ट घेताना मला म्हणाला, 'तुला सौ. शीला बापूंची भेट घेतलीच पाहिजे.' मी म्हटले, 'मी तिला भेटायला उत्सुक आहे.' शीला दहावर्षापूर्वी शिक्षणासाठी माझ्याकडे येऊन राहिली होती. तिचे वयोवृद्ध सासरे रामा कदम व सौ. कदम यांनी माझ आपल्या घरी जिव्हाळ्याचं स्वागत केले होते. शिवा बापू मला त्यांच्याकडे घेऊन गेले होते. शीलाचा नवरा दया बापू मला भेटला होता व माझी सतत देखभाल त्याने केली होती एम एम एम च्या राजकारणात पाच सहा वर्षापूर्वी शीला बापू खूप गाजली. आंतरराष्ट्रीय प्रकाश झोतात आली. पूर्वीची ती शीला रामा. रामा हे मराठी घराणे मॉरिशसमध्ये फार जुने व पुढारलेले, एका वेठबिगार मजुराचा मुलगा असलेला तरुण रामगुलाम, याला त्याच्या बिकट परिस्थितीत रामा कुटुंबाने मदतीचा हात दिला होता. पन्नास साठ वर्षापूर्वी तर शीला ही लहानपणापासूनच तडफदार स्वतंत्र मराठी बाण्याची मुलगी. रूपसुंदर; बुद्धीसुंदर आनंद तिला फोन करतो. फोनवर ती माझ्याशी बोलू इच्छितेय. फोनवर दया व शीला माझ्याशी बोलतात. त्या रात्री जेवणाच व रहाण्याच आमंत्रण देतात. रात्रभर ह्या शीलाकडे माझा मुक्काम...दीर्घ संवाद...शीलाची कहाणी मी तिच्या व दया बापूंच्या तोंडून ऐकतोय...एका पाश्चात्य पत्रकाराने शीलाचे वर्णन 'झाशीची राणी' अस का केले होते ते मला उचंबळून पडतेय...शांता दुर्गा व्हावी तशीच शीला मला वाटतेय.

• •

१९६९ साली मॉरिशसमधील तिशी पस्तीशीत आलेल्या तरुणानी एम. एम. एम. हा डावा पक्ष स्थापन केला. (मॉरिशिअन मिलिटॅन्ट मुव्हमेन्ट). १९७० साली कटाळून शीलाने 'सोशल वेल्फेअर सेंटर' वरील आपल्या अधिकारपदाचा राजीनामा दिला. 'एमेम' पक्षाच्या गट संभाना ती हजर राहू लागली. 'एमेम' ने मॉरिशसच्या

राजकारणात बर्गलढ्याची संकल्पना आणली व तळागाळामध्ये खऱ्याखऱ्या सांस्कृतिक व राजकीय क्रांतीची सुरवात केली १९७० साली शीला बापू 'एमेम' पक्षाची सदस्य झाली. १९७१ साली मॉरिशस सरकारने 'राष्ट्रीय आणीबाणी' जाहीर केली. १९९२ साली इंग्लंडची राणी एलिझाबेथ हिने मॉरिशसला भेट दिली. त्याकाळात 'पीओए' (पब्लिक ऑर्डर ॲक्ट) जाहीर करण्यात आला. 'एमेम' पक्षाच्या पुढाऱ्यांचे पासपोर्ट जप्त करण्यात आले. मॉरिशसमध्ये हुकुमशाही आली. वृत्तपत्रस्वातंत्र्यावर बंधने घालण्यात आली. ट्रेड युनियनच्या छत्तीस तरुण पुढाऱ्यांना तुरुंगात डाबण्यात आले. पाचाहून अधिक लोकाना एकत्र येण्याची बंदी घालण्यात आली. पोलीस दडपशाही सुरू झाली अशा काळात शीला बापू अन्याय व पिळवणुकीविरुद्ध पेद्रून उठली. ती भूमिगत स्वरूपात काम करू लागली.

त्या काळात मॉरिशसच्या पार्लमेन्टने २० जून १९७२ रोजी 'ऑफिशियल सेक्रेट ॲक्ट बिल' पास करून घेतले होते. त्यानुसार मॉरिशसमधील राजकीय परिस्थितीची माहिती देणारा व घेणारा अशा कोणाही माणसाला पंधरा वर्षे तुरुंगवासाची सजा देण्याची तरतूद त्या बिलात केली होती, पण शीला बापूने त्या बिलाची पर्वा न करता आंतरराष्ट्रीय संपर्क साधला. हा मॉरिशसच्या आंतरराष्ट्रीय इतिहासातील 'काळा कालखण्ड' होता.

१९७२ च्या डिसेंबर महिन्यात शीला बापूने पंतप्रधान रामगुलाम यांची भेट घेऊन तुरुंगात खिंतपत पडलेल्या सर्व राजकीय कार्यकर्त्यांची सुटका करण्याची मागणी एका अर्जाद्वारे केली. त्यात तिला यश आले व २४ डिसेंबर १९७२ रोजी सर्व कैद्यांची सुटका करण्यात आली.

१९७३ साली 'एमेम' पक्षाला सरकारी मान्यता मिळाली. त्या पक्षाची पुनर्रचना करण्यात आली एप्रिल महिन्यात पक्षाची अध्यक्षा म्हणून सौ. शीलाबाय बापू हिची निवड करण्यात आली. मॉरिशसच्या इतिहासात अवघ्या पंचविसाव्या वर्षी एका राजकीय पक्षाची अध्यक्षा होण्याचा मान मिळविणारी शीलाबाय बापू हीच पहिली स्त्री ठरली, त्यापुढील पक्षाच्या मध्यवर्ती समितीच्या सर्व सभा शीला बापूच्याच घरात भरू लागल्या.

तिच्या अध्यक्षतेखाली 'एमेम' पक्षाचा विस्तार झपाट्याने होऊ लागला.

१९७६ साली डिसेंबर महिन्यात मॉरिशसमध्ये राष्ट्रीय निवडणुका जाहीर करण्यात आल्या. आठ वर्षांनंतर कात्राबोन जिल्ह्याच्या बेलरोज मतदारसंघात एक आपल्या पक्षाची उमेदवार म्हणून शीला बापू निवडणुकीत उभी राहिली. एकवीस हजार मतदारांनी मतदान केलेल्या या निवडणुकीत सौ. शीला बापू हीचा अवघ्या ५५ मतानी पराभव झाला. तसाच पराभव आनंद मल्लू यांचाही या निवडणुकीत झाला. एमेम

पक्षातर्फेच ते काळ्या नदीच्या प्रदेशात उभे राहिले होते. अवघ्या ५० मतांनी पराभव झाला.

या निवडणुकीत 'एमेम' पक्षाला एकूण ३० जागा मिळाल्या. लेबरपार्टीला (सत्तारूढ) २५ जागा मिळाल्या. पी. एम. एस. डी. पार्टी (मॉरिसिएं सोशालिस्ट डेमॉक्रॅटिक) या टोकाच्या उजव्या विचारसरणीच्या पक्षाला ७ जागा मिळाल्या. समिश्र सरकार स्थापन झाले. लेबर पार्टी + पी. एम. एस. डी. वाकवा शहरात एमेम पक्षाने घेतलेल्या मोठ्या सभेत पक्षाच्या यशाचे मुख्य श्रेय सौ. शीला बापू याना देण्यात आले.

या काळात सौ. शीला बापूने आपल्या प्रभावी वक्तृत्वाच्या जोडीला आपली प्रभावी लेखणीही उचलली. 'ल मिलिटन्ट' या 'एमेम' पक्षाच्या साप्ताहिकात मॉरिशसमधील भांडवलदारी पद्धतीचे स्वरूप शास्त्रीय दृष्ट्या व्यक्त करणारी लेखमाला तिने लिहिली. मॉरिशसमधील स्थानिक व परदेशी अशा मोठमोठ्या व्यापारी कंपन्यांचे व्यवहार तिने सशोधनपूर्वक अभ्यासून घेतले. वेटावरील सर्व आर्थिक व्यवहारांचे नियंत्रण या वढ्या देशी परदेशी कंपन्या कसे करतात हे तिने आकडेवारीनेच या कंपन्यांच्या 'गुप्त व्यवहारां'चे कागदपत्र हस्तगत करून आपल्या लेखातून दाखवून दिले. मॉरिशस वेटावरील अँग्लो-फ्रँको (इंग्रज व फ्रेंच) अशा चौदा कुटुंबांच्या हातात ऊसाचे बेट असलेल्या मॉरिशस वेटावरील सगळा साखर-उद्योग कसा आहे व त्याच्या मकनेदारीमुळे अदृश्य अशा गोऱ्या लोकांचे साम्राज्य अधाधितपणे कसे या वेटावर चालते ते सौ. शीला बापूने उघडकीला आणले. अशा तऱ्हेचे सशोधनात्मक व शास्त्रीय लेखन करणारी शीला बापू हीच मॉरिशसच्या राजकीय सामाजिक व वैचारिक क्षेत्रातील पहिली विचारवंत स्त्री ठरली आहे.

१९७७ एप्रिलमध्ये नगरपालिकांच्या निवडणुका जाहीर झाल्या. बोवसिन व रोज हील या शहराच्या संयुक्त मतदारसंघातून सौ. बापू निवडणुकीला उभ्या राहिल्या. याविभागात हिन्दु लोकांची संख्या अल्प व ख्रिस्ती धर्मीय व गोऱ्यांची वस्ती जास्त. असे असूनही सत्तारूढ पक्षाच्या वतीने उभ्या असलेल्या उमेदवाराचा १२०० मतांनी सौ. शीला बापू हीने पराभव केला. तळागाळातील मजुरांची व कामगारांची सर्व मते तिला मिळाली. परंतु ती 'मेयर' म्हणून मात्र निवडून आली नाही. ख्रिश्चन उमेदवाराची 'मेयर' म्हणून निवडणुक झाली व शीला बापू 'डेप्युटी मेयर' झाल्या. आजही त्या डेप्युटी मेयर आहेत.

परंतु 'एमेम' पक्षातील काही पुढान्यांवद्दल शीला बापू साशक झाली. त्या पुढान्यांच्या 'सेक्टेरियन' दृष्टीकोन व गोऱ्या ख्रिश्चन पुजीवाद्यांना व धर्मोपदेशकाना लाभदायक होणाऱ्या कारवाया, मॉरिशस वेटावरील हिन्दी व हिंदू लोकांविरुद्ध (विशेषतः) ख्रिश्चन पथीयांनी उघडलेली आघाडी व पौर्वात्य रीतीरिवाजांना व

व भाषांना चालू असलेला त्याचा विरोध (दुकिल द पीपल, किल देअर लॅंग्वेज) व प्रतिसांस्कृतीकरण (डीकलचरायझेशन) 'क्रियोलायझेशन'ची त्यांनी उघडलेली मोहीम... (क्रिओळ ही एकच भाषा स्वीकारा)—यां सर्व घडामोडींवर 'एमेम'ने स्वीकारलेली हिन्दी व हिन्दू विरोधी वृत्ती, सौ. शीला बापूला आवडली नाही. 'एमेम' पक्षाची अध्यक्षा असूनही शीला बापूने 'मध्यवर्ती समिती'त हे सर्व प्रश्न उपस्थित केले. शेवटी कंटाळून तिने त्या पक्षाचा राजीनामा दिला. नोव्हेंबर १९७८ च्या सुमारास.

आज १ मे १९८० ! आज मॉरिशसमधील मराठी मंडळी फेडरेशनतर्फे महाराष्ट्र दिन व शिवाजी दिन साजरा होत आहे. मराठी माणसाच्या घराघरात आज एक विशेष प्रकारच मंगल वातावरण सुरू झालं आहे कात्रात्रोन येथील बाबूराम गणेशच्या घरी मी पहाटेलाच उठलो आहे. सर्व तयारी करतो आहे शिवाजी दिनाचा मुख्य पाहुणा म्हणून दोन सभातून मला बोलायच आहे मराठी मंडळीना भेटायच आहे. मी सकाळी आठ वाजता बाबूरामच्या मोटारीतून वाकवा येथे 'मराठी हॉल' मध्ये आलो आहे. मराठी मंडळी हॉलमध्ये जमा झाली आहेत. विशेषतः लहान मुले, मुली, तरुण, मध्यमवयीन दांपत्ये, वडील मंडळी यानी हॉल फुलला आहे. महाराष्ट्रातून मॉरिशसला कामानिमित्त आलेली मराठी मंडळीही उपस्थित आहे. मॉरिशस नभोवाणीवरील 'मराठी विभागा'चे प्रमुख अधिकारी श्री. वाळशेट गोपाळ, अन्य तंत्रज्ञ, दूरध्वनी प्रक्षेपणाचे सर्व साहित्य घेऊन वेळेपूर्वीच हजर आहेत. बरोबर ८-३० वाजता समारंभाची सुरुवात झाली आहे. प्रथम विठोबा मंदिरांचे ऐंशी वर्षांचे पुजारी आत्माराम हीरू यानी व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी होमहवन केले व मंत्र म्हटले. त्यानंतर 'मराठी हॉल'च्या दारात माझ्या हस्ते भगव्या झेंड्याचे ध्वजारोहण झाले. डॉ. कन्हाडकरही माझ्याबरोबर उपस्थित होते. त्यानंतर मराठी मुलींनी एक महाराष्ट्राचे सुन्दर गाणे म्हटले.

महाराष्ट्राचे गीत महाराष्ट्रावाहेर हजारी मैल दूर महाराष्ट्राला परागदा झालेल्या मराठी युवा पिढीकडून गायिले जात होते. ते ऐकताना माझे हृदय भावनेने उचबळून येत होते व डोळे अश्रूंनी डबडबत होते.

एक दिलाने एक स्वराने ।

गाऊ आम्ही गाणे ।

महाराष्ट्राचे गाणे आम्ही गाऊ ।

मॉरिशसमधल्या एका मराठी कवीने रचलेले हे गीत ढंगदार लयीत मुलेमुली गात होती. त्याच क्षणाला मॉरिशसमध्येही एक 'महाराष्ट्र' शेंकडो वर्षे या मराठी माणसानी कसा टिकवून धरलाय हे मला जाणवल. नंतर मुख्य पाहुणा म्हणून मी महाराष्ट्र दिन व छत्रपती शिवरायांचे जीवन कार्य यावर उत्स्फूर्त बोललो. महात्मा

ज्योतिराव फुले यांनी लिहिलेला शिवरायांचा पोवाडा व 'कुळवाडी भूषण' म्हणून त्याचा केलेला गौरव श्रोत्यांना मी समजावून सांगितला. अत्यंत सोप्या, सुबोध व सरळ मराठी भाषेत, डॉ. कऱ्हाडकरही शिवचरित्रावर बोलले. हा सर्व कार्यक्रम थेट मॉरिशस नभोवाणीवर प्रक्षेपित होत होता.. मॉरिशसमधील सर्व वातावरण 'मे दिन', 'महाराष्ट्र दिन' व 'शिवाजी दिन' या दिनाने भारलेल दिसत होतं. मॉरिशसमधील कानाकोपऱ्यातून पधराशेवर स्त्री-पुरुष, मुले, मुली अशी मराठी मंडळी दाटीवाटीने जमा झालेली पाहून माझ मन भारावून गेल. भव्य व्यासपीठ, भव्य मखमली पडदे, व्यासपीठावर भव्य अशी शिवछत्रपतींची पुरुष उचीची रंगीत व पौरुषयुक्त प्रतिमा, मॉरिशस व महाराष्ट्राचा वधुभाव घोषित करणारा फलक पार्श्वभूमीसारखा लावलेला आणि पोवाड्यापासून लेझिमपर्यंत व फुगड्यापासून तो नाट्यप्रवेशापर्यंत मॉरिशसमधील विविध मराठी सस्थानी सादर केलेले कार्यक्रम...मराठीतून...ते पहाताना मी भावविवश होत होतो. हरवून व हरवून जात होतो. कार्यक्रम दीडला सपला. व्यवसाय मंत्री कलेश्वर सखाराम यांनी प्रारंभी भाषण केल. श्री. देवजी पडीया यांनी पाहुण्याची ओळख करून दिली व मी लिहून आणलेलं माझ भाषण वाचून दाखविले. कार्यक्रमाच्या सुरुवातीपासूनच मॉरिशस ब्रॉडकास्टिंगच्या दूरदर्शनची तंत्रज्ञ माणसे कॅमेरे लावून व प्रकाश-झोत व्यासपीठावर फेकीत सर्व समारंभाचे छायाचित्रण करीत होती. सध्याकाळी हा सर्व कार्यक्रम पुनः मॉरिशस दूरदर्शनवर दाखविण्यात आला.. सौ. कऱ्हाडकर व सौ मराठे यांनी 'मॉरिशस गीत' (डॉ. कऱ्हाडकरानी रचलेले) मराठी मुलामुलींकडून छानदार गाऊन घेतले. हिंदी भाषिक मुलीनीही गाणी म्हटली

मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशनतर्फे या प्रसंगी सुंदर स्मरणिका प्रसिद्ध झालीय.

मॉरिशसहून परत मायदेशाला जायचा दिवस जवळ आलाय. पोर्टलुईसच्या आपल्या भाड्याच्या घरात हुसेनजी एड्ड यांनी रात्री मला पार्टी दिली.

आज सगळा दिवस हुसेनजी एड्ड आणि आनंद बरोबर गेला. आम्ही शिक्षणापासून तो दि.एगो गार्सिआपर्यंत सर्व विषयावर बोलतो आहोत, हुसेनजी आपल्या छोटेखानी मोटारीतून आम्हाला हिडवताहेत. बाल फू गार्डनमध्ये आम्ही विसावतो आहोत.. सुंदर रमणीय असे हे उद्यान...मॉरिशसमधील तरुण प्रेमिकांचे रहस्य स्थळ...मधूनच एक प्रचंड खोल दरी. उद्यानाला चांदन जातेय...आणि पलिकडे रौद्रभीषण अशा पहाडात खडकाखडकावरून उड्या मारीत एकाच सुरात, एकाच लयीत व एकाच तालात फेसाळणाऱ्या अवखळ स्वरूपात सात धवधवे खाली कोसळताहेत...सप्त पाताळात जाऊन लुप्त झाल्यासारखे ते भासताहेत...आणि मग आमचे सर्वांचेच सूर लागतात. मूड लागतात. पहाडाच्या कडेला दूरवर सप्त धवधव्यांच्या सूर्यकिरणात उडणाऱ्या इद्रधनुष्या तुषारांच्या पारदर्शक पडद्यातून एक

शॅतू (Chatux) आम्हाला दिसतोय...ओहो ! त्यांच्या पाढऱ्या सफेत भिंती एखाद्या चेटकिणीने आपले पाढरे दात विचकावेत तशा आमच्याकडे वेडावून पहाताहेत... आम्ही झोपडपट्टीवजा घरात राहणारे पामर आणि हा तर अल्लाउद्दिनाच्या कदिल राक्षसाने क्षणार्धात समूर्त केलेल्या राजकन्येचा महाल. हुसेनजी आणि आनंद मला सांगताहेत...दोनशे वर्षापूर्वी फ्रेंचाच्या राजवटीत एका जमीनदाराने बांधलेला हा शॅतू आहे...छान...मी मनात म्हणतोय...आणि मग हुसेनजी हळूच आपल्या खिशातून एक कागद काढतात...टू पी. एस. नेरूरकर...वर लिहिलेलं असत, आणि माझ्यासाठी छत्रपती शिवाजी महाराजावर लिहिलेली आपली कविता...इंग्रजी.. हुसेनजी एड्ड मला पेश करतात...सगळा दिवस आज माझा त्या कवितेच्या मूड मध्येच जातोय... शिवाजी महाराजांच हुसेनजी एड्डनी रेखाटलेल महान व्यक्तिमत्व मला भारून टाकतय.

आम्ही मॉरिशस दूरदर्शन व नभोवाणीवर जातोहोत...नभोवाणीवर मराठीतून व हिंदीतून मला मुलाखत द्यायची आहे. 'मॉरिशसला पुनर्भेट' या विषयावर सौ. रत्नाबाय बापू दूरदर्शनवर मराठीतून माझी मुलाखत घेणार आहेत...आम्ही..मी, आनंद, हुसेनजी एड्ड ... आजचा दिवस आमचा आहे...आमचा आहे.

आज माझा मुकाम 'मॉरिशस मराठी मडळी फेडरेशन'चे तरुण अध्यक्ष बाबूराम गणेश याचेकडे आहे. त्यांनी नव्याने बांधलेल्या त्यांच्या देखण्या एक मजली बंगल्या शेजारीच काही अतरावर त्यांचे थोरले बंधू सांबा गणेश याचे जुने कौलारू लहानसे पण दुमदार घर आहे. ही घरे ग्रामीण व झोपडीवजा वाटताहेत. सांबा गणेश एका प्राथमिक शाळेचे उपमुख्याध्यापक आहेत. सकाळी नऊच्या सुमाराला बाबूरामच्या गाडीतून आम्ही सांबाच्या घरी जातो. त्यांच्या घराची एक पडवी लहान लहान मुलामुलींनी भरून गेली आहे. पडवीत बाकडी टाकलेली आहेत. दाटीवाटीने मुलेमुली त्यावर हातात पेन्सिल बघ्या घेऊन बसली आहेत. समोर भिंतीवर फळा आहे व सांबा गणेश मुलांना मराठी भाषेचे धडे देताहेत. मुलींमध्ये बाबूराम गणेशची नऊ वर्षांची छोटी मुलगी पण आहे. ती माझ्याकडे पाहून खुदकन् हसतेय. मुलींनी पाश्चात्य फ्रेच मुलींसारखा स्कर्ट ब्लाऊझ मोजे असा पोषाख केला आहे. त्याच पद्धतीची केसाची ठेवण पण त्यांनी सुरेख अशी ठेवली आहे. आठ-दहा-बारा वर्षांचा वयोगट आहे मुलगे लांब पॅट व शर्ट (आत खोवलेला) घालून आले आहेत. प्रकृतीने धडधाकट व खेळाडू दिसताहेत सांबा गणेश पन्नाशीकडे आले आहेत. एक शिबडी, सावळेसे, किंचित थकलेले वाटणारे. त्यांच फळ्यावरच मराठी अक्षर टपोर व नीट आहे. गेली कित्येक वर्षे ते घरातच मराठीचे वर्ग चालवित आहेत. मला ते मुलांसमोर घेऊन जातात. मी सोप्या व बालबोध मराठीत मुलांशी बोलतो, एक दोन मुली मुलगे धीटपणे मला मोरस मराठीत माझ्याबद्दल प्रश्न विचारतात. मी त्यांना

मीच रचलेल एक वालगीत म्हणून दाखवतो. विलक्षण एकाग्र होऊन ती सगळी जण ऐकतात. मी त्या गीताची पार्श्वभूमी त्यांना सांगतो.

ससोवा ससोवा भागलास का
चादोवाच्या पोटात लपलास का
चादोवाचे पोट लोण्याचे
ससोवाचे ओठ मेणाचे
ससोवा ससोवा छुत् छुत् छुत्
लवकर या नाहीतर पकडील भुत्

मुलेमुली टाळ्या पिटतात मी सर्वांच अभिनदन करून व त्यांना मराठी शिकवण्याचा उपदेश करून वर्गाबाहेर पडतो, सावा गणेशनाही मी धन्यवाद देतो. ते मला सांगतात, तुमच बोलण आणि गाण आपण टेप करून घेतल्यं.

बाबुरामच्या कात्राबोन (Quatra Bonne) या सुंदर शहरातून दुसऱ्या सुंदर शहरात 'वाकवा' (Vacoa) येथे बाबुराम मला मॉरिशसला बेटावरील एका उसमळ्याचे मालक व मराठी समाजाचे वयोवृद्ध कार्यकर्ते श्री गोविंद सोनू यांच्या घरी घेऊन येतो. मॉरिशसमधील हे गोविंद सोनूच घर इ. स. १९६७ साली मी मॉरिशसला पहिल्यादा आलो होतो तेव्हा पाहिल होत. महाराष्ट्राचे सर्कस धंद्यातील धाडसी अग्रणी व सर्कसमहर्षी श्री. नारायणराव वालावलकर यांच्या 'धी ग्रेट रॉयल सर्कस' बरोबर पूर्व आफ्रिकेत भटकत भटकत अचानक एके दिवशी सर्कसबरोबर बोटीतून मी या बेटावर आलो होतो. हिंदी महासागराच्या पृष्ठभागावर तरगत तरगत हिंदमहासागराच 'रत्न म्हणून गणल्या जाणाऱ्या या स्वप्ननिळ्या बेटावर मी आलो होतो. त्यावेळच्या मॉरिशस सरकारमध्ये वहातूक मंत्री असलेले मराठी समाजातील एक बुद्धीमंत श्री. गणू गगाराम मला गोविंद सोनूच्या उसमळ्यानी वटलेल्या घरात घेऊन आले होते यावेळी आमच्या बरोबर मॉरिशसमध्ये 'मराठी भाषेची पाठ्यपुस्तके' तयार करावयाच्या कामगिरीवर आलेले अहमदनगरचे मराठीचे प्राध्यापक डॉ. के. सी. कऱ्हाडकर पण होते. भारत सरकारने आंतरराष्ट्रीय देवाण घेवाण कार्यक्रमात मॉरिशस बेटावरील 'मराठी भाषेच्या विकासासाठी' मॉरिशस सरकारने आखलेल्या योजनातर्गत कार्यक्रमात डॉ. कऱ्हाडकर यांची निवड केली होती. डॉ. कऱ्हाडकर मॉरिशसमध्ये येण्यापूर्वी मुंबईत मला भेटले होते. 'सकाळचे सपादक व माझे जिन्हाळ्याचे स्नेही माधव गडकरी यांनी त्यांना माझ्याकडे मार्गदर्शनासाठी पाठवल होत. सथ, शात व प्रसन्न वृत्तीचे डॉ. कऱ्हाडकर मला आवडले होते. त्यांची मॉरिशसमध्ये पुनः आल्यावर 'महात्मा गांधी सस्थे'मधील 'मराठी विभागात' मी भेट घेतली होती. गोविंद सोनूच वय व्याहत्तर वर्षांचं आहे, पण त्यांची उमेद, तरतरीतपणा व देहाची अद्यावत

पोषाखातील उमारी एखाद्या तरुणासारखी अदम्य वाटतेय. गोविंद सोनूच्या घरातील सर्व मडळी त्यांचा थोरला मुलगा आनंद सोनू यांच्या नव्या घरात गेलीत. एका इंग्रज गृहस्थाचे पूर्वापार चालत आलेले व आग्ल शैलीने बांधलेले साहेबी घर आनंदने पांच लाख रुपयांना भोवतालच्या लाबरुद आवारातह खरेदी केलेले आहे. गोविंद सोनूंची नवी कोरी टोयोटा गाडी स्वतः सोनू सफाईने चालवितात. मी त्याच्याजवळ बसतो. त्यांनी खाकी रंगाचा सफारी पोषाख घातलाय. गाडी चालवता चालवता ते मराठीत आमच्याशी बोलतात. विचारतात, 'उचकीवर काय औषध आहे?' मग सांगतात, 'इथे एक मोरिशियन होता. माझ्या उमरीचा. तो औषध द्यायचा.' मी त्यांना माझ्या पहिल्या मॉरिशस भेटीत त्यांच्या घरी आल्याची आठवण करून देतो. तेव्हा आपल्या थोरल्या मुलीचं नाव घेऊन ते म्हणतात,.. 'हा...तवा रत्नाबायचं लग्न झाल होतं.' सौ. रत्नाबाय बापू वाकवालाच रहातात. त्यांना खास माझ्या भेटीसाठी आणायला गोविंद सोनू आपल्या मुलाला आपली गाडी देतात. मॉरिशस बँकेत मोठ्या पदावर असलेला आनंद सोनू हा गोविंद सोनूंचा मोठा मुलगा चाळीशी पंचेचाळीशीत असलेला देखणा, तरतरीत, हसरा, उत्साह, उल्हास व आनंद या प्रवृत्तींनी सळसळणारा. आपल्या जसमळ्याकडे व साखरघद्याकडे लक्ष देणारा. कामसू, मेहनती, तसाच खिलाडू. त्याची माझी बेटावरील माझ्या पहिल्या वास्तव्यात भेट झाली होती. त्याने खरेदी केलेला इंग्रज माणसाचा बगला आत बाहेरून लाकडी फळ्यावर व बाबूकामावर बांधलेला आहे. मॉरिशस बेटावर दरवर्षी विशिष्ट ऋतूत येणाऱ्या झंझावाती वादळांना तोंड देऊ शकेल अशी रचना त्या बंगल्याची आत बाहेरून केलेली आहे. बंगल्याचा दर्शनी भाग आगशेटीच्या डेकसारखा मोकळा आहे. वेताच्या खुर्च्या, टेबले त्यावर नीट माडलेली आहेत. बंगल्या सभोवार हिरवळीचा गालीचा पसरला आहे आणि हिरव्या वाटोळ्या इवल्या इवल्या पानांचे प्रचंड वृक्ष वडापिंपळाच्या झाडासारखे कुंपणाच्या कोपऱ्या कोपऱ्यावर वैभवाने उभे आहेत. सौ. आनंद सोनू आम्हाला उच्च ग्लासातून रुचिसुंदर फळरस आणून देतात. काही काळ डॉ. कऱ्हाडकराशी मी बोलत बसतो. कऱ्हाडकरही आपल्या टोयोटा गाडीतून ती स्वतः चालवीत सोनूकडे येतात. मराठी भाषेचा अभ्यास विविध मराठी मडळाकडून बेटावरील आपापल्या वस्तीत कसा केला जातो त्याची माहिती ते मला देतात. 'सन्डे मराठी स्कूल' तरुण मराठी शिक्षक कशा चालवतात याची माहिती मला डॉ. कऱ्हाडकर तपशीलवार करून देतात. मॉरिशसमध्ये मराठी शिक्षकांनी स्थापन केलेल्या 'मराठी साहित्य परिषदे'च्या विविध परीक्षांना विद्यार्थी बसतात. 'सन्डे मराठी स्कूल' मध्ये या परीक्षांसाठी तयारी करून घेतली जाते. काही वर्षापूर्वी हिंदी भाषेच्या अध्यापन व संवर्धन कार्यासाठी प्राध्यापक गो. पु. जोशी नागपूरहून आले होते. भारत सरकारतर्फे. 'सन्डे मराठी स्कूल' ची योजना प्रा. जोशी यानी प्रथम तयार

केली. 'मराठी साहित्य परिषदे'ची मॉरिशसच्या मराठी अध्यापकासाठी त्यांनी स्थापना व रचना केली. इतक्यात सौ. रत्नाबाय बापू येतात. तींशी पस्तीशीतील रत्नाबाय चांगले मराठी बोलतात. बेटावरील 'मराठी शिक्षक सघा'च्या त्या अध्यक्ष आहेत. बेटावरील मराठी समाजाचे ज्येष्ठ नेते श्री. शिवा बापू यांच्या त्या स्तुषा. त्यांनी अद्यावत मराठी स्त्रीचा पेहराव केला आहे. कुणी पुण्या मुंबईतील विदुषी भेटल्याचा मला भास होतो. माझ्या या बेटावरील पूर्वीच्या मुक्कामात मला रत्नाबाय व गोपाळ बापू या दांपत्याने घरी जेवायला बोलावले होते ते आठवत. चाळीशी जवळ आलेल्या रत्नाबाय गोऱ्या गोमट्या, हसतमुख व खूपच तरुण वाटतात मॉरिशसच्या दूरदर्शनवर त्या दर महिन्याला एक मराठी कार्यक्रम सादर करतात. दूरदर्शनासाठी माझी मुलाखत घ्यायची इच्छा त्या प्रगट करतात. आपल्या घरी रहायला यायच आमंत्रण देतात.

एप्रिल १९८०

'मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशन'च्या कार्यकर्त्यांनी आज सकाळी माझी पंचाहत्तर वर्षे होऊन गेलेल्या व कै. लक्ष्मणराव पवार यांनी बांधलेल्या कास्कावेल (Cascavell) मधील विठोबा मंदिराला भेट आयोजित केलेली असते. मराठी प्रेमवर्धक मंडळी' तर्फे तिथे माझा सत्कारही व्हायचा असतो. मॉरिशस बेटाच्या पूर्वेला काळ्या नदीच्या (Black River District) परगण्यात हे मंदिर उभे आहे. शहरापासून दूर व घनदाट अरण्याचा असा हा एकाकी व दूरवरचा प्रदेश आहे. काळ्या नदीला येथे प्रचंड मोठे धरण बांधलेले आहे व दिवसादेखील हा प्रदेश उंच प्रचंड वृक्षवेलींच्या जाळीत व जंजाळात काळोखाने झाकोळून गेल्याचा भेसूर आभास होतो आहे. ठरल्याप्रमाणे आपली सुंदर सुवक मोटार गाडी मस्त धुद वेगाने हाकीत मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशनचे तरुण उपाध्यक्ष प्रेम लक्ष्मण मला मंदिरामध्ये घेऊन येतात. प्रथम मा सव मराठा कायकत्याबरोबर देवळात जाऊन विठोबा रखमाईचे दर्शन घेतो. महाराष्ट्रातील पंढरपूरला जाण्याचे आयुष्यभर मी कटाक्षाने टाळले पण मॉरिशस बेटावरील मराठी माणसांच्या पंढरपुरात पाऊल ठेवताच अननभूत अशा भक्तीभावाने माझे अंतःकरण उचलून येते या पंढरपुराला गणू गगाराम यांनी मला माझ्या पहिल्या भेटीत आणले होते. ती आठवण जागी होते देऊळ लांबट चौकोनी बांधलेले आहे कोकणातील आमच्या गावामधील विठोबाच्या देवळाचीच ती प्रतिकृती वाटतेय. बाहेर फरसबद सभागृह आहे. त्या सभागृहाला दगडी बाळदे आहेत. बाहेरून व आतून दगडी पायऱ्या आहेत. देवालयसमोर दीपमाळ आहे. देवालय व देवालयाचे आवार कमालीचे स्वच्छ व नीटनेटके आहे पामवृक्षाची माडणी केलेली उद्याने सभोवार पसरली आहेत. वाट हिरवळ पसरलेली. देवालयाबाहेरची जमीन रगीत फुलझाडानी सुशोभित झाली आहे. देवालयाच्या आवा-

रातच एका बाजूला लावू शकू पसरलेली धर्मशाळा आहे. सभागृहातून आत गेल्यावर पहिल्या दालनात विठोबा-रखुमाईंच 'विटेवरी उभा कटेवरी हात' असं दर्शन होतं. कै. लक्ष्मणराम पवार यांनी खास महाराष्ट्रातून या मूर्ती मॉरिशसला नेल्या होत्या. त्यांच्याकडे पहाताना खरोखरच 'सुंदर ते ध्यान' माझ्या अंतःकरणात उफाळून येतं. देवालयान्या आतील दुसऱ्या दालनात महादेवाची व गणपतीची प्रतिष्ठापना केलेली आहे. या देवालयाचे पुजारी सबा सोमा मला साथ करताहेत.

पुजारी सबा सोमांशी मी बराच वेळ बोललो. ते मला सांगतात की, त्यांचं वय ६८सष्ट वर्षांचे आहे मी चकितच होतो. किरकोळ मध्यम अगाचे उणीपुरी उची असलेले व सावळ्या काळसर रंगाचे सबा मला पन्नाशीजवळचे वाटतात. ते भोजपुरी बिहारी पद्धतीचे आखूडसे धोतर नेसले आहेत. त्यांच्या अगात कुडतेबजा आखुडसा पांढरा सदरा आहे. ते मराठी बोलतात. डोक्यावरचे सगळे केस शाबूत व बारिक कापलेले. नुक्ते कुठे पांढरे होऊ लागलेले ते मला सांगतात, आपण सतरा वर्षे या मंदिराचे पुजारी म्हणून काम करतोय. तत्पूर्वी मॉरिशसमधील 'मोका' (Moka) या परगण्यात ते कोठीत काम करीत होते. शेतकरी म्हणून. 'वायच शेती होती ते म्हणतात. थोडीशी मजुरीही ते करीत होते. त्याच आडनाव होत 'सावंत' त्याची मडळी रत्नागिरीहून आल्याच त्यांचे आजोबा सांग यचे. त्यांचे आईवडील होते. शेतावर रावायचे. आई सागायची की लनकार्य करताना तुमचा देस काय, देवक काय आणि जातीपाती वधायचे. मगच मुलगी द्यायचे. वायकाच्या घोळक्यात जवळच सौ. पवार नावाच्या मध्यमवयीन बाई आमचा सवाद एकताहेत त्या मध्येच मला म्हणतात, 'अजून हे चालूच आहे.' थोडा वेळ थांबून मग सबा सोमा मला आपला दैनंदिन कार्यक्रम सांगतात, 'सकाळी आधोळ करून फुले पत्री आणतो. देवाची पूजा प्रार्थना करतो. आरती म्हणतो. मग लोक येतात त्याची पूजा करून देतो. कथा वाचतो. शनिवारी सायंकाळी शनिमहात्म्य वाचतो रोज असे नाही. पण कुणाची इच्छा अपल्यास वाचतो. नवस करतो. सोमवारच अनुष्ठान करतो. आम्ही बोलत असताना एक वयस्कर मराठी बाई जाड्या भरड्या भडक पिवळ्या रंगाचा पट्टर डोक्यावर घेऊन येते. माझ्या शेजारीच बसलेल्या सौ. मुक्ताबाय रघू (पवार) व त्याची तरुण मुलगी निर्मणी रघू (२० वर्षे) याच ती बाई पाश्चात्य पद्धतीच चुवन घेते. हळूवार गालाचं चुवन घेते. सबा बोलताहेत, 'कुणाची इच्छा असली तर सोळा सोमवार करतो. लगीन बी लावतो. कोन कोन देवळात लगीन करतात कोन कोन दारात मडप घालून लगीन करतात. हवन यज्ञ करतो. सकाळपासून दहापर्यंत देवळात रहातो कुणी घरी बोलावतात तेव्हा कथा वाचायला जातो.' देवळाच्या बाजूलाच रस्त्याकडेने एक घर आहे. तिथेच सबा सोमा बिन्हाड करून रहातात. 'मी फक्त एकला इथे रहातो. सून जवळच रहाते. मी शाळेत गेलो नव्हतो. बाराखळ्या शिकलो होतो. तबा

शिक्षण नाहीच करायच. बाराखड्या झाल्यावर पुस्तक नाही मिळायच. लोक भजन करायचे. किर्तन करायचे, तुकाराम जनाबाईचे अभंग म्हणायचे. मी पोथी वाचूनसान त्याचा अर्थ करून दावतो. श्रीरामायण, पुराण, सत्यनारायण, शनिमहात्म्य, पाडवप्रताप, तुकारामाचे अभंग माझ्याजवळ आहेत. जास्त आम्ही तेच सिकायचे. तुकारामाचे, रामदासाचे, नामदेवाचे, ग्यानेश्वराचे, जनाबाईचे. गणपतीचं गाणे म्हणायचो. महिन्याला मला पगार देतात. आनि लगीन करण्यात मला पैसा मिळतो. माझा मुलगा टेलिफोनचा काम करतो. शहरामधी जातो. एक शेतामधी उत्समळ्यात कोठीवाला म्हणून काम करतो. एक मराठी शिक्षक आहे. प्राथमिक शाळेत.' देवळात हळूहळू लोक येतात. त्याची पूजा अर्चा वगैरेची कामे करण्यासाठी सांवा माझा निरोप घेतात.

मी मग माझा मोर्चा शेजारीच वाळवावर बसलेल्या सौ मुक्ताबाय रघू व त्याची कन्या निर्मणी रघू यांच्याकडे वळवतो. निर्मणी सहावारी घातळ नेसली आहे. तिने मराठी मुलींसारखा केसाचा अंबाडा घातला आहे. अंबाड्यात फुले खोवली आहेत निमगोरी, निमसावळी अर्शा ही विशीतील तरुणी भरल्या देहाची व रेखीव अगाची आहे. थोडीशी उदास, खिन्न पण विचारी वाटणारी. गभीर हसणारी. 'मराठी प्रेमवर्धक मंडळी'ची ती कार्यकर्ती आहे. तिला सफाईने मराठी बोलता येत नाही म्हणून ती माझ्याशी इंग्रजीत बोलते. तिचे इंग्रजी बोलण फ्रेच भाषेच्या उच्चाराने दग घेऊन माझ्या कानावर पडत. आपल वय सागून ती मला म्हणते की उच्च माध्यमिक शिक्षणाचा (H. S. C) अभ्यासक्रम पूर्ण करून ती एका माध्यमिक शाळेत गणित विषय शिकवते. त्यांच्या कुडुबाची परिस्थिती गरिबीचीच आहे. गेली तीन वर्षे तिचे वडील वळीराम रघू टॅक्सी चालवतात. त्यांचे वय पचावन्न व आईचे शेहेचाळीस. स्वतःची टॅक्सी आहे. पण टॅक्सी धंद्यात पैसा मिळत नाही. मोटारीच्या पेट्रोलतेला-मध्ये कपात करण्यात आली आहे. जागतिक तेलसमस्येमुळे. त्यामुळे टॅक्सीवाल्याच्या समस्या वाढताहेत. आपण एकूण सहा भावडे. तीन भाऊ, तीन बहिणी. आपण भावडात पाचवी. एक विवाहीत बहिण मराठीची शिक्षिका आहे. दोन भाऊ कारखान्यात काम करतात. त्या दोघानी फक्त प्राथमिक शिक्षण पुर केलय. मोठ्या बहिणीचं नाव शाताबाय. मोठ्या भावाच अनिरुद्ध. धाकटी गीताबाय. भाऊ पुनाजी. धाकट्या गणपत. निर्मणीच बोलण सपताच मुक्ताबाय रघू माझ्याशी बोलू लागते. त्या मोरस मराठी बोलतात. ती सांगते, माझा माहेरचा नाव मुक्ताबाय येसू. आपले लोक महाराष्ट्रातील 'इंदरलोका'तून या बेटावर आले. (इंदरलोक म्हणजे महाराष्ट्रातील नेमका कोणता विभाग असेल याबद्दल माझ्या डोक्यात विचारचक्रे चालू रहातात) मुक्ताबाय बोलतेय, आमच्या बापाच नाव होतं नारायण. आईचं काशीबाय. आजोबाच माधु. आजीच नाव होतं साजा. वडील ड्रायव्हर होते. गोण्या

लोकाकडे काम करायचे. विलकुल शिक्षण नाही केल कारण ते खेड्यात रहायचे. काळ्या नदीच्या या प्रदेशातील या कास्कावेल खेड्यात मध्येच मला निर्मणी रघू इग्रजीत सागते.

‘ इंग्रजांच्या गुलामगिरीच्या जाचाला कटाळून काही बरेचसे मराठी लोक पळून या कास्कावेल गावात आले. रानावनात ते दिवसे घालवू लागले. लपून राहिले. त्यामुळे त्याच शिक्षण झाल नाही. पुढे जेव्हा गुलामगिरीचा कायदा रद्द करण्यात आला व बेटावरील गुलामगिरी नष्ट झाली तेव्हा मग काळ्या नदीच्या घनदाट अरण्यात दडून राहिलेले मराठी लोक शहराकडे स्थलातरीत होऊ लागले. तत्पूर्वी ते या अरण्य प्रदेशात कदमुळे खायचे. घेवडे, पाले भाजी, फळे याची लागवड करायचे. थोडी शेती करायचे. पालेभाजी, फळे, घेवडे विकायचे. निर्मणीला मध्येच थांबवून मुक्ताबाय सागते की तिच्या लहानपणी मराठी माणसे आपापल्या शेतात काम करायचे. पोट भरायचे. आमचा बाप मग शहराकडे निघाला. काम करायला लागला. निर्मणी रघू मला सागते की तिला दंतवैद्य (Dentist) होण्याची इच्छा आहे. महाराष्ट्रात तिला त्या शिक्षणासाठी एखादी शिष्यवृत्ती मिळू शकेल का ? ती विचारते. माझ्या मनात विचार येतो, या मुलीसाठी महाराष्ट्र सरकार व मराठी लोकांच्या सस्था काही मदत करू शकतील का ? आम्ही बोलत बसलो असता देवळात दहा पधरा मराठी स्त्रिया आल्या. त्यांच्या अगावरच्या कपड्यावरून त्या खूप गरीब वाटत होत्या. ऊसमळ्यात काम करणाऱ्या कामकरी बायांचा तो घोळका होता. साठीतील स्त्रियापासून बालिकांपर्यंत असा त्यांचा जमाव होता. त्यांच्यापैकी दोन मुलींनी प्राथमिक शिक्षण पूर्ण केलेले असतं. तरीपण त्या मुली घरीच आहेत. काही मुली उद्योगधंद्यात काम करतात. त्याच प्रत्येकी उत्पन्न पाचशे रुपये आहे. श्री. देश लडकू नावाचे तरुण व पदवीधर मराठी कार्यकर्ते मला सांगतात की या काळ्या नदीच्या प्रदेशात अशा तऱ्हेची गरीब पंचवीस कुटुंबे रहातात. नंतर मग देवालयऱ्या समोरच्या फरसबंद अगणात ‘ मराठी प्रेमवर्धक मंडळी ’तर्फे माझ्या स्वागताची व सत्काराची सभा होते. सत्तर ऐंशी तरुण, म्हातारी, बायका, पुरुष मंडळी जमली आहे. लोकाना बसायला बाक टाकलेले आहेत. फक्त माझ्यासाठी खुर्ची ठेवलेली आहे. ‘ म-प्रे म ’चे कार्यवाह देश लडकू (देश म्हणजे त्याच्या पूर्वजांचा आडनाव देशमुख होत, देश मला सांगतात) प्रास्ताविक भाषण करतात. ते इग्रजीत बोलतात. ‘ डोंगरातील उदीर ’ म्हणून इग्रजाकडून संबोधिले गेलेले मराठे लोक मॉरिशस बेटावरील या डोंगरात वस्तीला आले. हा पर्वत पहाडाचा प्रदेश त्यांना सह्याद्री पर्वत भागातील दऱ्याखोऱ्यासारखा वाटला. हा विभाग अजूनही इतका मागासलेला आहे की या प्रदेशात आजही माध्यमिक शिक्षणाची सोय उपलब्ध झालेली नाही. मॉरिशस बेटावरील मराठी समाजाची कहाणी थोडक्यात माझ्यासाठी सांगून देश आपल भाषण संपवतात. नंतर कुमारी निर्मणी रघू आपलं

लिहून आणलेल भाषण मराठीत वाचते, रोमन लिपीत ते तिने लिहिलेल असत. विठोबा खुमाईच्या देवाल्याचा इतिहास मी लिहून घ्यावा व महाराष्ट्रातील मराठी मडळीना सांगावा अशी त्या मला विनंती करतात.

एप्रिल १९८०

माजी मंत्री गणू गगाराम यांचे जामात श्री. ईश्राम यांच्याकडे दुपारचा मी जेवायला आलोच. तत्पूर्वी त्यांनी मला बसमधून मॉरिशसची राजधानी पोर्ट लुईस या डुमदार शहरातून फिरवून आणलेल असत. पोर्ट लुईस हे सुंदर बंदर आहे. पोर्ट लुईसचा बाजार, मार्केट, येथील संसद सदन, सुंदर उपवने, रेसकोर्स, म्युझियम, रस्ते, गल्ल्या, ब्रोळ, पहात पहात आम्ही सकाळभर भटकलो. भारत सरकारचे हायकमिशनर प्रेमसिंग यांच्या कचेरीलाही मी भेट दिली. परतु तीन मजली इमारतीतील त्या कार्यालयात मला काही उपअधिकारी भेटले वाचनालयात डोकावलो तर उघड्या कपाटांतून ठेवलेल्या शेकडो भारतीय पुस्तकात मराठी भाषेतील सात आठ किरकोळ पुस्तके तेवढी दिसली. मराठी पुस्तकाच्या हायकमिशनरच्या कचेरीतील या उपेक्षेबद्दल या पूर्वीच 'मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशन' च्या कार्यकर्त्यांनी माझ्याकडे तक्रार केली होती. दुपारी वाकवाला ईश्राम मला आपल्या घरात घेऊन जातात. मॉरिशस-मधील बसवहातूक मला आवडते. एका बसमध्येच बसल्या बसल्या जगातील सगळ्या महान संस्कृतींचे चिमुकल दर्शन बसमध्ये मला घडल. चिनी, आफ्रिकन, इंग्रज, फ्रेंच, भारतीय, अरब, इराणी, जपानी, क्रिओळ, (Creole) इस्लाम, स्त्री पुरुष मडळी आपापल्या भाषेत बडबडत एकाच बसमधून प्रवास करीत होती. हा अनुभव अद्भुत होता बॅबेल ऑफ टंग्ज (Babel of Tongues) चें स्वरूप बसला आलं होत. ईश्रामचं घर नीट नेटक, डुमदार, देखणं, सभोवार झाडापुलांनी बहरलेल असं आहे. ते सरकारी नोकर आहेत व त्याची पत्नी प्राथमिक शिक्षिका आहे. दोघाना मिळून महिना दोन अडीच हजार रुपये पगार मिळतो घर आतून बाहेरून दाखवताना त्यांच्या पूर्वजानी भारतातून आणलेल व आजवर जपून ठेवलेल एक भिंतीवरील चित्र मला ईश्राम आवर्जून दाखवतात. कुरुक्षेत्रावर त्याच सारथ्य करणाऱ्या कृष्णाचा अर्जुनाशी चाललेल्या सवादाच ते रगीत चित्र असत रविवर्मा शैलीतील. ईश्रामकडे मला सोबत करायला व नंतर मला आपल्या घरी न्यायला देश लडकू आलेले असतात. श्री लडकू मला म्हणतात, गणू गगाराम यांचे पूर्वज कोल्हापूराहून या बेटावर आले. त्यांच्या आज्ञी आजोबांच्या बोलण्यात पुकळदा 'कोल्हापूर' हे नाव यायच. ईश्राम व देश लडकू दोघेही तिशी बत्तिशीतील तरुण आहेत. ईश्राम मला सांगतात की आपलं आडनाव 'मोहिते' असल्याचं त्याची आज्ञी त्यांना सांगायची आणि 'मल्हारी' हे नाव ती पुकळदा उच्चारायची. आजही ते नाव आपल्या घरात वारवार उच्चारल जात.

ईश्राम मला म्हणाले. पाश्चात्य पद्धतीने देवलावर आम्ही जेवतो. मांसाहार देखील पाश्चात्य पद्धतीचाच असतो. देवलावर फळरसही ठेवलेला असतो. मी जेवणानंतर देश लडकूच्या निळ्याभोर वोकसवंगनमधून त्याच्या रचनासुंदर बगल्यात प्रवेश करतो. मराठमोळ्या शैलीत नऊवारी लुगडे नेसलेली व डोक्यावरून पदर घेणारी त्यांची आई माझ स्वागत करते. बगल्याला आणखी एक वरचा मजला आहे आम्ही खालीच अद्ययावत सजविलेल्या दिवाणखान्यात मऊ मऊ कोचात बोलत बसतो. लडकूच्या घरात श्रीमती भिकाजी रहातात. तिने पन्नाशी ओलांडली आहे. तिच्या कमाळाला ठळक कुकू आहे. बारीकशा अंगाची, सुदृढ प्रकृतीची, हसतमुख व प्रसन्न अशी ती माझ्याशी बोलते आहे.

सोनी गोविंद हे तिचे आईकडचे नाव. सासरचे नाव जनीबाई भिकाजी वडीलांचे नाव लाडू गोविंद. सासऱ्याचे नाव इस्नू गोविंद. आजी (वडीलाची आई) महाराष्ट्रातील होती. तिचा आज्ञा मॉरिशसचा होता. महाराष्ट्रात जाऊन त्याने लग्न केले व आजीला बेटावर घेऊन आला. आजी लग्न करून घरात आली तेव्हा तिच्या अगावर पाल पडली. तेव्हा ज्योतिषाने सांगितले की ती सहा महिन्यात मरणार. म्हणून ती परत हिंदुस्थानात जाण्यासाठी रडू लागली. देशची आई मोरस मराठीत अस्खलीत बोलते आहे. मग तिच्या नवऱ्याने तिला हिंदुस्थानात नेले. तिथे ती मरण पावली परंतु तत्पूर्वी बेटावर तिने नवऱ्याबरोबर बरीच वर्षे ससार केला होता. तिला चार मुले होती. ती मरण पावल्यावर नवऱ्याने अनुष्ठान केले व हिंदुस्थानातून तो तिची माती (राख) व हाडे (अस्थि) घेऊन आला. तिची मुले बापाबरोबर बेटावर परत आली. पण आता एकच जिवंत राहिलाय. तो मुंबईत गेली चौदा वर्षे 'स्वामी मुक्तानंद' म्हणून स्वामी झाला. त्याचे पहिले नाव होतं लक्ष्मण इस्नू. देशलडकूची आई मला सांगते की माझ वडीलाकडचे आडनाव 'राणे'. माझ्या सासऱ्याचा बाप कुलीमधी आला होता. तिचे नवऱ्याकडचे आडनाव होतं जाधव. भिकाजी जाधव ती सांगते. "मराठी वायसा वायसा बोलता येतं. आजाने वायच वायच घरामधी शिकवले. मराठी वायस वाचते. खूप नाय. सगळ्या गोष्टी वायस वायस. तिचा एक मात्र भाऊ शिवराम गोविंद टाईमकीपर होता. त्याला पक्षघात झाला. त्याचा एक मुलगा बेटावरील 'टेलिकॉम्युनिकेशन' मध्ये काम करतो. दुसरा लंडनमध्ये 'पुरुष रुग्णसेवक' (Male nursing) चा अभ्यासक्रम पुरा करतोय. "आजीची आजी नी आजाने पदरपुराहून विठोबा रघुमाईची मूर्ती आनले. ताब्याचे. तो खुसी होता पंढरपूरला जायचा. रविवारला सकाळचे घरात पदरीमहात्म्य वाचायचा. शनिवारी शनिमहात्म्य वाचायचा. विठोबा रघुमाईची मूर्ती देऊन आज्ञा म्हणाला होता मुलाला, श्रीमती भिकाजी मला सांगते, तुम्ही पूजाविजा करत नसाल तर देवळामधी नेऊन द्या. पण ते घरामधी पूजा करतात. आपल्या मुलाबद्दल बोलताना

श्रीमती देशलडकू म्हणाल्या मला चौघी लेकी. चद्रावती, चपावती, मीराबाय, जयवंतीबाय. चपावतीच्या मागचा मुलगा भीमसेन भिकाजी हा नागपूरच्या मेडिकल कॉलेजमध्ये शिकून डॉक्टर झाला आहे. बेटावरील मराठी समाजात आता तीन डॉक्टर आहेत. ती सांगते. डॉ. सखाराम, डॉ. सदासन डॉ. भिकाजी. पहिल्या डॉक्टराने सोव्हिएट रशियामधून डॉक्टरी पदवी घेतली. श्रीमती भिकाजीचे यजमान वाकवाला एक लहानसं दुकान चालवीत असत दुकानाची जागा भाड्याने घेतलेली होती. प्राथमिक शिक्षिका होऊन एकटी मीराबाय कुटुंबाचा आधार बनली होती. मीराबाय माझ्या समोर बसलेली असते. आम्ही खूप गरीब होतो, ती सांगते. दोन भाड्याची घरे होती. भीमसेन भिकाजी भारतात मेडिकल कॉलेज-मध्ये शिकत होता बेटावरील भारतीय वकिलातीत तेव्हा श्री. प्रधान हे महाराष्ट्रीय माणूस वरिष्ठ अधिकारी होते. त्यांनी आमची परिस्थिती पाहून भीमसेन भिकाजीला डॉक्टरी अभ्यासासाठी भारतात सरकारी पातळीवर सोय करून दिली. देश लडकू त्यावेळी प्राथमिक शिक्षक म्हणून काम करीत ते मला म्हणाले, तेव्हासुद्धा आपल्या पगारातून शहर रुपये आपण भिकाजीला पाठवीत असू. देश लडकू स्वतःबद्दल बोलतात. त्यांच्या वर्डीलाच नाव भिवा लडकू. लहानशा ऊसमळ्याचे ते मालक होते. कधी कधी रोजदारीवर शेतमजूर आपल्या ऊसमळ्यात ते कामाला लावीत. पण नेहमीच ते स्वतः खूप राबायचे. त्या सात वर्षात जमिनीची किंमत एकरी चाळीस रुपयापासून पांचशे रुपयापर्यंत वाढली होती. मीराबाय मधून मधून आईबरोबर मराठीत बोलत होती.

एप्रिल १९८०

रात्री देशमुखराव लडकू मला आपल्या व्होकस वॅगनमधून श्री. उमाजी सखाराम यांच्या घरी घेऊन येतात. मराठी फेडरेशनतर्फे ही भेट अगोदरच संयोजिलेली असते. तीशी पस्तिशीतील उमाजी सखाराम हे चाचा रामगुलाम यांच्या मंत्रीमंडळातील युवक कार्यक्रमा, व्यवसाय व विकास खात्याचे मंत्री आहेत. स्वतः ते ऊसमळ्याचे मालक आहेत. उंच, सडपातळ अंगाचे. काळ्यातच जमा करता येतील इतके सावळे. हसत-मुख. बोलके. त्यांनी माझ स्वागत कोकचा ग्लास पुढे करून केले. रात्री साडेआठला मी त्यांच्याकडे गेलो. परत निघाले तेव्हा मध्यरात्र होत आली होती. त्याच अस झाल आम्ही बोलत बसलो होतो त्याचवेळी मॉरिशस दूरदर्शनवर जवळच्याच रेयुनियन बेटावर (Reunion Island) त्यांच्या दूरदर्शनवर दाखविला जाणारा रंगीत चित्रपट प्रक्षेपित केला जात होता. सखाराम यांच्या ऐसपैस अशा दिवाणखान्यात आम्ही बसलो होतो. समोरच दूरदर्शन चालू होत. चित्रपट प्रदीर्घ व महत्त्वाचा होता. अमेरिकेचे अध्यक्ष केनेडी यांच्या खुनानंतर जो न्यायालयीन खटला झाला तो

दाखविला जात होता. आम्ही चित्रपट पहाता पहाता बोलत होतो व बोलता बोलता चित्रपट पहात होतो. आमच्या आजुबाजूला मोकळे सोडलेले दोन तीन धिप्पाड अल्सेशियन कुत्रे वावरत होते. मधूनच सखाराम याचा चार वर्षांचा धाकटा मुलगा त्याच्या अगावर येऊन लाडीक लेळण घेत होता. आपले वाडवडील रत्नागिरीहून या बेटावर आल्याचे मला सखाराम म्हणाले. आपल्याला थोडस मराठी येत अस सागून त्यांनी मला मराठीतील पुढील बालगीत म्हणून दाखवले.

येरे येरे पावसा
तुला देईन पैसा
पैसा झाला खोटा
पाऊस आला मोठा

मग मला सखाराम म्हणाले, इंग्रजीत, 'आय अँड ओन्ली मिनिस्टर विदाऊट सिक्युरिटी' (सरक्षण न घेणारा मी एकच मंत्री आहे.) नंतर आपल्या तीन कुत्र्याकडे बोट दाखवून ते म्हणाले, 'दे आर माय सिक्युरिटी' (ते माझे सरक्षक आहेत.) शरद पवार महाराष्ट्राचे मुख्य मंत्री असताना आपण महाराष्ट्रात आलो होतो. पवार यानी आपल महाराष्ट्राच्या विधानसभेत स्वागत केल व ऊसमळे व साखरकारखाने पाहाता यावेत म्हणून आपला महाराष्ट्राचा दौरा आखल्याच त्यांनी माजितलं चित्रपट मपल्यानंतर आम्ही मगगात्रे पडलो तेव्हा सखाराम यानी आपल्या घराशेजारची केवढीतरी मोठी मोकळी जागा मला दाखवली. मॉरिशस बेटावर 'विटा (विटोव्हा) मराठी सांस्कृतिक केंद्र' (Vitto Marathi Cultural Centre) बांधण्यासाठी मराठी मंडळीनी ती जागा राखून ठेवल्याची माहिती त्यांनी मला दिली. त्या सांस्कृतिक केंद्राची रुपरेखाही त्यांनी मला सांगितली. एक मोठी तीन मजली इमारत. इमारतीत काही खास प्रदर्शनांची दालने. बेटावर आलेल्या महाराष्ट्राच्या विविध भागातील लोकांचे सांस्कृतिक दर्शन या प्रत्येक दालनांतून माडण्यात येईल. उदाहरणार्थ, रत्नागिरीहून आलेले लोक 'रत्नागिरी' दालन सजवतील. 'सातारा' दालनात सातान्याची वैशिष्ट्ये असतील. 'पुणे दालन मुवई' दालन असेल. एका मजल्यावर अतिथीगृह असेल. तिथे महाराष्ट्रातून या बेटावर सांस्कृतिक, शैक्षणिक, व अन्य भेटीसाठी येणाऱ्या महाराष्ट्रीय माणसांची रहाण्याची सोय कर्मात वमी खर्चात केली जाईल. एक नाट्यगृह व चित्रपटगृह असेल. मराठी नाटके, लोकनाट्य, लाकसगात व मराठा चित्रपट तिथे प्रदर्शित केल जाताल. सभासमलनासाठी सभागृह असेल. महाराष्ट्रातील साधूसताचे व लोकदैवतांचे दर्शन घडविणारे खास दालन असेल. तसेच छत्रपती शिवाजी महाराजापासून तो राणी लक्ष्मीबाईपर्यंतचा मराठ्यांचा इतिहास सचित्र दाखविणारा विभाग असेल. अद्ययावत मराठी पुस्तकाचे ग्रंथालय व

अभ्यासिका असेल व सशोधन विभागही असेल. हे आमचे स्वप्न या बेटावर साकार होण्यासाठी महाराष्ट्रातूनही आम्हाला आर्थिक व सांस्कृतिक सहकार्य सतत मिळाले पाहिजे. सखाराम मला आवर्जून सांगतात.

एप्रिल १९८०

मॉरिशसमधील विशी-तिशीतील तरुण मंडळींचा एक गट 'ग्रूप थर्टीन' (Group Thirteen)—'मंडळी तेरा' या नावाने कार्यरत असतो. या मंडळाचे सभासद फक्त तेराच असतात असे नाही. जास्तही आहेत पण तेराजणानी एकत्र येऊन हा 'ग्रूप' स्थापन केलेला असतो म्हणून हे नाव दिलेले असते. या 'ग्रूप'चे नेतृत्व करीत असतात तरुण मराठी वॉरिस्टर व चाचा रामगुलाम यांच्या मंत्रीमंडळातील तरुण मंत्री सुरेश मुरवा. चाळीशीतील सुरेश मुरवा 'माहिती आणि नभोवाणी खात्या'चे मंत्री आहेत गोविंद सोनू यांचे थोरले चिरजीव आनंद सोनू मला 'ग्रूप तेरा'च्या बैठकीच्या ठिकाणी घेऊन येतात. त्यांच्या नव्या कोऱ्या टोयोटा गाडीतून, बरोबर बाबूराम गणेश पण आहे. शहरी वस्तीपासून तीस चाळीस मैल दूर काळ्या नदीच्या प्रदेशात. पण समुद्र किनाऱ्याजवळ. एका नव्याने बांधलेल्या पंचतारांकीत हॉटेलमध्ये आम्ही जमतो. 'ग्रूप तेरा'ने आज खास माझ्यासाठी भोजन व सवादाचा कार्यक्रम आखलेला असतो. मॉरिशसमधील आघाडीवरचे तरुण लेखक, कवी, इतिहासकार, प्राध्यापक व 'मॉरिशस लेखक संघा'चे सरचिटणीस आनंद मल्लू तिथे असतात. तसाच त्याचा धाकटा भाऊ व 'मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशन'चा कार्यवाह विरजानंद मल्लूही असतो. इतर बरीच तरुण अध्यापक मंडळीही हजर असते. या 'ग्रूप'मध्ये स्त्रियांना प्रवेश नसावासा मला वाटते. आम्ही हॉटेलमध्ये येऊन पोचतो तेव्हा सध्याकाळ ओसरत असते जवळच त्या बेटावरचे दीपगृह अक्राळविक्राळ उभे आहे. वर निळेभोर आकाश व खाली निळाभोर महासागर डोळ्याचे पारणे फेडतो आहे. निसर्गसौंदर्याची तर सभोवार लयलूट आहे. आम्ही हॉटेलच्या तळमजल्यावरच्या स्नानतलावाजवळ एका सुंदर उद्यानात खुर्च्या टाकून बसलो आहोत. स्नानतलावाचा आकार कमल पत्रासारखा रचना सुंदर दिसतोय. त्या तलावाचे हिऱवे निळे पारदर्शक पाणी पाचू हिरे मोत्यांची जादू विजेच्या प्रकाशात अद्भुततेने करीत आहे. सुरेश मुरवा 'मॉरिशसचा सच्चा मित्र' म्हणून माझं स्वागत करतात. आपल्या छोट्या भाषणात एकूणच तरुण पिढीपुढील बेटावरच्या वाढत्या समस्या ते मांडतात. स्वतः ते खूप धडपड करून शिकले. बेटावर ऊसमळ्यात व श्रीमंताच्या धरीदारीही त्यांनी गडीमजुराची कामे केली. गरीबीमुळे बरीच तरुण मंडळी या बेटावर शिक्षणाला कशी सुकते ते त्यांनी सांगितले. वॉरिस्टर होण्यासाठी

आपण इग्लंडला गेलो तव्हा गरीब परिस्थितीतील मराठी कुटुंबानी पैसा पैसा गोळा करून आपला शिक्षणाचा खर्च चालवला, ते म्हणाले. शिवाय बूट पॉलिश करण्यापासून तो हॉटेलात बशी विसळण्यापर्यंतची कामे इग्लंडच्या वास्तव्यात आपण केली, त्याचं चित्र त्यानी उभे केले. परत आल्यावर तरुण पिढीच्या झुंजार राजकारणातील (Militant Mauricien Movement) लढाऊ मॉरिशियन चळवळीत आपण भाग घेतल्याच त्यांनी सांगितले. मग मी स्वागताच्या भाषणाला उत्तर दिले व विशेषतः हिंदी महासागरातील विविध बेटांवरील राजकारणाचा उल्लेख केला. जवळच असलेल्या आफ्रीका खंडातील वसाहतविरोधी लढ्यांचे क्रांतिकारी स्वरूप लक्षात घेण्याचं मी समोरच्या तरुण मंडळीला आवाहन केले. मॉरिशियन म्हणून जी बेटांवरील जनतेची अस्मिता (identity) आहे तिचा अविभाज्य घटक बनून या तरुणाना आपली भूमिका कशी पार पाडता येईल ते सांगण्याचा मी प्रयत्न केला. नंतर प्रश्नोत्तरे झाली. त्यावेळी बोलताना 'दक्षिण आफ्रीकेत' व 'ब्रिटीश गियाना' सारख्या देशात भारतीय लोकांची कशी दुर्दशा करण्यात येत आहे याचे चित्र मुख्यानी रेखाटले. आफ्रिकन लोकांचा एक घटक भारतीयानादेखील आपला मानतो, ते म्हणाले. मराठी तरुणांनी विलक्षण गाभीर्याने विचारलेल्या प्रश्नात, महाराष्ट्र सरकार त्या तरुणाना वैद्यकीय, इंजिनियरींग, विज्ञान, तांत्रिक शिक्षण याबाबत काही सहाय्य करू शकेल का, असा प्रश्न सतत विचारला जात होता. कारण मध्यम परिस्थितीतील या बेटांवरील मराठी तरुण तरुणी उच्च उपयुक्त शिक्षणासाठी इग्लंड, फ्रान्स, अमेरिकेला जाऊ शकत नाहीत असं सगळेजण म्हणाले. मॉरिशसच्या एकूणच भूत, भविष्य व वर्तमान काळाचा विचार करणारा व इतिहास सांगणारा ग्रंथ आपण फ्रेंच भाषेत लिहिल्याचं मुख्यानी सांगितले तो लवकरच फ्रान्समध्ये प्रसिद्ध होत असल्याचही ते म्हणाले. नंतर आमची जेवणे चालली असताना तेथील व्यवस्थापन करणारा तरुण माणूस मला परिचित असलेल्या गोत्रेकरी ख्रिश्चनासारखा वाटला. सडपातळ खेळाडू अगाचा. मध्यम उंचीचा. निमुळता लांबट चेहरा. भावूक स्वभाळू. हनुवटीखाली छोटी टोकदार दाढी. मी त्याला हळूच विचारलं, 'हाव गोयकार आसलो मुरे'. तो खुदकन हसला. चकितच झाला. आपण गोवन् असल्याचं सांगून आपलं नाव 'मारिओ' असल्याचं त्यानं सांगितले. हॉटेलात एक उत्कृष्ट असा आणखी एक गोवन स्वयंपाकी असल्याचं तो मला म्हणाला. हॉटेलच्या स्वयंपाक घरातून जाऊन त्याला तो घेऊन आला. 'परेरा' आडनावाचा. पन्नाशीतला आम्ही तिचेही ओझरते कोकणीत बोललो. गमत म्हणजे भाड्यासाठी खास लॉव्हरच फ्रेंच पद्धतीच डिश मॉरिओने पाठविलं. परेरा लवकरच मॉरिशसमधील सर्वात टॉप हॉटेलमध्ये टॉप पगारावर टॉप स्वयंपाकी म्हणून जाणार होता. जेवणानंतर समुद्रकिनार्यावरच्या मऊशार पांढऱ्याशुभ्र वाळूतून आम्ही संवादवेडे होऊन मनसोक्त भटकलो. आयुष्यात प्रथमच अगदी जवळून मी दीपगृह

पाहिल. त्याचा अवाढव्य परिसर व त्याची चौफेर प्रकाश फेकीत राहणारी राक्षसी उची माझ स्वतःच या विश्वातील टेंगूपण सिद्ध करीत होती. समोर अनंत व अफाट पसरलेला महासागरही मला तसा पाहून हसत होता. रात्र चाढणी होती. तारेही आकाशात डोळे मिचकावून माझी थडामस्करी करीत होते.

७ एप्रिल १९८०

श्री. लडकूच्या घरी मी सकाळचा आलोय. त्याचा मुलगा देशलडकू मला आपल्या छोट्या मोटारीतून वाकव्याला घेऊन आलाय. त्याच नाव आहे भिवा लडकू. सत्तरी जवळ आलेले. त्याच्या छोटेलानी दुमदार घराजवळ 'बहाई सेन्टर' चा मोठा फ्लक डोळ्यात भरण्याइतका झळकतोय. घरासमोर सुंदर बाग विविधरंगी फुलानी बहरली आहे. मुंबई पद्धतीच्या कोचावर बसवीत लडकू माझं स्वागत करतात. हवेत गाखा आहे व श्री. लडकू अद्यावत पाश्चात्य सुटबुटात आहेत. मीही माझा सूट टाय बगैरेमध्ये त्यांच्या घरात आलो आहे. बसता बसता मी त्यांना मराठीत विचारतो, 'मराठी बोलता येत का?' ते मला इंग्रजीत सांगतात, 'अ लिट्ल ब्रोकन् कलोनियल टाईप ऑफ मराठी.' घरात जाऊन ते आपल्या पूर्वजाचे कागदपत्र माझ्यासाठी बाहेर आणतात. आपले वडील लक्ष्मण लडकू याच्या बेटावरील जन्मनोदीचा दस्तऐवज ते मला वाचायला देतात. या बेटावरील 'शामारेल' (Shamarel) या अवघड व दाट जंगलाच्या पहाडी प्रदेशात लक्ष्मण लडकूंचा जन्म इ. स. १८७६ सालच्या सप्टेंबर महिन्यात तेवीस तारखेला रात्री आठ वाजता झालेला असतो. ते मला इंग्रजीत म्हणतात, 'लडकू' हे नाव बरोबर आहे का? की 'लाडकू' असायला हव?' स्वतःबद्दल माहिती देताना ते सांगतात की, त्याचा स्वतःचा एक ऊसमळा आहे. (Sugarcane Plantation) स्वतःची जमीन जुमला व मालमत्ता आहे. १९४४ साली ते मादागास्कर बेटावरून मॉरिशस बेटावर रहायला आले. त्यावेळी मादागास्करला एक मराठी डॉक्टर रहात होते, त्यांचे नाव

होते डॉक्टर रामा. १९३०-३२ साली मॉरिशस बेटावरून ते मादागास्करला रहायला गेले. आता ते नाहीत. त्याचे दोन मुलगे फ्रान्समध्ये रहातात. डॉक्टर रामांची पत्नी महाराष्ट्रातील होती. श्रीमती कमला रामा. त्याचे दोघे बंधू शिवराम रामा व गोविंद रामा हेही डॉक्टर होते. त्यांचीही महाराष्ट्रातील मुलीशी लग्ने झाली होती. कदाचित त्याचे पूर्वज पुणे विभागातून या बेटावर आले होते. रामा मडळीपैकी एक भाऊ मादागास्कर बेटावरच एक लहानसा व्यापारी म्हणून राहिला. लवंग, कॉफी, बगैरे मालाचं त्याच दुकान होत. स्वतः श्री. लडकू यानी शिक्षकाची परीक्षा दिली होती व प्रशिक्षित शिक्षकाचे प्रमाणपत्र मिळवून काही काळ शिक्षकी केली होती. त्यावेळी शिक्षकाला पंधरा रुपये पगार मिळायचा. १९३४ साली शिक्षकी सोडून ते घद्यात पडले. तीन चार वर्षांत छोट्या घद्यात 'ट्रेडर' म्हणून त्यानी जम बसवला.

श्री. लडकू मला म्हणाले की ते 'लोकराज्य' नेहमी वाचतात. त्यांना ते फार आवडत. जर कधी ते महाराष्ट्रात आले तर त्यांना लोणावळा येथे जायला फार आवडेल. आम्ही बोलत असताना लडकूचा तरुण नातू येतो. त्याच नाव आहे शेष. इंग्रजी चौथीतून (फॉर्म फोर) त्याने शाळा सोडलीय आणि तो 'ऑटोमोबाईल' चा कोर्स करतोय. लडकूना एकूण चार मुलगे दोन मुली. एक मुलगा स्कॉटलंडमध्ये रहातो. त्याने स्कॉटीश मुलीशी लग्न केलय. त्याच नाव लालधतराव लडकू बलधतराव लडकू हा मॉरिशसच्या परिवहन खात्यात (ट्रान्सपोर्ट) काम करतो. देशमुखराव लडकू बँकेत काम करतो. केनिया विद्यापीठातून त्याने बँकीकची पदवी घेतली आहे. सनकराव लडकू हा असमळ्यावर काम करतो. तो आठवीपर्यंत शिकला. त्याची मुलगी जयवती लडकू. विवाहित ती प्रशिक्षित शिक्षिका म्हणून काम करते दुसरी मुलगी नलिनी लडकू पुण्यातीस फर्ग्युसन मेहाविद्यालयात तिने चार वर्षे शिक्षण घेतलं तिचे लग्न श्री. ताकवी या बिहारी गृहस्थाशी झालेल आहे व ते एका बँकेचे मॅनेजर आहेत. सहासष्ट वर्षांचे लडकू मला सांगतात की त्यांच्याबरोबरचे काही रहातारे या बेटावर अजून ह्यात आहेत. त्यांच्यात श्री. रामचंद्र रामा हे सर्वांत वडील. शाहेंशी वर्षांचे. श्री. लडकू मोरस मराठीत मला सांगतात, त्यांना खूप माहीत हाय. दुसरे रहातारे आहेत आत्मा हीरू ऐंशी वर्षांचे. ते वाकव्याच्या मराठी मडळीनी बांधलेल्या 'विठ्ठल रखुमाई' च्या देवळाचे पुजारी आहेत. तेथील 'धार्मिक समे'चे ते काम पहातात. श्री. लडकूंच्या पत्नीच नाव आहे लक्ष्मी.

मोरस मराठीत बोलताना श्री. लडकू मला सांगतात, 'रामचंद्रला लय माहिती हाय. लहानपणी आमचे आज्ञे वडील काम करीत होते शेतात. जमीनदाराचे शेत, जमीनदार युरोपीयन होते. शेतात मकई (मेझ) लावायचे. बीन, कादे, लावायचे. माझ्या बापाने हे काम केले. मराठे समदे लय करून सायबाचे मार्ता शेतीकाम करायचे. लय रहायचे 'व्हॅक रिव्हर डिस्ट्रीक्ट' मध्ये. (काळ्या नदीच्या प्रदेशामध्ये) आजकाल

कोन शहरात गेला. ब्लॅक रिव्हर डिट्रिटमध्ये लय मराठी हाय. तसेच डिस्ट्रीक्ट सावाना-मध्ये (Savanna). मराठ्याच हेच काम होत. शेतीभाती करायचे लय काम. त्याला अपवाद होता सावन जिल्हा. या जिल्ह्यात ऊसमळ्यात काम करायचे. काळ्यानदीच्या प्रदेशात मराठे शेतीभाती करायचे. अदोगर गावात मराठी भाषा होती. अदोगर शहरातले माणसे गावात जायचे. लग्नीन करायचे. शहरातले माणसे क्रिओली भाषा बोलायचे. गावातले समदे मराठी बोलायचे. दुसरी भाषा त्याना यायच नव्हती. अगोदर बिहारी लोक, मराठी लोक अशी ' डिस्ट्रिक्शन ' नव्हत, लग्न समदं आपन पहायचे-ठरवायचे.' आम्ही बोलत होतो आणि तेवढ्यात या वेटावरचा तरुण कार्यकर्ता व नाट्यकलावत पुष्पाजी नारु मला आपल्या घरी न्यायला येतो. त्याच दिवशी नारुच लग्न असत. ऊच, भरघोस देहाचा, देखणा, नम्र पण ढगदार बोलणारा, काळा सावळा, मराठमोळा दिसणारा. आपली मोटारगाडी घेऊन तो येतो तो चांगल-मराठी बोलतो. वरचस मुंबई-पुणेरी मराठीच्या जवळपास येणार. श्री. लडकू त्याच स्वागत करतात. 'स्प्राईट' या रुचिसुंदर पेयाची बाटली फोडतात. ग्लासात पेय ओततात. काही थोडा वेळ आम्ही पेयपान करात बोलत बसतो. पुष्पाजी नारु मला सांगतो, 'माझ्या लग्नाचा गोधळ आहे तो तुम्ही ऐकायला या. माझे वडीलच. गोंधळ घालतात. माझे वडील तुळजापूरहून आले. आमची देवी भवानी. आम्ही 'कदम' आहोत. माझे वडील ७६ वर्षांचे आहेत.' नंतर आम्ही श्री. लडकूचा निरोप घेतो. सुंदर मुलायम गाडी हाकीत पुष्पाजी मला 'अरेत्ता (Henritta) या मॉरिशस वेटावरील मध्यवर्ती भागात घेऊन येताहेत. 'रन्नागिरी अस या भागाला दुसर नाव पडलय. या परगण्यात बरीच मोठी मराठी वस्ती आहे. पहाडी प्रदेशातून जाताना एका धवधव्याकडे पहात आम्ही थांबतो. ते निसर्गदृश्य मला विलक्षण मोहून टाकते. तिथे एक तरुण मराठी कलावत आम्हाला भेटतो. नारु माझी त्याच्याशी ओळख करून देतात. त्याच नाव रुक्मानंद गोविंद जगताप. मॉरिशसच्या दूरदर्शनवर ते मराठी कार्यक्रम देतात. दर महिन्याला एक सांस्कृतिक कार्यक्रम. स्वतः ते गातात. त्याना अनेक प्रकारची गाणी गाता येतात गणपतीची गाणी. आरती. नारु मला सांगतात की या वेटावर नुकताच जो 'यूथ ड्रामा फेस्टिवल' झाला, त्यात तो दुसऱ्या क्रमांकाचा श्रेष्ठ नट ठरला. आरेताला आम्ही नारुच्याच घरी येतो. हे घर पाहून (व भोवतालची घरांची वसाहत पाहून) मला कोकणातील माझ्या कौलारू घराची व घराभोवतालच्या 'अवाठा'ची आठवण प्रकर्षाने येत रहाते, या घराला एके काळी मागील दारी गुरांचा गोठा होता. तो लग्नाच्या गोंधळातही नारु मागील दारी मला नेऊन दाखवतो. आता तिथे बिन्हाडकरू रहातात. स्वतः पुष्पाजी नारु हा मॉरिशस सरकारच्या 'यूथ ड्रामा फेस्टिवल' विभागात सघटक, सचालक व दिग्दर्शक म्हणून नोकरी करीत असतो.

गेल्या वर्षी या बेटावर आपण 'दशावतार' सादर केला. पुष्पाजी मला सांगतो. पूर्वीपासून आरेत्ताचे दशावतारी मंडळ या बेटावर दशावतार करीत आले आहे. कोकणात होणाऱ्या दशावतार पद्धतीनेच घेट हा दशावतार आजही मॉरिशस बेटावरची मराठी मंडळी सादर करते "आमचे दशावतार पूर्वी पुरुषच करीत होते. पण आम्ही स्त्रियांच्या भूमिका मुलींना देऊन सतत सहा तास हा दशावतार मॉरिशस दूरदर्शनवर 'लोक नाट्योत्सवा'त पेश केला. जुनी माणसे भीती घालत होती की तुमचे वाईट होईल जर मुलींनी काम केले तर. मग आम्ही मुलींना समजावून सांगितल आणि मग त्या आल्या." १९७७ सालापासून या बेटावर 'यूथ ड्रामा फेस्टिवल' सुरू झाला. या बेटावरचा तरुण कवी लेखक व नाटककार देवजी पडीया याच्या 'मी चाललो गगातीरी' व रत्नाकर मतकरीच्या 'मंत्र' या नाट्याचे प्रयोग स्पर्धेत झाले. १९७८ मध्ये 'कोण आहे आत?' या सौ. लीला फणसाळकर लिखित नाटिकेचा प्रयोग पुष्पाजी नारू यानी स्पर्धेसाठी बसविला होता. सजय गोविंद जगताप हा आरेत्ता भागातील मराठी भाषेचा व साहित्याचा चांगला जाणकार तरुण. काही वर्षांपूर्वी मुंबईतील एल्फिस्टन कॉलेजमध्ये तो शिकत होता व खास मराठी भाषेचा अभ्यास करीत होता. त्याचे वडील गोविंद जगताप हे या बेटावरील नामवंत असे मराठी भाषेचे शिक्षक. त्यांनी आपले आत्मचरित्र अलीकडेच मोरस मराठी भाषेत लिहून पुरे केले आहे. पुष्पाजी नारू गेली दोन वर्षे भारत सरकारची शिष्यवृत्ती मिळवून भारतात नवी दिल्ली येथे 'ड्रामा स्कूल'मध्ये नाट्य-विषयाचे शिक्षण घेत आहेत. मी पुष्पाजी नारूच्या घरात जातो. दारातच लग्नाचा मंडप, गुढ्या, तोरणे, आव्याच्या पानाचे टाळ लावून उभारण्यात आला आहे. घराच्या पडवीतून मी मधल्या दालनात जातो. कोकणात आम्ही म्हणतो त्याप्रमाणे ती त्या घराची 'वळई' आहे स्त्री-पुरुष मुलामाणसानी घर गजबजून गेले आहे. मधोमध वळईत एक हवनकुड पेटते आहे. त्या कुडातून अग्निज्वाळा रसरसून जिभल्या चाटल्यासारख्या वर उफाळताहेत. वळई काहीशी काळोखी आहे, पण अग्नीकुडामुळे ती आतून उजळली आहे. पुष्पाजीचे वडील, चुलते व इतर वयस्कर मंडळी त्या कुडासमोर घराच्या एका कोपऱ्यात हातात संघळ, तुणतुणे, ढोलके घेऊन उभी आहेत. गोंधळाचे गाण ते गाताहेत. मराठीत. भवानीचा गोंधळ चालू आहे. हळू हळू त्याची वाद्ये सुरांचा व नादाचा मेळ जमवतात. खाली पँट, पण डोक्याला मुडासेवजा फडक बाधून ही गोंधळी मंडळी कठाळी खरात गाणी गाताहेत. येणारी जाणारी मंडळी हवन कुडाला प्रदक्षिणा करून आहुती टाकताहेत. थोड्याच वेळात बोकड मारले जाऊन त्याची मुडकी हवनकुडाच्या सभोवार रचण्यात येणार होती, पुष्पाजी मला सांगतो. रात्री मला ती पहायला मिळतील. पुष्पाजीकडेच मी दुपारचं जेवण करतो. केळीच्या पानावर भात, आळूची भाजी, डाळ मी ओरपतो.

दुपारचे साडेतीन वाजलेत. माझा मुक्काम आनंद मल्लू (सावंत) कडे आहे. बोंबसिन या छोटेखानी शहरात उच्च पहाडी भागात त्याचा रचनासुंदर बंगला आहे. बंगल्यासमोर उद्यान फुललेलं आहे. जवळूनच एक नदी खूप खोलगट भागातून वहात जाते. दऱ्याखोऱ्यांचा तो खोलगट भाग भीषण भेसूर भासतो. मी, आनंद, आनंदाची आई सयाबाई आम्ही बोलत बसलोत. लवकरच आनंदाची धाकटी बहीण स्मिता हीच लग्न होणार आहे. घरात लग्नाची तयारी चालली आहे. वडीलघान्या स्त्रिया एकत्र जमल्या आहेत. करज्याची तयारी चालू आहे. आनंद या बेटावरचा कवी, कादंबरीकार, समीक्षक व एका महाविद्यालयाचा प्राचार्य तरुण. चाळीशीतला. त्याची आते यमनाबाय मल्लू, हिला तो आपल्या बैठकीच्या खोलीत घेऊन येतो. खोलीच्या खिडकीतून दूरवर उतरणीला पोर्ट लुईसच विहंगम दृश्य माझ्या नजरेत येतेय. हिंदी महासागरावरून नौकांचे चलनवलन चालू आहे. यमनाबाय मल्लू याची डोक्यावरून पदर घेतलाय. त्या मला आपल वय सांगतात. मोरस मराठीत. 'चार कोडी एक वरीस (४ × २० + १) : ' एक्याऐशी वर्षे. त्याचा जन्म आल्मा ऊस मळ्याच्या भागात झाला. आईचं नाव धोंडी. बापाच नाव बापू. तो गार्ड म्हणजे पोलिसमन होता. ती बोलत असताना आनंद मध्येच मला सागतो, इंग्रजीत, की त्याच्या वडीलाकडची भाणसे शिकलेली होती. म्हणूनच त्यालाही शिक्षण घेता आल. त्याच्या कुटुंबातील तोच काही पहिला सुशिक्षित नव्हता. त्याच्या वडिलाच्या आईनेही शिक्षणावर भर दिला होता. त्याचे वडील पोर्ट लुईस या राजधानीच्या शहरात रहात होते. त्यामुळे त्याच्यावर नागरी (urban) संस्कृतीचे संस्कार झाले होते. मग यमुनाबाय बोलतात, 'माझा आज्ञा माणगावातला (सावंतवाडी/सिंधुदुर्ग) सावंत. आमच्या बापाचा बाप परभू सावंत. माझ्या घरवाल्याच नाव होत तुकाराम गोविंद. तो देशातला होता. आम्ही लहान लहान होतो तेव्हा आईबापांनी लगीन करून दिल. नंतर वारले. त्यांनी तेथील काय गोष्टी नाय सांगितल्या माझ्या आईचे दहा पोर. पाच लेक. पाच लेकी. बाराशाला पाच दिवसाची पाचवी. तुनतुना वाजवून गाना रातभर होतील. बारा दिवसानंतर पाळणा सान्या आयाबाया येतील. नाव ठेवतील. खायाला पियाला चऱ्याच पाणी. बाऱ्याना डाळ. रातभर तुनतुना वाजवून लावणी बोलायचे. मला गान्याचा नाथ छंद. गवर गनपती येयल तवा गाना बोलूनशान फुगडी घालायच्या. माझा घरवाला रेल बसवायचा. जमीन घेतलाव. घर बनवला. खान्यापिन्याला ददात नव्हती. मुले मला ईश्वराने एक पन नाथ दिला. मी बहिनीच्या पोरान्चा सांभाळ केला. बहिणीच नाव आहे गजा मल्लू. बापाचं नाव मल्लू. आनंदाचा बाप माझा भाव. माझ्याहून लहान. पाच भावापैकी तीन आहेत. संभा

मालू, शिरपत मालू. (बोलता बोलता यमुनाबायचा गळा दाटून येतो.) नाना, मालू. तिघी बहिणी आहे. ईठा, कृष्णाबाय मालू. मी नाय शाळेत गेले मोठा भाव बोल्ला, पोरीना नका सिकवू. लय कसूर केली त्याने. तो सागायचा, पोरी आम्हाला सागरात घालतील. देले तिकडे मेले. म्हणून नाय गेलो बाबा शाळेत. लिहना नाय तर काय अधारात हाय. आईबापानी कसूर केल्यानी. लेकाची बात ऐकल्यानी. माझे समदे भाव सिकले. मी खाली कपडे शिवायचो. तीन हजार पैसे ठेवया तुझ्या नावावर, घरवाला म्हणायचा.'

यमुनाबाय आपली जीवनगाथा सांगताहेत आणि मी माझ्या जीवाचा कान करून ऐकतोय. त्यानी आपल ससारचित्र माझ्या डोळ्यासमोर उभ केले. लहानस त्याच ऊसाच शेत होत. छोट्या ऊसमळेवाल्यात त्याची गणना होत होती. यमुनाबाय मला सांगतात, '...तीनला कथा केलो. पोथी आयक्या देवाच्या म्हणून. इथे बोबासात घर केलाव. नंतर किरओळ (Creol) लोक आले. पोथी आयकायला लोक आले. मागची एक घटना आठवून यमुनाबाय सांगताहेत. 'समदे जेवून जेवून जाताहेत. किरओळ म्हणाले आमच्याकडे अस नाय चालत. गणपतीला नाच करीत होता. माझा बाप. माझा आज्ञा पोथी वाचायचा. पोलीस होता. लय शिकलेला होता. आर्जी नर्स काम करायची.' आनंद मला सांगतो, 'ती सर्टिफायड नर्स होती' 'आजी सुईणपण करायची.' यमुनाबाय बोलतात, 'हुशार लय होती. ईश्वराला मी बोलताव आमी कुनाला दुख नाय दिला.' मग यमुनाबाय जागेवरून उठून मला जवळ घेतात. माझ्या पाठीवरून आपला एकथाऐंशी वर्षांचा हात फिरवीत त्या मला आर्शाबांद देतात. 'ईश्वर तुमचा एकाचा एकवीस करेल. एवा जावा. प्रेम ठेवा' त्या म्हणतात. मी आतून बाहेरून गळवळून जातो. माझे डोळे पाणावतात. मी यमुनाबाईना लवून वदन करतो.

१० एप्रिल १९८०

'मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशन'चे कार्यकर्ते मला बाकवा येथील 'मराठी हॉल'च्या वास्तूत घेऊन येतात. या 'हॉल' भोवती बरीच मराठी वस्ती आहे. 'ब्रम्बई कॅम्प' असं त्या वस्तीला नाव पडलंय. प्रारंभकाळात मुंबई बदरातून बोटीने जी मराठी मंडळी मॉरिशस बेटावर आली तिचा 'कॅम्प' या भागात पडला होता. मला बरीच मराठी मंडळी येथे भेटतात. काही घरातूनही मी जातो. मध्यम वयाचे श्री. लक्ष्मण सखू व सौ. जय सखू आपल्या छोटेल्यानी सुबक घरात माझ स्वागत करतात. त्या आपली हकीकत सांगतात, 'बडीलांचा नाव गगाराम लक्ष्मण, आईच

नाव ध्रुपदा गोपाळ लन झाल्यावर बाप मोका (Moka) जिल्ह्यात रहायला आला माझा आजोरा मुलबातला. मग मॉरिशसमध्ये आला माझ्या बापाचा नाव कोंडी सखू, चावल लावायचा. त्याला पांच लेकरू. तीन मुलगे, दोन मुली. एक मुलगी लन झाल्यावर तिची सासू भाडायला लागली. नवऱ्याने दुसरा लग्नीन केला. तिला घरीच पोटागी मिळते. ती लेकराला शिकवते आपला वर्ग चालवते. पोरा येतात. पैसे देतात, वीस रुपये प्रत्येकजण. वीस पोरा येतात.

मी ' मराठी हॉल ' मध्ये जातो. हॉल लांबरुंद व प्रशस्त आहे. हॉल वसला ! ऐसपैस असे ते मंदिर आहे. भोवताली देवचाफा, कणेरी, ककर (सकासूर), गुलाब, शेवती, अशी फुलझाडांची सुन्दर रचना केली आहे. हॉलमध्येच एका दालनात विठोबा रघुमार्दची मूर्ती वर कटावर ठेवून उभी आहे दुसऱ्या दालनात महाराष्ट्रातून आणलेला शिवछत्रपतींचा अर्धपुतळा वैभवपूर्ण स्थानापन्न झाला आहे. बेटावरील मराठी लोक या महाराष्ट्राच्या दोन्ही दैवतांची पूजा मनोभावे करतात मॉरिशस बेटावरचा ' महाराष्ट्र ' या मराठी हॉलमध्ये चपखल डोळ्यात व मनात शिस्तो या देवाल्याचे पुजारी आहेत आत्माराम हीरू वय वर्षे ऐशी. जवळच हॉलला लागून त्यांचे घर आहे. ऐशी वर्षांचे हे गृहस्थ आखूड पचा व अगात कुडते घालून मॉरिशसमधील चाळीस वर्षांच्या तरुणासारखे तुरुतुरु वावरताहेत. मी त्यांच्याशी थोडावेळ बातचीत करतो. इथे ते पुजारी म्हणून अठरा वर्षे काम करताहेत ते मोरस मराठी बोलतात, " अठरा वर्षपूर्वी सरकारामधील काम करीत होतो. वडीलांच नाव भिवा हीरू दहा वर्षांचा होताव तेव्हा मृत्यु पावला व पुजारी म्हणून त्यांनी करावयाची कामे अशी होती नित्यकर्म विधी, सध्या, ब्रह्मयज्ञ. (मला ते कांही पूजा-पाठ संस्कृतमध्ये म्हणून दाखवतात वगैरे...ओंम् वश्वानि देव) पूर्वीचे पुजारी अर्जुन सुराजी. पेशाने ते कुभार होते. त्यांनी आत्माराम हिरूना पुजारीपण शिकवला. ते मला सांगतात, ' येथील सगळ्या बैठकामध्ये हवन होतो. ' ' बैठका ' हा खास मॉरिशस बेटावरील भारतीयांचा एकत्र येण्याचा रीवाज. भजन, पूजन, कीर्तन, कथन व परस्पर भेठीगाठी या ' बैठकी 'तून साधतात. हीरू पुढे सांगतात दर महिन्याला बैठका-(बैठका) होतात. दर सोमवारी एक बैठक ' मराठी हॉल 'मध्ये होते. चार वाजता. त्यावेळी आधी हवन करतील. मग सत्यनारायण कथा रामजन्म रामनवमीला साजरा होतो. तेव्हासुद्धा आधी हवन. मग पुराण वाचणे. शनिवारी शनिमहात्म्य वाचतात. सोमवारी शिवलीला वाचतात. शिवरात्रीला शिवलीलेची पारायणे करतात. आत्माराम हीरू आपल्याजवळच ' पूजामार्ग प्रदीप ' हे मराठी पुस्तक मला दाखवतात.

दुपारी दोन वाजता वाकवा येथील मराठी शिक्षक संघाच्या कार्यकर्त्या सौ. रत्नाबाय बापू मळा श्री. बाळशेट गोपाळ यांच्या घरी येऊन येतात. सौ. रत्नाबाय मध्यम वयाच्या, तरतरीत, देखण्या व मराठी बाण्याच्या. कपाळाला कुंकू. मराठी पद्धतीची आधुनिक केश व वेशभूषा. मृदु हळुवार बोलण. मॉरिशस दूरदर्शनवर महिन्यातून एक मराठी भाषेचा कार्यक्रम त्या पेश करतात माझी मराठी-दूरदर्शनवरची मुलाखत त्याच घेणार होत्या. दहा अकरा वर्षांपूर्वी बाळशेट गोपाळ मला बेटावर भेटले होते. मॉरिशस आकाशवाणीवर ते 'मराठी कार्यक्रमा'चे निर्माते व संचालक म्हणून तीस-पस्तीस वर्षे काम करताहेत. त्यावेळी मी मॉरिशस आकाशवाणीवर महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक वारशावृद्ध बोललो होतो. यावेळीही बाळशेट आकाशवाणीवर माझी मुलाखत घेणार होते. आपल्या दुमदार घरात आपल्या अभ्यासिकेत बाळशेट गोपाळ माझ स्वगत करतात. ही त्याची अभ्यासिका धार्मिक मराठी ग्रथांनी खच्चून भरली आहे. 'प्रसाद' मासिकाचे अक बांधून हारीने फळीवर माडले आहेत. 'मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशन' ने चालविलेल्या 'मराठी ग्रथालया'चे कामही ते ग्रथपाल म्हणून पाहतात. वय वर्ष एकोणसत्तर. ते चांगलं मराठी बोलतात. ते मला आपला दिनक्रम सांगतात. तरतरीत, मध्यम बांधणीचे व उंचीचे. गोरी उजळ अगकाठी. डोळ्यावर चष्मा. आपले पूर्वज सावंतवाडी-कुडाळ-माणगाव या भागातून आल्याच ते मला सांगतात. जुने कागदपत्रही आणून दाखवतात. एकदोनदा आषाढी यात्रेला (आळंदी पंढरपूर) ते महाराष्ट्रात आले होते तेव्हा माझ्याकडे राहून गेले होते. दुपारी मी त्यांच्याकडे जेवावं म्हणून ते मला खूप आग्रह करतात. पण—श्री. गोपाळ व सौ. रत्नाबाय बापूंकडे जेवायचं माझ अगोदरच ठरलेल असत. टेबलावरचा ताजा 'प्रसाद' मासिकाचा उघडलेला अक बंद करीत बाळशेट गोपाळ मला सांगतात, 'सकाळी वाचनालयात जाऊन वाचतो. मला पेन्शन मिळते. कुणाच्या घरी धर्मकार्य असेल तर जातो.' स्वतः बाळशेट गोपाळ बेटावरील नावाजलेले धर्मपंडीत व पुजारी आहेत. पंडीत बाळशेट गोपाळ म्हणूनच ते बेटावर ओळखले जातात. म्हणूनच मी त्यांना मॉरिशसधील एकूण धार्मिक रीतीरिवाजाची माहिती विचारतो, मऊ शीत पेय मला देत व स्वतः घेत ते मला सांगतात, 'आज काल पंचांगाची जरूर लागत नाही. हॉलच्या मिळण्यावर मुहूर्त ठरवावा लागतो. सिनेमा हॉल किरायावर मिळतो.' पंडीत बाळशेट गोपाळ अखलित हिंदीमधूनही बोलतात. 'असे दिवस आलेत. मॉरिशसमध्ये अशी प्रथा आहे की माडवाच्या दिवशी-लग्नाच्या वेळी-मांडव घालतात. माडवाची मेढ उभारतात. नारळ टागतात, दोन प्रकारची लग्ने होतात. एक पुराणिक, दुसरे वैदिक. पुराणिक पद्धतीने उरणे हळदी लावणं. पण आता होत नाही. नवरदेवाला नवरीच्या घरी

न्यायचं. बाया उटण्याच गाणं म्हणायच्या. पण त्या बाया आता नाहीत. आता आधुनिक लग्न होत. मॉडर्न फॅशन ..शॉर्ट कट...वैदिक विवाहाला एक तास पण लागत नाही. दुसऱ्या दिवशी हळदीची पूजा. घरच्या इष्ट देवाची पूजा. गणपतीची पूजा. मांडवातील पूजेला नारळ सुपारी आणतील. मग गणपती कलशाची स्थापना. रांगोळी अशी घालीत नाहीत. त्यांना घालता येत नाही. देवाची षोडशोप पूजा. मग हवन यज्ञ. मांडवात मुहूर्तमेढ आहे तिथे हळद लावतात. मग शांतीपाठ व लक्ष्मीपूजा होते. मग दिवा वगैरे घेऊन घरात जातात. देव्हान्यात ठेवतात. तिसऱ्या दिवशी लगीन. नवरदेवाची तयारी होते. न्हान्याला अगोदर बोलावतो. नवरदेव मांडवात बसून त्याचे केस कापायचे. माझी बाया गाणी म्हणत होती. ती माझी बहीण होती. बारली ती. हळदीच गाणं बोलायची. मग निम ठेवणेंचा विधी. (निंबाची पाने). तीन काळ्या ठेवतात.' पडीत बाळशेट गोपाळ मला आकृती काढून दाखवतात—△—त्यावर निंबाचे पत्ते (पाने) ठेवतात. पाढरा दोर वधूवराच्या भोवती गुंडाळतात. मग आघोळ होते. मांडवाबाहेरच. आता मॉडर्न फॅशन आलीय. बाथरूम-मध्ये आंघोळ करतील मग नवरदेव मांडवातून दाराजवळ येईल. एक चादर, कपडा, पट उभारून आई त्याला विचारील, 'लेका निंब सोडलास का?' तो होकार देईल व म्हणेल, 'बाडवडिलांच्या पुण्याईने.' मग मला बाळशेट गोपाळ समजावून सांगतात की निंब हा महाऔषधी आहे. ते औषध नवरदेवाच्या अगात रोमरोमात जाते. मग ते सांगतात की मॉरिशसमध्ये आता निंब मिळत नाही. त्याच्याऐवजी दुसरे पत्ते जाळतात. पूर्वीचा धागा धरून बाळशेट बोलतात, 'मग नवरदेव घरामधी शिरले. नवरदेवाचा पोषाख घालतात. माझ लग्न झाल तेव्हा पोषाख घालीत. अगरखा घालीत. आजकाल प्रचलित नाही. आणि एक शेला—उपरनें धोतर आजकाल धोतर नेसत नाहीत. मिक्सड झालेले आहे. मॉडर्न घरातील मंडळी मगळसूत्र, कुकूम, जोडवी, वस्त्रवगैरे साहित्य घेऊन लग्नाला जातील. लगीन कुठे दारी असेल तर मांडवात. नाहीतर सिनेमाहॉल. मांडवाच्या जवळच रूखवात असते. एका शेजारच्या घरी किंवा कुठे जवळपासही असू शकते. आम्ही म्हणतो त्याला 'मधुपर्ण' किंवा मिठाई देणे. आता नवरदेव तयार होईल. वधूच्या घरी येईल. मग अतरपाट असतो. सर्व मंडळीला फुले देतील. पुरोहित असेल त्याचं स्वागत करून त्याची हा अमुक नवरा, ही अमुक मुलगी अशी ओळख करून देईल. मग वधूवरामध्ये अतरपाट धरतील. नवरीच्या हातात तुळशीची आणि फुलाची माळ. नवऱ्यासाठी ती हातात घेऊन ते दोघे उभे असतील. मग उच्चारण होईल. मंगलाष्टके होतील. पहिले मंगलाष्टक गणपतीचे.' बाळशेट गोपाळ मला मंगलाष्टक म्हणून दाखवतात. 'अशी पाच मंगलाष्टके. अंतरपाटावर आम्ही एका बाजूला स्वस्तिक रंगवतो व दुसरीकडे

ॐ. त्यावेळेला नवरदेवाचं ध्यान स्वस्तिकावर पाहिजे. वधूने ॐ वर लक्ष ठेवणे. 'गंगा सिंधू सरस्वतीच जमुना...' हा श्लोक पंडीत गोपाळ मला म्हणून दाखवतात.

'मंगलाष्टके पूर्ण झाल्यावर' बाळशेट गोपाळ संथ शात लयीत मला समजावून सांगताहेत, 'अंतरपाट काढला जाईल. वधू माळ प्रथम नवरदेवाच्या गळ्यात घालील. नंतर नवरदेव. घटिकापळे हवन याची अगोदर तयारी असते. तामनातून पाणी ठेवतात. नवरी व नवरदेव आसनावर बसतील. सुरुला नवरी उजवीकडे. अजून ती अर्धांगी झालेली नाही. अजून मंत्र म्हणावयाचे आहेत. आचमन, अगन्यास, म्हणजे हातात गंध घेऊन करावयाचा विधी. इद्रिये पवित्र झाल्यावर नवरानवरीच्या हातात फूल देऊन हात जोडून प्रार्थना करावयाची. स्वरितवचन.' ॐ स्वस्तिनो इद्रदेवो.' गोपाळशेट मला म्हणून दाखवतात. पुढे सांगतात 'नवरदेवाच्या हातात आंब्याच्या पानावर कापूर देणार. मग मंत्र म्हणणार. ॐ भूदेव...मग नमस्कार करणार. मग अग्नी प्रज्वलित होणार. अग्नीत सहिता घालणार. 'स्वाहा' बोलून. आता कन्यादान अगोदर वस्त्रदान, सुवर्णदान, पात्रदान (थाली तांब्या) होते. आंगठी वगैरे आईबाप नवरीचा हात दोन्ही हातात धरून नवरदेवाच्या दोन्ही हातात देतील खाली परात. हातावर पाणी सोडून कन्यादान होईल नंतर नवरीचा भाऊ येईल. भाऊच्या हाताने लाजाहोम होईल नवरी नवरा तीनदा प्रदक्षिणा घालतील. तीन मंत्र म्हणतील. प्रदक्षिणेवेळी लहानसा दगड ठेवतील. त्यावर नवरी पाय ठेवील. मग पुरोहित दोन शब्द बोलतील. कर्तव्ये सागतील. आता ती अर्धांगिनी होते. आता ती डाव्या बाजूला येईल मग त्यांच गठबंधन होईल. पाणीग्रहण होईल. पूर्वी मंत्र म्हणत आता वधू डाव्या बाजूला राहिल. आता प्रथम नवऱ्याला रूमालामधी बाधतात नवरी साडीत असेल. नंतर सप्तपदी. प्रथम नवरीच्या घरी मग वरातीने नवऱ्याच्या घरी. वरातीला पुष्कळ लोक नाहीत. दहा पंधरा जातील. वधूचं नाव आजकाल ठेवीत नाहीत. पूर्वी बदलत होते.'

वराच वेळ झालेला असतो. पंडीत बाळशेट गोपाळाना पुनः मेटण्याचं ठरवून मी निघतो.

• •

बाबूराम गणेश याच्या घरात कात्रा बोर्नल सध्याकाळी मला भेटायला गजाबाय लक्ष्मण येतात. मी त्यांना त्याच वय विचारतो. त्या सांगतात, 'तीन कोडी सहा वर्षे [३×२०+३] म्हणजे सहासष्ट वर्षे. मग त्याच बोलत रहातात, मोरस मराठीत. 'आईच नाव-लय दिवस झाल वारल्याला-आठवत नाही. 'सखूबाय' बोलायचे. मी पाच भावडात एकटीच राहिलीय.' तिचे यजमान मानाजी लक्ष्मण. ऊसमळ्यातील कामगारावर ते मुकादम म्हणून देखरेख करतात. गजाबाय मला सांगतात, 'पहिल्यादा मी मोका जिल्ह्यात रहात होते. मी मराठी बोलते पण मुले त्रिकोळ बोलतात.' 'मराठी धार्मिक सभे' चे मानाजी लक्ष्मण हे पहिले कार्यवाह होते. सहाव्या इयत्तेपर्यंत त्यांनी शिक्षण घेतले. त्यांना हिंदी, मराठी, इंग्रजी, फ्रेंच बोलता व लिहिता येत होते. ते लग्ने लावीत व होम हवन करीत. वेदिक मंत्रपाठ व समारंभ ते पार पाडीत. इ. स. १९३२ ते १९४९ पर्यंत ते 'मराठी धार्मिक सभे' चे अध्यक्ष होते. स्वतः गजाबाय मजूर म्हणून काम करायची. ती मला म्हणाली, 'मी जनावर पोसलाव. व्यापार केलाव.' जनावर पोसायचा व्यापार. दोन तीन जनावरे. दूध विकायची. शेतात व ऊस मळ्यात काम करायची. गाईंसाठी गवत पुरवायची.

१२-४-८०

दुपारची वेळ. 'मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशन'चे तरुण अध्यक्ष प्रेम लक्ष्मण मला वाकवाला विवेकानंद गोपाळ या तडफदार तरुण कार्यकर्त्यांच्या घरी आपल्या वॉक्सवॉगनमधून घेऊन येतात. हा तरुण शिक्षक आहे. शिवाय तो वाकवाच्या

‘ मराठा मंदिर ’ चा अध्यक्ष आहे. छोटस घर. शेतीवाडीचा परिसर. दिवाणखान्यात भिंतीवर गणपतीच कॅलेंडर. त्याच्या खाली छापलय इग्रजीत,

धी मराठा मंदिर : सोशल, एज्युकेशनल अँड कल्चरल असोसिएशन .
७ कॅस्केड : आरेत्ता .

शिवा गोपाळ हे विवेकानंदचे वडील. वय तीन कोडी तेरा [३×२०+१३] व्याहत्तर वर्षे. विवेकानंद मला सागतो की तरुण मराठी मुलाना मराठी बोलता येत नाही बाळेशट गोपाळ हे मॉरिशस बेटावरचे पहिले मराठीचे शिक्षक होते. आम्हाला शाळेत हिंदी भाषा शिकविली. परंतु त्याला तुटपुजी हिंदी व भोजपुरी बोलता येते. शेतमजूरंशी तो मोडक्या तोडक्या तामीळ भाषेतही बोलू शकतो. आपल्या बेटाबद्दल बोलताना तो म्हणाला मॉरिशस बेट आता राष्ट्र (nation) बनत आहे. ते समाजवादी राष्ट्र बनण्याची चिन्हे दिसताहेत. पण रशियन पद्धतीचे नव्हे. देशात सामाजिक असतोष आहे. सुप्त स्वरूपाचा. शिवा गोपाळ मला सांगतात, ‘ लहानपणी कुन्हाडी चालविल्या. ’ मोरस मराठीत ते बोलतात. ‘ गवत कापायचे. काशीनाथ पंडीत होता तवा. गेलाव त्याच्या स्कूलमधी. तीन क्लासमधी सोडून दिलाव. हिंदी शिकलाव. मराठी नाही आर्थसमाजाच्या नियमाने चलताव आम्ही. स्वामी दयानंदाचे जीवन वाचलाव. ’ बोलता बोलता ते गाणं गातात,

‘ दयानंदने हमे आकर जागाया
दयानंदने वैदिक मत फैलाया ’

पुढे ते बोलतात, ‘ मी भजनी होतो. भजन गायचो. दयानंदनच्या पुस्तकाप्रमाणे ‘ सत्यप्रकाश ’ वर आम्ही चालतो. ’ मग ते पुढील ओळी गाऊन दाखवतात,

‘ जान देना धर्म पर
धर्म मत छोडो कभी ’

पुढे ते सांगतात, ‘ आपला धर्म कधी नाही छोडावा. आता म्हातारा झालोव. तेंवढा जोर नाय. गाना करायचा. आम्ही तबिस्मातात [साखर कारखान्यात] कामा करायचो. लेंवररच काम. बारा रूपये मिळायचे दोन घमेल चावूल. तेल गावल. निमक गावल. ’ त्यावेळी एक पाऊड तांदूळ पाच सेंटला मिळायचा. गवताच्या घरात ते रहायचे. ते तिघे भाऊ. दुसरा मोटार ड्रायव्हर आहे. त्यानी सर्वांनी मिळून घर बांधल. तूर्त ते त्या घरात रहातात. त्याचे आई वडील पण्याच्या लाकडी घरात रहात असत. पहिल्यादा त्यांचं गवताच घर होत. नंतर पण्याच लाकडी घर होतं. आता आम्ही नवे मोठे घर बांधायला घेतलंय. शिवा गोपाळ सांगतात, ‘ गोरे लोक मारायचे. लई दुख झाला. जर आम्ही त्याच्याशी जोराने बोललो तर मारायचे. ’ त्या

काळात रोपट्यासाठी व ऊसपेरणीसाठी गोरे लोक काळवे खणायचे. विहीरी खोदायचे. जर मजूरानी जमीन खणायच नाकारल तर गोरे लोक त्याना खड्डा खणायला लावायचे आणि पिस्तूलातून त्याच्यावर गोळी झाडायचे. त्याच खड्ड्यात त्या मजुराला पुरायचे. 'मजूराना आम्हाला ते गुलामासारखे वागवायचे.' शिवा गोपाळ सांगतात. बायका सुद्धा शेतात काम करायच्या. महात्मा गांधीजींचा प्रतिनिधी म्हणून मणिलाल मॉरिशसला आले आणि त्यांनी वेठविगार मजुरीची (custom of bonded labour) प्रथा मोडली. मग शिवा गोपाळ मला गाण म्हणून दाखवतात.

गांधीजीने देखा

गांधी महात्मा मुनी बनकर आया

महात्मा गांधी वो जटाधारी । वो लगोटधारी

जेलोमे जाकर विजली बनकर आया

इंग्रेज फ्रेंचमे हलचल मचाई

'एकदा मला एका सिआयडीने धरले.' शिवा गोपाळ सांगतात, 'मला म्हणाला, तुम्हाला हे गाण म्हणण्याचा अधिकार नाही. मी म्हटल, न्या जेलमध्ये. नेहरू गांधी नाही का गेले?' शिवा गोपाळ मग आपल्या बायकोकडे बोट दाखवून मला सांगतात, 'ही माझी स्त्री आहे. अंग्रेज लोक ह्यूमन डंग (human dung) आणून शेतात वतीत होते. यानी आणायचा. चोविताव्या वर्षी. चिमा विरापा. माहेरचं नाव. आता चिमा गोपाळ. १९१३ साली जन्म. ६७ वर्षे. १३ व्या वर्षी लग्न झाले.'

आम्ही बोलत असताना दुसरी शेजारीण येते. नाव गगा बाबाजी. वय तीन कोडी सतरा [२०×३+१७=७७] नवऱ्याच नाव सहदेव बाबाजी. ती सांगते, 'लेकाच्यावर जगतेय.' तिचा एक तरुण मुलगा सामाजिक कार्यकर्ता म्हणून मोठे नाव करून आहे. हरी बाबाजी. एका फॅक्टरीत तो मॅनेजर आहे. सहाव्या इयत्तेपर्यंत शिकला. तिचे चुलत सासरे बडोद्याचे होते रामा बाळू व भिवा बाळू. (या दोघांची नावे मी मॉरिशस सरकारच्या महात्मा गांधी संस्थेत पौर्वात्य विभागात जुनी स्थळातरी-तांची दसरे पाहात असताना अगोदरच माझ्या नोंदवहीत मी टिपली होती) गगाबाय मोरस मराठीत मला सांगते, हे तिचे आतो होते. तिच्या आईचं नाव होत मुक्ताबाय गणू. नणद होती ती पण गेली बैकुठाला. शाळेत गेली नाही. जनावर पोसायच. बारा जनावरे. घास काटायचो. दूध विकत होती. पाच दहा शंभर रूपये मिळायचे. गावात दूध सस्ता होता आता एका क्वार्टरला पन्नास सेंट पडतात. तिचा मुलगा दयानंद इंग्लंडमध्ये नर्सिंगचे काम करतो. अकरा वर्षानी तो आला होता. मग परत गेला. हिंदी भाषिक मुलीबरोबर त्याने लग्न केल. आज्ञा मेल्या तेव्हा घराने काही

लिहीत नाही. लाकडी फळ्यांच तिचे घर आहे आपल्या एका मुलाबरोबर ती रहाते. तशी कुटुंब पद्धती आहे. पण ही कुटुंबपद्धती आता झपाट्याने मोडत आहे, ती सांगते. ती म्हणते, 'माझा डोस्का चांगला रहात नाही.' तिचे दोन मुलगे परदेशात आहेत. कधी कधी ती आजारी पडते तिचे मुलगे तिला इग्लडला बोलवतात. पण तिथे जाण्याची तिची इच्छा नाही. प्रवासाची तिला भीती वाटते. मुलाशी व मुनाशी तिचे सवध फार चांगले आहेत. ती बोलते, 'शिवा गोपाळ हे माझ्या बहिणीचे जावई. ते दररोज संध्या म्हणतात.' शिवा गोपाळ मला संध्या म्हणून दाखवतात. 'आमच्या-कडे देसातील मूर्ती आहे. मागच्या अगाला तांब्याचा पत्रा. पुढे चादीचा. सासऱ्याने देशातून आणली. भवानी, भैरी भवानी, आदिनाथ, वरदान आणि जोगेश्री-पाच मूर्ती आहेत' गगाबायचे बोलणे मध्येच थांबवून शिवा गोपाळ वादविवाद करतात, 'भगवानने मनुष्यको बनाया । तो क्या मनुष्य भगवानको बनायेगा ? त्या दोघात मतभेद होतात. शिवा गोपाळ बोलतच रहातात, 'स्वामी दयानंदने सवका खडन कर छोड दिया' मग सौ. शिवा गोपाळ बोलतात, तिच्या आईच नाव होत जानी. बापाच नाव होत बाळू. लग्नानंतरच नाव उमाबाय गोपाळ. सिव्हिल लग्न झाल. ती मोरस मराठीत सांगते, 'बाप मेला तेव्हा लहान लहान होताव. भाव नि मामाने लगीन केलाव.' भाव दशरथ. ऊसमळ्यात पहारेकरी म्हणून काम करतो. मग शिवा गोपाळ हिंदीत बोलतात, 'तुम्ही पूजा करो । मै पूजा नहीं करूंगा ।' शिवा गोपाळांचा थोरला मुलगा चंद्रहास्य गोपाळ. मोटार ड्रायव्हर. वय ४५ वर्षे 'मी वायच वायच मराठी बोलते,' गगाबाय सांगतात, 'लोक इंग्रजी फ्रेंच वाचून दुसऱ्यामधी जातात. आपली भाषा वाचत नाय. आपली भाषा वाचायला पाहिजे तरुण लोक नाय भाषा बोलत. मेळरोजला जाऊन वायच वायच बोलायचा. मराठी लोक दारू पितात मांस मच्छी खातात. ते राक्षस भोजन हाय जो जनावर जीभसे पानी पिता है वो मांस खाता है । आम्ही देवगण आहोत.' त्यावर त्या कौरवपाडवाचं उदाहरण देतात.

त्याच दिवशी दुपारी मी विवेकानंद गोपाळबरोबर कात्रा बोर्नला (Quatra Bornes) सरकारी प्राथमिक शाळेला भेट द्यायला जातो. दुपारचा दीड वाजतो. लुई नेलान गव्हर्मेंट स्कूल. तिथे सदानंद भिवाजी हे तरुण मध्यमवयीन शिक्षक माझे स्वागत करतात. ते मला सांगतात, 'माझे आडनाव राणे आहे पण ते इथे चालत नाही. हे नाव आपले असल्याचे आपल्या पूर्वजानी सांगितले. वडील शंकर भिवाजी. गव्हर्मेंट सेंट्रल वॉटर डिपार्टमेंटमध्ये मजुरी करतात. शिक्षक म्हणून आपले हे नववे वर्ष.' स. मि. मोरस मराठीपेक्षा उच्च श्रेणीची मराठी भाषा बोलतात. 'या शाळेत वर्ग चालतात. आठवड्यातून एक दिवस. फक्त शनिवारी. 'मराठा मदिराचे वर्ग' म्हणून सरकारकडून मान्यता मिळाली आहे. ऑक्टोबर १९७३ ला हे काम

दसव्याच्या दिवशी सुरु झाले. बाजाराच्या कडेला कात्रा बोर्नला एका खासगी शाळेमध्ये सुरुवात झाली व गेल्यावर्षी इथे आलो. ' स. मि. आरेत्ता (Herietta) ला राहतात. या सात वर्षांत वीस पंचवीस शिक्षक प्राथमिक शिक्षकाच्या प्रशिक्षणासाठी गेले. इ. स. १९७० साली स. मि. महाराष्ट्रात पनवेलला तेथील ' प्रायमरी ट्रेनिंग कॉलेज ' मध्ये प्रशिक्षणासाठी आले होते एकूण नऊ प्राथमिक शिक्षक मॉरिशसहून आले होते. ते म्हणजे (१) स. मि. (२) देवजी पडिया (३) बाबूराम गोपाळ [मराठा मंदिरमध्ये शिक्षक] (४) महादेव गुरु आप्पा [साहित्यपरिषदेत शिकवतात] (५) सौ. मुक्ताबाय परसराम (६) कु. देवयानी नागिया [मराठा मंदिरमध्ये काम करते.] (७) उमा नागिया [उमा फुलेना] (८) माला गुडिया (९) लक्ष्मी ईठू [लक्ष्मी बाबाजी]. अनिराव बाबाजी हे स. मि. चे विद्यार्थी. प्रशिक्षित. पाच वर्षे मराठा मंदिरात शिकवितात. त्यानी मला दोन मराठी पुस्तके दाखवली (१) बालभारती, तेथील सहावीसाठी लावलेले. ' इथली मराठीची लेव्हल उच्च आहे. प्रायमरी शाळाच्या मानाने ' स. मि. सागतात (२) जीवनदीप मराठी. भाषा व्यवसाय. स. मि. ना. कालच मुलगा झाला एकूण दोन मुलगे. तिथे दयानंद लडकिया हे मध्यम वयाचे अधिकारी शिक्षक येतात. मराठा मंदिर सस्थेचे ते मॅनेजर आहेत ते शाळेचे फॉर्म भरतात. शिक्षकाची हजेरी लावतात. सरकारतर्फे सहा शिक्षकाना दरमहा शहर रूपये भत्ता मिळतो. बाकीचे पाच शिक्षक मोफत शिक्षण देतात.

मी इयत्ता सहावीत जातो. परसराम गुगो, विद्यार्थी, मराठी सहावीचा अभ्यास करतोय. सौ. चंद्रप्रभा बाबू, पूर्वीची चंद्रप्रभा सोनू, सहावीचा अभ्यास करते. शिक्षक. शिवानंद बाबाजी. दुपारचे दोन वाजताहेत. मी मराठी दुसरीच्या वर्गात जातो. शिक्षक बाबूराम गोपाळ. वय ३६ वर्षे. दोन मुलगे व दहा मुली वर्गात होत्या. बालभारती मराठी पुस्तक दुसरे. (१९७०) हे पाठ्यपुस्तक शिक्षक वर्गाला शिकवित होते. मुलानी धडे वाचून दाखविले. एक विद्यार्थिनी ' ऊठ मुला. ऊठ मुला. ' ही कविता इग्रजी कवितेच्या धर्तीवर वाचत होती. फळ्यावर महिने, सण, उत्सव लिहीले होते. तिथून वि. गोपाळ व रामा शांताराम मला सातवीच्या वर्गावर घेऊन जातात शिक्षिका सौ. देवयानी परसन. हीने बिहारी माणसाशी लग्न केलय. चार मुली शिकत होत्या. बालभारती ७ वीच्या पाठाची उजळणी चालली काही मुली विवाहित होत्या. याच वर्गात एका बाजूला चित्रकला स्पर्धा चालल्या होत्या. नंतर एका मोठ्या वर्गात ' मराठा मंदिर वर्गा ' च्या सर्व मुलामुलींना एकत्र बसविण्यात आले. एकूण १६० मुलामुलीपैकी ७५ मुलगे व १५ मुली हजर होत्या. तितक्यात सदानंद भिवाजीचे वडील मला भेटायला आले. ते थेट एखाद्या कोकणी माणसासारखे दिसत होते. वि. गोपाळ यानी प्रास्ताविक भाषण मोरस मराठीत केले. तिथे दयानंद लडकियाही

आले होते. ते शिक्षणखात्याचे सरकारी शिक्षण निरीक्षक होते. नंतर सदानंद भिवाजी यानी भाषण केले. ' चिरजीव नाम त्याचे जगी राहे ' हा दहा आठवड्यांचा कार्यक्रम स. भि. चालवीत होते. त्यानी पहिली कथा मृत्युंजय नचिकेताबद्दल सांगितली होती. स. भि. मुलाना प्रश्न विचारतात, ' मी कोणाबद्दल काय सांगितले होते ! ' एक मुलगी उठून उत्तर देते. मग स. भि. म्हणतात, ' आज मी प्रतापी लवकुशाबद्दल बोलेन. ' जवळच चित्रकला स्पर्धेत मुले कमळाची चित्रे काढीत होती. इ. ४ ते ९ बीच्या मुलांसाठी ' सूर्यास्त ' हा विषय होता. स. भि. नी फल्काचा उपयोग चागला केला. फळ्यावर लवकुशाचे चित्र काढलेले होते. अश्वमेधासाठी सोडलेला घोडा होता. फळ्यावर गीत रामायणातील ग. दि. माडगुळकर यांची कविता, ' आकाशाशी जडले नाते धरणी मातेचे । स्वयंवर झाले सीतेचे. ' ' स्वयें श्रीरामप्रभू ऐकती । कुशलव रामायण गाती ' ही कविता लिहीली होती. चित्रफळ्यावर रामायणाची कथा सांगणारी चित्रे लावलेली होती. स. भि. शिक्षक वर्गाला त्या सर्व चित्रांचा कवितेच्या संदर्भात अर्थ व गोष्ट सांगतात. मुले एकतान होऊन ऐकताहेत स. भि. नंतर सर्व वर्गाला उभे करतात व गणेशाची प्रार्थना मुले मुली एकत्र म्हणतात हे प्रार्थना गीत स. भि. नेच रचलेले असते. ते असे .

गजानना सुखदात्या मंगलमूर्ती मोरया मंगलमूर्ती मोरया
स्वीकारी वदन आमुचा ये गा अशिष द्यावया ॥ धृ० ॥

ॐकार स्वरूप तुझे श्रेष्ठ देवराया, तूचि श्रेष्ठ देवराया
गणाचा स्वामी म्हणूनी म्हणती गणराया तुज म्हणती गणराया
आम्हावरी तू धरावी छत्र कृपेची छाया, धरावी कृपेची छाया । स्वीकारी
सकलकला अन् विद्या येती अगणी खेळाया, तुझ्या अगणी खेळाया
विघ्नहरा तू रहावे सदा आमुच्या कार्या, रहावे आमुच्या कार्या
मनोभावे विनवितो तुज शंकर तनया, विनवितो शंकर तनया । स्वीकारी

१२-४-८०

मॉरिशसमधील मराठा भाषेचे शिक्षक, कवी, नाटककार व समाजकार्यकर्ते देवजी पडीया मला मॉरिशसमधील ' मराठी साहित्य परिषदे ' ने चालविलेले मराठी भाषेचे वर्ग पहायला घेऊन जातात. या परिषदेच्या मुख्य चार शाखा आहेत. (१) पोर्ट लुईस (२) मेलरोझ (३) मोचिदा (४) शेमेग्रेनिये (५) लारोजा व (६) कात्राबोन या शहरांतून प्रामुख्याने साहित्य परिषदेचे वर्ग चालतात. कात्राबोन हे मुख्य केन्द्र आहे. (१) प्रभात (२) प्रदीप (३) प्रवीण (४) प्रकाश अशा चढत्या श्रेणीत मराठीच्या परीक्षा आहेत. प्रभात परीक्षेच्या वर्गात मी गेलो. दुपारचे

सव्वा तीन, शिक्षक रूपसेन देवजी, वय वर्षे ३०, 'कृष्णार्जुन युद्ध' ही मोरोपताची कविता शिकवित होते, 'रक्षावा धर्म असा...' ही आर्या त्यानी माझ्यासमोर चर्गाळा शिकविली, मुलाना ती आकलनाला व उच्चाराला कठीण वाटत होती. एकूण आठ मुलापैकी पाच हजर होती, तीन मुली, दोन मुलगे, प्रभा परीक्षेच्या वर्गात मी जातो, शिक्षक जयवंत बाबाजी, वय वर्षे ३२, वर्गात एकूण चौदा मुले, पण पावसाळी दिवस म्हणून आज चार मुली व तीन मुलगे हजर होते, बालभारती, मराठी दुसरे, पुस्तक ते शिकवित होते.

शाळेच्या दारात मला पुष्पाजी नारू भेटतात, तरुण, देखणे, मॉरिशस शासनाच्या नाट्यविभागात मराठी नाट्यविभागातील अधिकारी, दिग्दर्शक व अभिनयपटू, शिवाय मराठीचे शिक्षक, अद्यावत सूटबूट टायमध्ये वावरणारे, लवकरच सपन्न होंणाऱ्या आपल्या लग्नाचे आमत्रण ते मला आग्रहपूर्वक देतात, ते मला सांगतात, हे वर्ग प्रथम प्रा. राजानन जोशी यांनी सुचविले, पुष्कळसं मराठी शिक्षण हे धार्मिक असत, साहित्याचा अभ्यास करण्यासाठी त्यांनी मराठी भाषेचा अभ्यास केला पाहिजे, तुकाराम, ज्ञानेश्वर सभजण्यासाठी, म्हणूनच येथील मराठी साहित्य परिषदेची स्थापना झाली, साहित्य परिषदेचे पहिले अध्यक्ष म्हणून दोन वर्षे पुष्पाजी नारू काम पहात होते, त्याच्याबरोबर मी प्रदीप परीक्षेच्या वर्गाळा भेट देतो, शिक्षक राम मालू, तरुण, वर्गात एकूण पंधरा मुले, पण पावसामुळे सहा हजर, तीन मुली, तीन मुलगे, मुले मला पाठ वाचून दाखवतात, लाडू सावत या मुलाचे वाचन मला चांगले वाटले, मग आम्ही प्रवेश परीक्षेच्या वर्गात प्रवेश करतो, शिक्षिका सौ. लक्ष्मी बाबाजी, वय वर्षे ३०, वर्गात १९ मुले, १३ मुली, बाबूराम गणेशची मुलगी या वर्गात होती, बाई मुलाचे वाचन घेत होत्या, प्रभा व प्रवीण परीक्षांचे वर्ग एकत्र केलेले असतात, आम्ही त्या वर्गात जातो, शिक्षक कानू भाग्या, प्रभा परीक्षेत एकूण अकरा जण हजर आहेत, आठ मुली, तीन मुलगे, प्रवीण मध्ये सगळींच्या सगळी सात मुले हजर, पाच मुली, दोन मुलगे, देवजी पडीया मला मोरो केशव दामले याचे शास्त्रीय मराठी व्याकरण दाखविताना, साहित्य परिषद आपली पुस्तके थेट पुण्यातील साहित्य परिषदेकडून मागविते, शिक्षक मुलांचे वाचन घेतात शिक्षक शिवाजी सोनिया हे पडीत आहेत, ते धार्मिक कार्य करतात, लग्नविधी, पुरोहितपण, चांगले सुतार आहेत, पाच दहा कामे त्यांना करता येतात, प्रकाश परीक्षेचे वर्ग ते घेतात, त्या वर्गात तीन मुले होती, दोन मुली, एक मुलगा.

१३-४-८०

सकाळी देवजी पडीयाबरोबर मी मार-द-आल्बर्ट (Mare-d-Albert) या त्यांच्या खेड्यात मुक्कामाला जातो, पोर्ट लुईसपासून हे खेड अठ्ठावीस मैल लांब

आहे. देवजीच घर अगदी एकाकी व एका बाजूला एकटच उभ आहे. मातीचं. पत्र्याचं. झापीचं. त्याच्या घरासमोर दाट गच्च भरलेला हिवाचार ऊसमळा मैलोगणती पसरलेला आहे. रात्र पडली आणि सगळ कस सामसूम व सुन्न झाल. माथ्यावर अथाग पसरलेल निळभोर आकाश. ऊसाच्या पात्यातून सुसाटत वाहणारा भन्नाट वारा पडीयाच्या घराची दारे व खिडक्या उघड झाप होतांना भेसूर करकरतात. सगळा दिवस आम्ही देवजी कुटुंबासह सागर किनाऱ्यावर घालविलेला असतो. हिंदी महासागराच्या निळ्याभोर पाण्यात मी पोटभर पोहून घेतो. काळे, गोरे, पिवळे, तपकिरी, निमगोरे, निमकाळे असे सर्व वशाचे व वर्णाचे स्त्रीपुरुष सागरात व सागर किनाऱ्यावर मुक्त विहार करीत असतात. निवडक झाडाखाली किंवा वाळूत आकाशाखाली मुक्त व धुद सागानृत्य डफावर व गिटारवर रगात आलेल असत. हवेत सुगंधी गारवा असतो. मस्ती व बेहोषी असते. खाणपिण व मद्यपान होत. रात्री मात्र पडीयाच्या घरात धुडीधुप्प होत. दारे खिडक्या गच्चदाट बंद टिळ्ही मात्र चालू असतो. एक दाणादाण फ्रेंच चित्रपट चालू असतो. बघता बघता खेड्यातील एका मुलीवर एक आडदाड घोडेस्वार तिच्या घरासमोरील पुष्पवाटीकेंत अमानुष बलात्कार करतो. खुल्लम खुल्ला. सेन्सॉर वगैरे काही नाही. देवजी कुटुंबातील स्त्री-पुरुष मुली तो चित्रपट समोर बसून पहात असतात. माझ्या अगावर शहारे येतात. देवजी पडीयाच्या वडिलाच नाव गणपत पडिया. आपल मूळ आडनाव 'चदावरकर' सापडल्याच देवजी सांगतो. देवजीला दोन मुली. मोठ्या मुलीच नाव लक्ष्मीबाय. वय १४ वर्षे. दुसरीच गायत्रीबाय. वय १३ वर्षे. लक्ष्मीबाय तिसऱ्या फर्ममध्ये शिकते. ती आपली मराठी भाषा साहित्य परिषदेच्या वर्गात शिकते प्रभात परीक्षेचा ती अभ्यास करतेय. गायत्रीबाय प्रदीप परीक्षेचा अभ्यास करतेय. प्रभात परीक्षेच्या लक्ष्मीबायच्या वड्या मी पाहिल्या. लक्ष्मीबायला शिक्षक सोना धर्मिया हे मराठी शिकवितात. ते देवजी पडीयाचे विद्यार्थी व गो. पु. जोशीकडे त्यानी साहित्य परिषदेच्या परीक्षेची तयारी केली. दर शनिवारी सर्व शिक्षकाना एकत्र करून ते मराठीचे पाठ देत असत. त्याच्याकडून सोना धर्मियाची G. C. E. (General Certificate of Education) या परीक्षेची तयारी झाली होती. ही परीक्षा लडून विद्यापीठाकडून घेतली जाते मराठी शिक्षणाचा प्रशिक्षण अभ्यासक्रम (Training Course) १९७३ साली धर्मियाने शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयातून पूर्ण केला. त्याने S. C. (School Certificate) ची परीक्षा दिली आहे. परिस्थितीमुळे त्याला H. S. C. (Higher School Certificate) ला मात्र जाता आले नाही. त्याच्या वडिलाच नाव अर्जुन धर्मिया. वय ५८ लक्ष्मीबायने 'आनदी आनंद गडे' ही कविता छान वाचून दाखविली.

माझ्याशी-बोलताना सोना म्हणाला, 'अनुभवात भर घालण्यासाठी अजून लव्ग केले नाही. महाराष्ट्रात येण्याची इच्छा आहे.' मुंबईतील शिक्षक प्रशिक्षणासाठी आपली निवड व्हावी अशी इच्छा त्याने व्यक्त केली. तो म्हणाला, 'मराठी शिक्षणाच्या येथील अडचणी खूप आहेत. आपण जे इथपर्यंत येऊन मराठीचे अध्यापन व अध्ययन ठेवले आहे ते सन्कुचित आहे. आम्हाला कमीपणाचा भास होतो. जेथे पोचायला पाहिजे तिथे आम्ही जाऊन पोचलेलो नाही. या अनुभवात भर घालण्यासाठी किंवा शिक्षणात प्रगती करण्यासाठी आम्हाला मार्गदर्शन पाहिजे. आणि हीच अपेक्षा जवळ जवळ पाच वर्षांपूर्वीपासून आहे. जरी महाराष्ट्राकडून आम्हाला पुस्तके प्राप्त झाली आहेत ती केवळ पुस्तके पुरी नाहीत. माझा अर्थ आहे की आम्हाला direct contact पाहिजे. ही व्यवस्था M M M M. (महाराष्ट्र मॉरिशस मित्र मंडळ) ने करावी '

देवजी पडीया खरे म्हणजे इथे कोणीतरी प्रोफेसर पाठविला पाहिजे

सोना • खरे म्हणजे येथील मराठी शिक्षणाची जी पातळी आहे ती वर गेली पाहिजे. महाराष्ट्राकडून मार्गदर्शन पाहिजे, यासाठी शिक्षकांना Intensive Courseची जरूरी आहे. एखाद्यावेळी आम्ही Vacation Course करतो पण त्याचे planning नीट होत नाही. करायचे म्हणून करतात. महात्मा गांधी इन्स्टिट्यूटमध्ये जे Vacation Courses दिले जातात ते फक्त formalities असतात. इतर पक्षांनी बोवाबोंव करू नये म्हणून. आम्हाला एक प्रोफेसर पाहिजे जो महाराष्ट्रातून सुटीचे वर्ग (Vacation Course) चालवायला येईल आणि शाळेतून शिक्षक मराठी काय शिकवितात ते प्रत्यक्ष जाऊन पाहील. त्यांना सूचना देईल. त्याच्या समस्या सोडवील M. M M. F (मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशन) येथील M I E (Mauritius Institute of Education) किंवा M G. I. (Mahatma Gandhi Institute) मध्ये मराठी विषयात बी. ए. पदवीचे वर्ग सुरू करण्याचे आखीत आहे. पण त्यांना कितपत यश येईल याबद्दल मी साशक आहे. कारण हाच एक मार्ग आहे प्रगतीचा. आमच्यात जो कमीपणा आहे तो आम्ही कुणाला सांगायचा ?

देवजी पडीया मला सांगतात की त्याचे वडील गणपत पडीया यानी १-११-१९७९ रोजी पुणे अनाथ विद्यार्थी गृहाला आपल्या वडिलांचे वाढदिवसा-निमित्त रु १००१ ची देणगी पाठवली. त्याचा उल्लेख अनाथ विद्यार्थी गृहाच्या 'मासिक समाचार'च्या विशेषाकात (वर्ष ३१ वे. अक पहिला. नोव्हेंबर १९७९) आला आहे. देवजीचे वडील आजारी आहेत. दोनदा त्याच्यावर शस्त्रक्रिया झाली आहे. आता त्यांची प्रकृती सुधारते आहे. ते महाराष्ट्राबद्दलच्या आपल्या भावनाः

मला बोलून दाखवत होते. त्या हृदयस्पर्शी होत्या. 'आमच्या हृदयात महाराष्ट्र, मराठी भाषा व मराठी परंपरा टिकून आहे,' ते मला म्हणाले.

१७-४-८०

सकाळी बाबूराम गणेशच्या घरी बाळशेट गोपाळ आले. येथील 'आर्थ-समाजिस्ट' व 'पुराणिक' लग्नपद्धतीबद्दल ते माझ्याशी बोलताना म्हणाले, 'आता लग्नविधी व उपचारात इथे श्रृंग भेसळ झाली आहे. लग्नविधीनंतर इकडे भरपूर मदिरापान चालते. लग्नविधी एका तासात पूर्ण होतो. आणि तो किती चालवावा हे negotiator of marriage वर अवलंबून असत. स्वतः पढीत बाळशेट गोपाळ लगे लावतात. ते सांगतात, 'लग्न लागल्यानंतर पूर्वी पुरणपोळी करीत होते. मॉरिशस-मध्ये दोन प्रकारची पुरणपोळी करीत. एकीत साखर घातलेली तर दुसरीत मीठ घातलेली. आता पुरणपोळी करतात पण लग्नाच्या वेळी नाहीत. सात आठशे लोकाना पुरणपोळी करायला आता बायका मिळत नाहीत. हळदीच्या दिवशी (लग्नाअगोदर) दुपारच जेवण व रात्री सर्व आलेल्या लोकाना जेवण दिले जाते. हे सर्व जेवण मिष्टान्न व शाकाहारी असते व त्या काळात देवपूजा चाललेली असते. नवऱ्यानवरीने माळ घातल्यावर अहेर देतात. मुबईत जसा अहेर घेताना त्याची नोंद घेतली जाते तशी इकडे घेतली जात नाही. पण मॉरिशसमध्ये जे जवळचे नातेवाईक आहेत ते अहेर आणतात. दाकीच्यानी आणलाच पाहिजे असा नाही.' मी बाळशेट गोपाळांशी बोलत असताना बाबूरामचे सासरे येतात. वय वर्षे ७१. बाळशेट पुढे सांगतात, 'मी लहान होतो तेव्हा लोक शेतातील धनधान्य आणून पिकविलेले आणून देत. तादूळ, डाळ, बटाटा, पण ती प्रथा आता दुरावली. माझ्या घरी माझ्या बहिणीच्या मुलीच लग्न आहे. पण तिची गरीबीची परिस्थिती आहे तर तिला सहाय्य म्हणून हे धनधान्य उपयोगी पडत असे, तद्वत् मृत्यूच्या वेळी, जर माणूस घरात मेला (पूर्वीच्या काळात) तर सगळी शेजारची मंडळी जेवण करून दुःखी कुटुंबाला देत असत आता तसे नाही. मृत्यू झालेल्या घरातील माणसानी हवे तर आपले जेवण करावे. बाळ जन्मानंतर पाचवीला सव्वाष्णी व इतर बाया येतील. कमीत कमी पाच सव्वाष्णी बाळतिणीची ओटी भरायला येतील. मग लोकांना धुगऱ्या (पाण्यात उबवलेले चणे) देतील. बाराव्या दिवशी पाळण्याची सजावट केली जाते. मुलाची आयच्या हातात पाळण्याचा दोर देतील. ती बसलेली असते. मग पाच सव्वाष्णी बाया मुलाचे नाव पुकारतात. पण नाव देताना आजी आज्ञा आई सर्वांची संमती घ्यावी लागते. अगोदर कोणते नाव ठेवायचा तो निर्णय घेतलेला असतो. पुरोहिताच्या सहाय्याने अगोदर पचागांतून नाव आद्याक्षराप्रमाणे ठरवतील. मग मुलाला व आईला नवीन

बख्तदान देतील. जे नातलग व निमंत्रित येतात ते बख्त, पावडर, अत्तर, लोचन आणतात. मग 'बाळा जो जो रे' हे पाळणा गायचा आहे.

पडीत बाळशेट गोपाळ मला पाळणा गाऊन दाखवतात. तो असा :

बाळा जो जो रे । गजवदना पतितपावना निद्रा करी बाळा

(निद्राचा उच्चार ते 'निद्रा' असा करतात.)

गजानना मूर्ती जय नदना । बाळा जो जो रे ।

दोर धरुनीया पार्वती सखियांसह गीत गाती । नानापरी गुण वर्णती
सुखरे आळविती । बाळा जो जो रे ।

निद्रा लागली सुमुखाला । सिंदूर दैत्य आला । त्याने चरणाने ताडिला
दैत्य तो मारीला । बाळा जो जो रे ।

ऐसा पाळणा गाईला । नानापरी हलविला । चिंतामणी दास विनविला
गणनाथ निजविला । बाळा जो जो रे

पाळणा गाऊन झाल्यावर बाळशेट सांगतात, 'असा पाळणा गणपतीचा, कृष्णाचा, रामाचा, दशावताराचा, दत्तात्रयाचा वगैरे म्हणायची प्रथा आहे. त्यानंतर आलेल्या सर्व लोकाना जेवण. पोळ्या व आमटी-पुरणपोळ्या. चण्याच्या डाळीची आमटी. आमच्या घरात आईवडिलाच म्हणून जात, मुसळ, पाटा, खवणी, (कानवल्या-नेवरी करायला), चिरणी, राखून ठेवल्या आहेत. ' मध्येच बाबूचे सासरे गगाराम लक्ष्मण मला सांगतात, ' बाबूची सासू अजूनही जात्यावर बसते तादळाच्या कण्याचे दळून पीठ व मग गरम पाणी मग थापायचे. कढईत तेलात वडे तयार करतात. कोंबड्याच्या ' तरकारी ' बरोबर वडे खाण्यात फार मजा. कोंबडीचा सुरवा-गरम मसाला. कादे पुष्कळ ..नारळ...' इतक्यात बाळशेट गोपाळ सांगतात, ' सावत-वाडीजवळ ' कुडळ ' (कुडाळ) येथे आपले पूर्वज होते. आपल्याजवळ जुने एमिग्रेशन कागद आहेत. त्यात जयराम गोपाळ असे आपल्या पूर्वजाचे नाव आहे. पण आडनाव कुठे गेले. मग पुढील रीतीरिवाज बाळशेट सांगतात, ' दशावतार वर्षातून एकदा तरी करायचा होता. लग्न सध्याकाळी. गोवर्धनी लग्न. (गोरज मुहूर्त). सध्याकाळी वरात मडळी दोनशे तीनशे आली ती घरी कशी परतून जाईल ? रात्रीची वेळ. मग एक कार्यक्रम तरी ठेवायला पाहिजे. तर कार्यक्रम असे होते-(१) तमाशा. तमाशा म्हणजे ढोलकीचा नाच पुरुषच नाचायचे आता ज्याच्यापाशी द्रव्य जास्त त्याच्याकडे दशावताराची नाचाची मडळी आणायची. मेलवर्ग किंवा बेजुकापमध्ये तिथे दशावतार मडळी आहेत. तर तिथून ही मडळी येतील. दशावतार मडळी कमीत कमी २०/२५ असतील. मुख्य हरिदास-लीडर-धृपद धरणारे.-गाणे गाणारे. मृदंग. ढोलकी. झांज. (ही पूर्वीची गोष्ट) गेल्या वर्षी सरकारने मदत दिली म्हणून दशावतार झाला. आता पूर्वीसारखा दशा-

वतार नाही, माडव पाहिजे विशाल. पैसा पाहिजे, इतक्या लोकांची खाण्यापिण्याची व्यवस्था केली पाहिजे, रात्रभर मशाल पेटत तेवत ठेवायची, तिरकूट करून मशाल पेटत ठेवायची, तिच्यात तेल ओतायचे. काटक्या घालायच्या, खाली मशाल पेटती ठेवतात, शेवटी दहा अवताराची आरती होईल, दशावतारी मडळी मग फेरी घालतात.'

सकाळी ११-४५ ला मी बाबूराम गणेश व इतर कार्यकर्त्यांबरोबर लॉगोलेट (Lagaullet) नावाच्या खेड्यात जातो, महादेव नायकू मला एका मराठी घरात नेतात, सीताबाय जयराम, वय वर्षे ८८, माझ स्वागत करते, तिची तत्रियत इतकी चांगली नाहीय, ती माझ्याशी बोलते, तिचा चुलता सोमा वाईत, लहान होताच व बाप मेला, शेतात काम करायच्या, लग्नामधी मामा होता बाराव्या वर्षी लग्न झाला, पूर्वी लिमोने (LIMONE) या खेड्यात रहायचा, इथे राहतो, माँप वर्सा झाली, अरे बाप ! एक दिवस काम करून तीस पैसे मिळत अशी गरीबी होती, मका दळून तो खायचा, छोट्यासा झोपडीसारखा घर शेणाने सारवायची जमीन गोणपाटावर निजायचे, कामावरचा साथेच फार वाईट वागवायचा ती आपल्या शेत त काम करायची, लहानस स्वतःच होत, मक्याच, फक्त जेवणासाठी, नवरा शतात काम करायचा, राघू लक्ष्मण घरातच नारळ ठेवून पूजा करायची गाणी वगैरे नाय ठाव, जुने कागदपत्र इथे नाय हायत, लेकीकडे हायत, तिला बोलताना त्रास होतोय, हिरवी जाडी भरडी साडी ती नेसलीय, मग ती मला विचारते, 'तुम्ही बाहरन आला व्हय ? कोणत्या घराला रहायला ? काल आलेला पोरगा सागायला,' ती 'कास्टी' म्हणजे कासेट्याचं लुगड नेसलेली आहे, ती मला सांगते, 'माझी पेर मराठीत बोलल्यात, हेरशी किरओळी बोलल्यात, आमच्यासंग मराठी बोलल्यात आमचे आयबाप लहान असताना मेले म्हणून काय गाणी बिणी शिकली नाय,' सीताबायला पेन्शन रुपये शभर दर महिन्याला मिळते, सरकार देते म्हातारपणाची पेन्शन मिळते, नायकू मला सांगतात की साठ वर्षे झाल्यावर सरकार सर्वाना शभर रुपये पेन्शन देते सीताबाय सांगतात, 'पूर्वीचे लोक धोतर घालायचे, कास्टी घालायचे, आता ते घालत नाहीत, लग्न करायला जाताना पायानी चालत जायचे, पायात काही नसायचे, बायको पण चालत यायची त्यावेळा ट्रान्सपोर्ट नव्हता सकाळपासून दिवस झोपूनच जातो, मुले मदत करतात,' एक वर्ष ती आजारी आहे 'कफ व फेस' ती सांगते, 'दवा दिलान नाय चांगला वाटते भात खाताच, चावलाचा, डाळ तरकारी गावते, आता दाडगी दांडगी पोरा हाय ते भजन करतात, आम्ही म्हातारी माणस आता काय करायच ?'

तिच्या मुलाच घर शेजारीच आहे, आधुनिक पद्धतीच, तर म्हातारी पत्र्याची झोपडी बांधून एकटीच रहाते, निसर्गसुंदर परिसर, दुसऱ्या मराठी घरात मी जातो.

घरमालक भेटतात, सहदेव भगीरथ, वय वर्षे ६६ अर्जुन भगीरथ वडीलाच नाव. आईच नाव जनाबाय येंसू, सहदेव मला सांगतात, 'मी गँगमन म्हणून रस्त्यावर काम केल शिक्षण सहाधीपर्यंत इंग्लीश, फ्रेंच, मराठी थोडस, घरोघर मराठी शिकवीत असत गावामधी एक वडील माणूस असला तर तो साची घरामधी शिकवायचा, गोऱ्या लोकाच राज होत तवा, पाठशाळामध्ये मराठी व हिंदी नाय शिकवायच, रामगुलाम पतप्रधान झाल्यापासून ही भाषा शिकवत हायत, वडीलानी भारी दुख सोसल्यांनी, कामामध्ये जसा काय बैलाप्रमाण काम करायच आणि पैस थोडस मिळायच, पण वडिलानी आपला धर्म नाही सोडलानी, आमच लहानपण जस काय वायच सुधारल लहानपणी आम्ही रहात होतो ती लहानशी झोपडी, सायेवाच्या कोठीजवळ, सायेब मोठमोठ्या घरामधी रहायचा, आमच्यासारखे छोट्या छोट्या झोपड्यामधी रहायचे, खायापियाच पण दुख होत, कोणाच पोर जास्ती असली तर खायला भरपूर नाय मिळायच माझ्यासारखा एकच असला तर भरपूर मिळायच,' त्यांच्या बायकोच नाव बाई महादू, 'बाई शेतात काम करायची' सहदेव सांगतात, कामाला मी स्कूल सुटलो तवा मक्याची विक्री करायला बाप शहरामधी न्यायचा, मग कपड इकायला लागले, दूध इकायला लागले, मग सरकारमध्ये गँगमनची नोकरी मिळाली, महिन्यामधी पाचसे रूपये मिळायच, लागोलेटलाच बाळपण व आयुष्य गेल, लगीन पंचवीस वयाला केल, सहा मुले तीन पोरगे तीन पोरी चिंतामणी भगीरथ, चितरजन भगीरथ देवदास भगीरथ वसती भगीरथ, ती मराठी शिक्षिका आहे, शुभलक्ष्मी भगीरथ, [वसती भगीरथ बाहेर येते व आम्हाला घरात जेवायला बोलावते,] सीमती भगीरथ तीन वर्सापूर्वी नव घर बांधल प्रथम लहान पड्याच घर होत, वाडवडील पुराणातील गोष्टी सांगायचे, ' त्याच्या घरात भिंतीवर तेथील ' मगठा मंदिर ' चे कॅलेंडर लटकतेय कॅलेंडरवर अभिताम बच्चन व जया बहादुरीचे रगीत छायचित्र आहे सहदेव सांगतात की आपण सामाजिक कार्य करतो ते ग्राममडळाचे अध्यक्ष आहेत, (President of Village Council), लागोलेट मराठी मडळाचे अध्यक्ष आहेत, सामाजिक सुरक्षा मडळाचे अध्यक्ष आहेत, (President of Social Security), सहदेव मला सांगतात, ' येथील मराठी लोकांच थोडस वर आहे, पण ते दुसऱ्या जातीसाठी जायला लागलीत नव्या धर्माकडे जातात, पुष्कळ नाही पण थोडे, त्या धर्माचे ते लोक इथे येतात, वहाई पथाचे ते सांगतात लोकाना की आजारी असतील ते बरे होतील दोन तीन मराठी लोक त्या धर्मात गेलेत लागोलेट मराठी मडळाचे १२५ सभासद आहेत,'

दुसऱ्या एका घरात मला अनिरुद्ध चव्हाण भेटतो, वय वर्षे २२, समुद्र-किनाऱ्यावरील मेरिडिन (Meridin) हॉटेलमध्ये सेवक (attendant) म्हणून काम करतो आता 'चीफ पोर्टर' झाला आहे, काही महिने दक्षिण आफ्रिकेत

जाऊन आलाय. त्याच्या घरासमोर देवचाफा, गणेशवेल व तिच्यावर लाल फुले, शेवऱ्याच झाड, माड व त्यावर नारळ, रुईची फुललेली झाडे, राय आवळ्याच झाड, सदाफुली, जास्वदीच झुडूप आहे. तिथे दोन मराठी तरूण भेटले. एक हॉटेलात 'कुक' म्हणून काम करतो. तर दुसराही तसलेच काम करतो. शिक्षण चौथीपर्यंत. त्यांच्या शेजारी सहदेवाच घर. सहदेव थेट कोकणी माणूस दिसतात. काळसर वर्ण, ठेंगूसा बाधा. विस्फारलेले केस. वाटोळा देखणा चेहरा. कष्टकरी पीळदार शरीर. अंगात बुशकोट, पॅट. सहदेवाच व त्याच्या शेजारच घर या लोकानी हळूहळू बाधल. झझावाताची (Cyclone) नेहमी भीती. घराला समुद्र येऊन थेट भिडला आहे. दुपारच जेवण मी सहदेवाच्या घरी केल. तिथून मी मग एका शिंपल्याच्या घरी जातो. घर नेहमीसारखच. पण घरात सगळीकडे शिंपल्याचे महासागरी नाना आकर्षक व अद्भुत प्रकार विक्रीसाठी मांडलेले. हे शिंपल्याच दुकान (Shell Shop) एक मराठी स्त्री चालविते. सौ. गजाबाय चव्हाण. पती अम्बोजी चव्हाण. गजाबायच वय ३५ वर्षे सुरेन्द्र, राजेश्री, राजमती. तिची मुले. प्राथमिक शाळेत पाचवीपर्यंत शिक्षण. लहान सुलगी विमला छोटस छान सुबक शिंपल्यांचं प्रदर्शन रस्त्याच्या कडेने घराच्या अगणांत एका लाकडी घडवचीवर मांडलेले. परदेशी प्रवासी तिची गिन्हार्डेके. गजाबाय चागल मराठी बोलते. ती सांगते की घरात सर्वांना मराठी समजते पण बोलता येत नाही. मुलीना H. S C. शिकवून पुढे भारतात उच्च शिक्षणासाठी पाठविण्याची तिची इच्छा आहे. तिच्या आईच नाव गुणाबाई लक्ष्मण. सकाळी उसाच्या मळ्यात श्री. चव्हाण काम करायला जातात. मजूर म्हणून. मुलाला डॉक्टर करण्याची त्यांना इच्छा आहे. त्या सांगतात, फक्त चार मराठी डॉक्टर आहेत डॉक्टरांची मॉरिशसमधील अवस्था फार वाईट आहे एक डॉक्टर पोस्ट ऑफीसमध्ये कारकून म्हणून काम करतो. इतर बेकार 'माझा भाव होता' गजाबाय सांगते, 'भुताच्या गोष्टी बोलायचा. आता समदा इसारला.' दुपारचे दोन वाजून गेलेले असतात. एका मराठी शिक्षिकेच्या घरी आम्ही जातो. माझ्याबरोबर अनिरुद्ध, नायक व सहदेव आहेत. शिक्षिकेच नाव सौ मुक्ताबाय ईठू. पती राघू ईठू. ड्रायव्हर. स्वतःची टॅक्सी. पंधरा वर्षे या घरात रहातात. १९६९ पासून अकरा वर्षे मुक्ताबाय शिक्षिका म्हणून काम करते. प्राथमिक ट्रेनिंग कॉलेजमध्ये श्रीमती दया बाबाजि कडे तिने शिक्षण घेतलय. फॉर्म चारपर्यंत तिने शिक्षण केल प्राथमिक शाळेत मराठी शिकविते. ती म्हणते, मराठी पुस्तके वाचायला मिळत नाहीत. बॉम्बेच्या बुक डेपोमध्ये मी गेले होते. १९७८ साली ती मुंबईला आली होती. वडीलाच नाव पिराजी लिंबिया. महाराष्ट्रातून कुठून आलो माहित नाही. लहानपण थोड सुखात गेल, थोड दुखात गेल. माझी आई माझ्या सात वर्षांपासून आजारी पडली ती आजारीच आहे. रॉबर्ट एडवर्ड हार्ट (मॉरिशसचा नामवत अमर कवी) कॉलेजमध्ये तिच शिक्षण

झालं. मराठी सण आले की ती मुलाना गाणे नाच शिकविते. सौ. मुक्ताबाय ईठूनी मला आपली एक गाण्याची वही दाखवली. त्या वहीत वीस तीस मराठी गाणी लिहून घेतली होती. ती बालजन्माची, पाळण्याची, कृष्णाची, मारिचमोक्ष, गणपतीची, सत कवीराचे, गोपीचदाची, श्रावण वाळाची, दशावताराची अशी होती तिला चार मुलगे. मराठी भाणसामध्ये मुलीच्या बापाला हुडा द्यावा लागत नाही, ती सागते.

दुपारी अडीच वाजता अनिरुद्ध चव्हाण, महादेव नायक व सहदेव एका स्टेशनवॅगनमधून महासागराच्या किनाऱ्यावरील 'हॉटेल मेरिडिन' (Hotel Meridin) मध्ये मला घेऊन येतात. हे हॉटेल समुद्रकिनाऱ्याला थेट भिडलेले आहे. बँके, सपाट, विखुरलेले. बाहेरून गवताने शाकारलेल्या झोपड्यांझोपड्यांच्या पुजव्या-प्रमाणे दिसणारे हे अद्यावत आधुनिक हॉटेल आतून अलिशान व सुखसोयीनी समृद्ध आहे. अनिरुद्ध व महादेव मला हॉटेलातील स्वयंपाक घरात नेतात. आतील पाश्चात्य व पौर्वात्य खाद्यपदार्थांची चूलघरे दाखवतात. आत स्वयंपाकी लोक डोक्यावर उचाड्या व फताड्या पाढऱ्या टोप्या व अगात ॲप्रन घालून कामात मग्न असतात. नंतर आम्ही खाण्यापिण्याच्या खूबसूरत दालनात प्रवेश करतो. दुपारची वेळ असूनही या ॲस्पेस विशाल मोजनगृहात चांदण्या रात्रीचे कृत्रिम वातावरण तयार केलेले असते मधोमध, कोपऱ्यात, आजूबाजूला, आपापली महॉगनी लाकडाची नक्षीदार पॉलिशलेली टेबले घरून युरोपीयन स्त्रीपुरुष मडळी चहापान करीत बसलेली असते. त्याच्यामध्ये तरुण जोडपी असतात तशीच वृद्ध जोडपीही स्वैर आनदात मुक्त गप्पा मारत असतात. कानात वोलल्यासारखी हळू आवाजात त्याची कुजबुज चालते. मी माझ्या साथीदारांसह त्या शीतवातानुकूल दालनात प्रवेश करतो पण कुणी डुकूनही माझी दखल घेत नाही. पायाखाली मऊ मऊ रगीत व कलासपन्न काश्मीरी गालिचे पसरलेले असतात. तिथून आम्ही बाहेरच्या मोकळ्या दालनात येतो. तिथे खुर्च्या टेबले मांडलेली असतात. डोक्यावर मडपासारखे छप्पर असते. समोर हिरवा निळा अथांग महासागर अमर्याद पसरलेला असतो. मी एक कोपरा पकडतो. महासागराकडे तोड करून खुर्चीवर बसतो. आजूबाजूची टेबले व खुर्च्या रिकामी असतात. थोडासा उन्हाळा जाणवतो. माझ्यासाठी एक सुंदर चहाचा कप घेऊन नायक येतो मी कटाक्षाने त्याच्याकडे चहाच मागितलेला असतो. हळूच तो मला सांगतो, या चहाच्या कपाला इथे चार रुपये पडतात. हॉटेलच्या लाबरूद आबारात मी साथीदाराबरोबर भटकतो. सर्वत्र जमिनीवर हिरवेचार गवत वाढलेले असते. झाडे झुडपे काळजीपूर्वक जोपासलेली असतात. सागरकिनाऱ्यावर होड्या, नौका, शीडाची जहाजे, ठायी ठायी स्थिरावलेली व काही ठिकाणी सागरपृष्ठभागावर तरगत असलेली पहायला मिळतात. तर पाढऱ्या शुभ्र व मऊशार सामुद्रिक वाळूच्या पृष्ठभागावर किनाऱ्या किनाऱ्याने गौरकाय, सुवर्णकाय, पीतकाय अशी तरुण

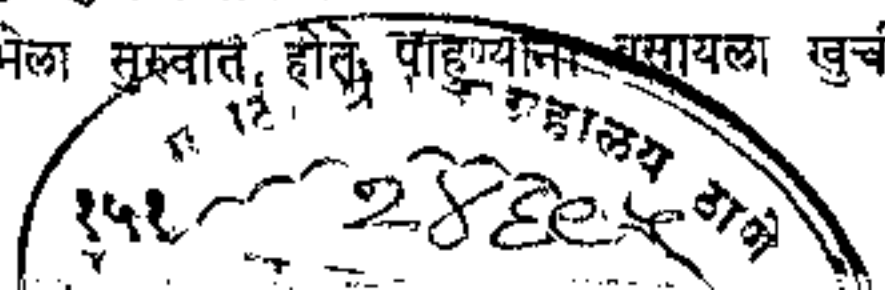
आग्ल जोडपी, अगावर अब्रूरक्षणापुरत वीतभर रगीत वस्त्र ठेवून किंवा सपूर्ण विवस्त्रावस्थेत सुद्धा धुदफुद होऊन देहाला देह विलगीत सूर्यस्नान घेत पडलेली असतात, त्याचे डोळे समाधी घेतल्यासारखे घड मिटलेले असतात व त्याच्या अवयवांची हालचाल थांबलेली असते. माझे उतावीळे डोळे सहज त्या अद्वैतद्वारा पसरलेल्या स्त्रीपुरुष नग्न देहांवरून भिरभिरत जातात. डोक्यावर पसरलेले निळेभोर पारदर्शी आकाश, पाचूच्या रगाचा पायाशी लोळणारा हिंदी महासागर, समोवारची रम्य वृक्षराजी व त्वचेला अलगद गुदगुल्या करणारी व चदेरी झाक मारणारी जादूची वाळू, या पार्श्वभूमीवर कुणा गधर्वाकिन्नराच्या यक्षसृष्टीत तर मी प्रवेश केलेला नाही ना असा मला भास होतो. कोणत्यातरी अननुभूत अनावर आनदाने मी फुलून जातो, मध्येच कुठे तरी समुद्रखेळासाठी एखाद दुसर तरुण आग्ल जोडप शीडाची एकेरी नौका काळजीपूर्वक शीडाशी जूपत सागरकिनार्याकडे लोटीत नेत ही माणसे स्वतःतच स्वतःला व जगाला हरदल्यासारखी भासतात क्षणभर त्यांचा मला विलक्षण हेवा वाटतो, त्याच्या धुदफुद स्वच्छद भाववृत्तीचा व त्याच्या आर्थिक सुवत्तेचा. त्याच्या सौंदर्याचाही, मग मला हॉटेलात ल आणखी दालनांकडे नेण्यात येत, जास्तीत जास्त महागडी खोली (lounge) किती आरामशीर व कलासुंदर असते ते प्रत्यक्ष एका गिन्हाईकाशिवाय असलेल्या खोलीत जाऊन मला पहायला मिळते. त्या खोलीला उगीचच मी खोली म्हणतोय, तो तीन चार खोल्याचा आरामशीर महालच असतो, मी आत पसरलेल्या पन्त्यांच्या विछान्यावर सहज बसतो तर तो सगळा विछानाच बुडुपकन आपल्या पोटात मला घड पिळबटून गिळतो, तीच गोष्ट मऊशार खुर्च्यांची, कोचाची, खिडक्यांची अद्भुत वाटणारी विविध रगच्छटाची तावदाने. त्याच्यावर लटकलेले नक्षीकाम केलेले उची पडदे, भिंतींचे जादूचे रंग, कोपऱ्या-कोपऱ्यातील स्त्रीपुरुषाकृतींची उत्तान शिल्पे व भिंतीवर लटकणाऱ्या अभिजात कलाकृती, वेळ थोडा असतो व त्या हॉटेलात पहाण्यासारखे तर खूपच असते, मीच मग मला मर्यादा घालतो, कॅसिनो तेवढा शेवटचा मी पहातो. म्हणजे कॅसिनोचा खेळ चालतो ते अतर्गह. रात्री कॅसिनो सुरु होतो तेव्हा पन्नास रुपये प्रवेश फी भरून आत येता येत, आदल्या रात्री कुणा फ्रेंच युवतीला चार हजार डॉलर्सचा जुगार फुटलेला असतो, माझे साथीदार मला सांगतात, हॉटेल मेरिडिन ' मध्ये तासभर मी रमतो.

चारच्या सुमारास पुनः लॉगोलेट खेड्यात एका मराठी कोळ्याच्या घरी आम्ही जातो, हे खरे खुरे ' शेल हाऊस ' किंवा कवचाचे व शिंपल्याचे घर आहे. भिंतीवर कासवांची प्रचंड कवचे आहेत तर दुसऱ्या एका भिंतीवर शार्क माशाची दोन पाख्याची प्रचंड शेपटी कलात्मकतेने लटकते आहे हा शार्क मासा स्वतः त्या तरुण मराठी कोळ्याने परदेशी प्रवाशासाठी (टुरिस्ट) मारला आहे, मलाही तो ' डीप सी

फिशिंग 'च आमत्रण देतो. परदेशी प्रवाशांना महासागरात दूरवर एका यांत्रिक नौकेतून तो महासागराच्या खोल पाण्यात माशांची शिकार करण्यासाठी घेऊन जातो. सूर्योदयापूर्वी पहाटेला पाच सहा प्रवाशाबरोबर नौका महासागरी पृष्ठभागावर हाकारली जाते. शिकार साधून परत यायला दुपार किंवा संध्याकाळही होते. मोठमोठ्या शार्क किंवा मर्लिन माशांची शिकार करण्यात येते. ती विलक्षण रोमहर्षक व धाडसाची असते. या शिकारीसाठी नौकेचा दर दर तासाला एकशे पंचवीस डॉलर असतो माझ्यासाठी मात्र ती सर्व तरुण मराठी कोळी मडळी विनामूल्य नौका सागरावर हाकारणार होती. पण माझ्याजवळ तेवढा वेळच उरलेला नसतो. माझ्या मनाची खूप चलविचल होते. ती तरुण मडळीही काहीशी नाराज होते. मग मला तो तरुण मराठी कोळी आपला आलवम दाखवतो. आलवममध्ये पानापानावर शार्क माशांच्या शिकारीचे रंगीत फोटो डोळे खिळवून ठेवतात. त्या तरुणाचे नाव सदाशिव चव्हाण. वय वर्षे ३२ वयाच्या दहाव्या वर्षापासून तो समुद्रावर कोळी म्हणून मासेमारीचे काम करतो त्याचे वडील लक्ष्मण चव्हाण. ऊसाच्या शेतावर मजूर म्हणून काम करीत होते. ते मद्यपी होते. रस्त्यात एका सायकलचा धक्का लागून ते मरण पावले. सदाशिवची चार मुले. जितेंद्र, मित्रसेन, लीनाबाय, रीनाबाय. बायको सौ. लक्ष्मीबाय प्रथम त्याने ऊस मळ्यात मजूर म्हणून काम केले. त्याचा कटाळा आला म्हणून एक होडी त्याने खरेदी केली. समुद्राला लागूनच त्याचे घर आहे. समुद्रात होडी फिरविण्याचा अनुभव लहानपणीच त्याने घेतला होता. लागोलेट खेड्यात फक्त मराठी व खिश्न लोक रहातात. पाचशे घरे. मराठी खिश्न दोन हजार लोकसंख्या सदाशिवच्या घरी सुरेश हा तरुण मुलगा मला मेटतो. तो शिक्षक आहे. पण त्याला शिक्षकीपेशा आवडत नाही. त्याला डॉक्टर व्हायला आवडल असत. सदाशिवच्या घरात मॉरिशस नभोवाणीवरील हिंदी सगीत चालू असत. 'डाइव्ह' करून ऑक्टोपस माशाना आपण कसे पकडतो त्याची कथा सदाशिवने मला सांगितली व फोटो दाखवले त्याच्या दक्षिणी आफ्रिकी गोऱ्या मित्राने ते फोटो घेतलेत. त्याच्या घरातून बाहेर पडताना मी दारात दोडकीचा बेल पाहिला. मी त्याला विचारल, 'याला दोडकी म्हणतात का?' आमच्याबरोबर असलेले सहदेव चटकन मराठीत म्हणाले, 'आम्ही थाला दोडकी म्हणतो.'

संध्याकाळ साडेचारला महादेव नायक व अनिरुद्ध मला 'लागोलेट मराठी आळदी मदिरात' घेऊन जातात. हे मंदिर छोटस शिवालय आहे. चौकोनी. दगडांनी बांधलेले वर विटाचे छप्पर. सुबक स्वच्छ सभामंडप. आत शकराच्या पिंडीचा गाभारा. देवदेवतांच्या तसविरींनी भिंती भरून गेलेल्या. मंदिरासमोर चिरेबदी दीप-माल किंवा दीपस्तंभ. सभामंडपात मुले मुली व बायका जमलेल्या आहेत. तीस मोठ्या बायका. तीस पस्तीस मुले मुली. सभेला सुरुवात होते. पाहण्याने वसायला खुर्ची.

समोर टेबल, टेबलावर रगीत कापड पसरलेले, त्यावर फुलदाणी, फुलदाणीत रगसुंदर फुलाची माडणी, नायकू प्रास्ताविक बोलतात. मग मुलेमुली राजाननाची प्रार्थना म्हणतात, राजानना मंगलमूर्ती मोरया... आणखी लोक येताहेत, प्रार्थना थोडा वेळ थांबते. मंदिरात प्रवेश करताना एका शाळकरी मुलीने माझ्या कपाळाला गधाचा टिळा लावला. अनिरुद्ध क्रिओळमध्ये भाषण करतो, पुनः प्रार्थना होते, नंतर अध्यक्ष म्हणून नायकूच भाषण होत. मराठीत लिहून आणलेल ते वाचतात, 'आमच्या लहान गावात एक महान लेखक आलेत, त्याचे स्वागत, नेरूरकर आमच्या मराठी लोकांसाठी, मराठी भाषेसाठी, मदतीसाठी आले आहेत, मराठी ही आमची मायबोली आहे. ती आमच्या मुलाना शिकवली पाहिजे. आपल्या पूर्वजानी किती कष्टाने, किती मायेने, किती प्रेमाने ती राखून ठेवली आहे. असे असूनही काही मराठी लोक दुसऱ्या धर्मात जात आहेत. तुम्ही तसे करू नये.' भाषणानंतर सस्थेचे सभासद तुकाराम लक्ष्मण मला पुष्पहार घालतात. गोड्यांची पिवळी जर्द फुले, हार घालताना सभेला उद्देशून ते मोठ्याने पुकारा करतात, 'म्हणे पुढलीक वरदे हारी विट्टल...' एकच नाम गजर होतो. मग मुलींच गाण होत. 'या लाडक्या मुलांनो' 'नवहिंद युगाचे तुम्हीच शिल्पकार' ही गाणी मुली एक लयीसुरात म्हणतात. मी भाषण करतो. भावनेने मी हेलावून जातो. शक्य तितक्या सरळ, सुबोध, सोप्या मराठमोळ भाषेत मी बोलतो. ऊर भरून येत. मराठी आयावायाच्या महाराष्ट्रापासून हजारो मैल दूरवरील एका रानखेड्यात मला आपला म्हणून माझ स्वागत करण्यात आल याची आठवण जन्मभर मी जपून ठेवीन. अस काहीतरी मी बोलतो. आळदीची व मराठी भाषेची थोरवी सतांची उदाहरणे देऊन सांगतो. महाराष्ट्रात गेल्यावर मराठी बाधवाना तुम्ही मराठी भाषा व मराठी बाणा कसा टिकवून धरलाय, ते सांगण्याच मी मडळीना आश्वासन देतो. मग तुकाराम लक्ष्मण बोलतात. ते मोरस मराठीत उत्स्फूर्त बोलतात. 'हे लागोलेट मराठी आळंदी मंदिर. त्याचे सभासद हायत. त्यास्नी पण फार आनंद झालाव भारी खुशाल झालाव. आम्ही आता तुम्हाला वर्तमान देताय. धन्यवाद.' तुकाराम थोडक्यात 'मराठी आळदी मंदिरा' च्या कार्याची माहिती देतात. तुकाराम लक्ष्मण. वय वर्षे ६०. रस्त्यामधी सरकारचा मजूर (labourer) म्हणून काम करीत. वडिलाच नाव येसू लक्ष्मण. आईच नाव होत मुक्ताबाय हरी. बायको लक्ष्मी-बाय. सात मुले. एक मुलगा सरदारी (गॅंगमन) करतो. एक हॉटेल्मध्ये काम करतो. सायबाच्या. एक ऊताच्या मळ्यामधी काम करतो. फक्त प्राथमिक शिक्षण घेतलय. मुलींची नाव. पुष्पावती, लवणावती, जांबुवंती, यशवती तुकाराम लक्ष्मण नंतर भजन म्हणतात. नामदेव ईश्राम. देवळाचे पुजारी. तीन वर्षांपासून पुजारी आहेत. वय तीन कोडी सात. (३×२०+७) ६७ वर्षे. सरकारमध्ये काम करायचे. रस्त्यामध्ये. बायको यशोदाबाई. मुले जयराम ईश्राम. भिवाजी. कृष्णा. समदे सरकारामधे काम

करतात. कपडे शिवतात, ट्रान्झिस्टरवर आरत्या लागतात. सभोवार भक्तीमय वातावरण सुरू होत. जयराम ईश्राम मला म्हणाले की इथेही मराठी लोकात जाती आहेत. यादव, मुरार, साधत एकामेकाला एकामेकापेक्षा मोठे मानतात. पण तरीही लोक एकोन्याने रहातात.

आळदी मदिरात मला आत्माराम बाळू भेटतात. वय ५८ वर्षे. दहा मुले. पाच मुली पाच मुलगे. दोन मुली इग्लंडला नर्सिंग करतात. इथे बाकीचे मुलगे मेकॅनिकल काम करतात. बायको गजाबाय बाळू ते मला सांगतात, मोरस मराठीत, 'मराठी माणसाच जीवन बेस हाय.' महादेव देवजी. वर्षे ६२. अगावर फाटके तुटके कपडे थेट खेडवळ माणूस. आडनाव 'पड्याल'. बाप गोविंद देवजी. बहिणीच नाव कृष्णाबाय देवजी. बायकोच नाव सुखवती धोंडू. तिच्या बापाच नाव कृष्णा धोंडू. कागदपत्रावर तेच नाव राहिल. समुद्रावर कोळीचं काम (fisherman) पन्नास वर्षे केल. १३ मुले. सात मुलगे. सहा मुली. मुली प्राथमिक शाळेत गेल्या. पाच मुलगे इथे ईस्कूलमध्ये ल्हीन शिकायला जातात. आणि दोन सरकारामध्ये लॅबरर म्हणून काम करतात. स्वतःच विटाच घर आहे. माझ्या बापाने मराठी शिकविल. कोनकोन आधीचे मराठी शिकल्यात. बोलतात. लहान लहान आता नाय बोलल्यात. सौ. जयवत बाबाजी. वय ५० वर्षे. पती कृष्णा बाबाजी लहानपणापासून खेतीमधी घास कापताव. मुले सात. पाच मुली. दोन मुलगे. सात नातव आहेत. एक सून दोन जावई आहेत. आईच नाव बाया इहू. वय ७० वर्षे. बापाच नाव महादेव सखाराम. ७५ वर्षे. ती मला सांगते, 'मीच माझ्या आईबापाची मोठी लेकर आहे. आम्ही लोक लहानपणापासून गरीब लोक. सकाळी काम करायचं. रात्री खायचे. दर वर्साला गणेशाचा पूजा करताव.' ती बोलत असताना तिची मुलगी शातिबाय येते. 'घरात सगळीजण मराठी बोलतात.' ती सांगते. 'आम्हाला आग्लेफ्रान्से ठावक न्हाय. आमच्या आईबापांनी आम्हाला नाय शिकवलान्. आम्ही लय गरीब लोक आहोत. आता बायच बेस आहे.' सौ. जयवती बाबाजी मराठमोळी मराठी बाई दिसतेय. खेडूत. तिने डोक्यावरून पदर घेतलाय. ती नऊवारी जाडभरडे लुगड नेसलीय. मी तिला मराठी गाणी म्हणायला सांगतो. ती खेदाने म्हणते, 'लहानपणची गाणी आता डोसकीमधी रहात न्हाय. एक बोल्लेन तर दोन ईसरून जायन.' देवजी येऊन मला सांगतात की त्याच महाराष्ट्रातल गाव 'पाडेल' आहे. 'पाडपाड' नाही. तत्पूर्वी बोल्लताना त्यांनी आपल्या महाराष्ट्रातील गावाच नाव मला 'पाडपाड' सांगितलं होत माझ्या टिप्पणवहीत ते नाव दुरुस्त करून घ्यायला ते सांगतात.

सध्याकाळी साडेसहाला श्यामदेव नारायण हा 'मॉरिशस मराठी मडळी फेडरेशन'चा तरुण कार्यकर्ता मला बे ज्यू कॅप (Beau De Cap) या पहाडाच्या पोटात व पहाडी माथ्यावर वसलेल्या आपल्या गावात घेऊन येतो, टॅक्सीतून. पहाडा

पहाडातून वळणे घेत गाडी जाते तेव्हा कोणत्यातरी अनाकलनीय भीतीचा स्पर्श देहामनाला झाल्याशिवाय रहात नाही. रस्ते मुलायम डांबरी व रूद असतात, खाली खोल पायथ्याशी अथाग महासागर निळा हिरवा सळसळत व उसळत असतो. ग्यानदेव मला प्रथम थेट तेथील 'मराठी धार्मिक सभे'ने स्थापन केलेल्या 'कैलासनाथ मंदिरात' घेऊन जातो. पहाडापहाडाच्या या घनदाट व घनघोर गावात हे कैलास मंदिर आणखी एका पहाडाच्या माथ्यावर उच्च बांधलेले आहे. मंदिराकडे उच्चउच्च जाणारा भक्कम डांबरी रस्ता आहे. 'वे ज्यू कॅप' याचा अर्थ 'सुंदर शिखर' असा होतो, शिखरावर बांधलेले हे कैलासमंदिर रचना सुंदर आहे. शकराची पिंडी आत गाभान्यात लामण दिव्याच्या उजेडात लक्ष वेधून घेते. दगडी खाद्यावर देवालयाचे बांधकाम उभे आहे. शेपाचशे माणसे सहज बसतील असे सभागृह आहे. सभागृहात एका बाजूला उच्च बांधलेले व्यासपीठ आहे. भिंतींना आतून बाहेरून तैलरगानी व नक्षीकामाने सजविलेले आहे. सभागृहात लोकाना बसण्यासाठी वाक माडलेले आहेत. बाहेर देवालयाचे उच्च निमुळते शिखर अतराळात झेपावत असल्याचा भास होतो. तर आत विजेचे मद दिवे सगळीकडे निवातपणे लुकलुकत असतात. ग्यानदेव मला शकराच्या पिंडीसमोर गाभान्यात घेऊन जातो. मी तिथे जाताच दहाबारा वरीष्ठ मराठी मडळी शकराची प्रार्थना, भजन, आरती म्हणतात. वातावरण मंगलमय व भक्तीमय होऊन जाते. मृदुग, झाजा, टाळ, चिपळी, ढोलक, तबोरी, अशी वाद्ये हातात घेऊन शकराची आराधना चालते. मी ही हाताने टाळ्या पिटीत आराधनत सामील होतो. एक मराठी मुलगी येऊन माझ्या गळ्यात पिवळ्या जर्द गोंड्याचा फुलांचा हार घालते. सभागृहात स्त्रीपुरुष मुलेमाणसे जमलेली असतात. आराधनेत मग झालेली मराठी वरीष्ठ मडळी साहेबी पोषाखातच असते. पॅट, कोट, फेल्ट हॅट. मनूबाई रावजी ही तरुण मराठी कार्यकर्ती प्रास्ताविक भाषण तिच्या मोरस मराठीत करते. ती म्हणते, 'श्री. नेरूरकर यानी आपल्या पायधुळीने आपल्या मंदिराला उज्ज्वल केले. मी या सभेच्या वतीने नेरूरकरांचे स्वागत करते. नेरूरकर चार हजार मैलावरून आले आहेत ते 'महाराष्ट्र मॉरिशस मित्र मडळा'चे कार्यवाह आहेत. ते आमच्या गावात बसतीसाठी आले आहेत. आम्हाला आशा आहे की आमच्या अडचणी दूर होतील व महाराष्ट्रातील आमच्या भावडांना ते आमची आठवण देतील. एवढे बोलून मी दोन शब्द पुरे करते'... सभेला तीस पसतीस तरुण मडळी व पंचवीस मुले मुली उपस्थित आहेत. व्यासपीठावर चार प्रौढ मडळी, दोन वृद्ध बाया, दोन मध्यमवयीन व्यक्ती व पुजारी अकुश ईडू आहे. प्रथम सहा मुली गीत म्हणतात, 'देवा तुझे किती सुंदर आकाश.' मग मी भाषण करतो. समोरील लोकाना समजेल अस सोपस. महाराष्ट्राची व मराठी भाषेची थोरवी मी त्यांना सांगतो. उसमळ्यातील शोधित कामगारांचे गरीबीच व कष्टांचे जीवन या महासागरी पहाडी

प्रदेशात पिढ्यान् पिढ्या जगत असताना आपण मराठी भाषेची व महाराष्ट्राची व भारत देशाची आठवण जपून ठेवलीत, याबद्दल मी भारावून बोलतो. धोंडी रावजी, वय वर्षे ६६, व्यासपीठावर माझ्या शेजारी बसलेले असतात. मघाशी ते हातात आरती-सग्रह घेऊन शकरासमोर आरत्या म्हणत होते. लक्ष्मण नारायण, वय वर्षे ६५, यानी ढोलक्री वाजवली होती शनिदेवाची, गणपतीची व रामाची कठस्थ केलेली गाणी म्हटली होती. धोंडी रावजी मला सांगतात, 'अभ्यास केलेलो पण चांगला नाही.' मजूर म्हणून ऊसमळ्यात त्यानी काम केले होते. त्याना चार मुलगे व दोन मुली. मुलगे ताविस्मार (ऊसाच्या शेतात) मध्ये काम करतात लक्ष्मण नारायण याची अकरा मुले आहेत सात मुलगे, चार मुली. दर्जी म्हणून मुले काम करतात कुणी सरकारात काम करतात. लक्ष्मण मला म्हणतात, 'तीन मुलीचा स्वयवर केले.' (अजूनही मॉरिशस मराठी मडळीत लग्नविधीला कुठे कुठे 'स्वयवर' म्हणण्याचा प्रघात आहे) बायको सौ. रूक्माबाई देवजी. नंतर भजनी मडळी भजन म्हणतात. एकूण नऊ जण ढोलक्री झाज वाजवताहेत. 'सर्व सुखाचे आगर । बाप रूक्मादेवीवर' भजन गभीरपणे सभामंडपात घुमत असते.

लक्ष्मण नारायण मला सांगतात की त्यांचे वाडवडील कोकणातील नांदेळी गावातून आले मॉरिशसमध्ये सगळेजण त्याना 'आत्मा' म्हणायचे. वडीलाचे नाव गुणाजी रावजी. आईच नाव होत बाया रावजी. कैलासमंदिर स्थापन होऊन चौदा वर्षे झाली. याच मूळ आपण केल. सरकारला मी बोललो आम्ही हिंदू जाती हाय. मराठी नाय बोललो. तर आम्हाला देऊळ नाय आहे. पत्र आला की सरकारान जमीन दिलान. तर म्हटला लहानसा मंदिर बनवूया. तर सगळे लोक म्हणले की सगळेजण म्हणून बनवूया. मग बाधले. मनुबाई रावजी ही बेज कॅपमधील मराठी शिक्षिका. ग्यानदेवची ती बायको. पोरगेली. किरकोळ कृश देहयष्टी. तरतरीत. सौम्य सात्विक चेहरा. कपाळाला कुकू. साडी नेसलेली. धोंडी रावजी मला सांगतात की आम्ही या गावात चाळीस वर्षे रहात आहोत. भजन चालू आहे. भजनात रग भरला आहे. शकराच्या देवळात विठूच्या नावाचा गजर होतोय. 'विठूचा गजर हरी नामाचा । झेंडा रोविला.' आम्ही बोलत असताना पार्वती जीवाजी मला भेटायला येते. वय वर्षे ६५. नऊ मुले. चार मुलगे. ऊसाच्या मळ्यात मजूर म्हणून काम केले. लहानपणापासून लागोलेटमध्येच जन्म गेला. आई लहानपणी मेली. तिचे नावच तिला ठाऊक नाही.

१८-४-८०

बे ज कॅप (Beau De Cap) मध्ये माझी सकाळ उजाडते. रात्रीचा माझा सुकाम ग्यानदेव नारायण व मनुबाईकडे त्याच्या पहाडावरच्या छोटेखानी घरात असतो. एका गच्च बंद खोलीत कभिन्न दाट काळोखात मऊ मऊ विछान्यात बराच

वेळ मला झोपच येत नाही. खोली बाहेर वाऱ्याची भिरभिर लहानपणी आई सागत असलेल्या रडणाऱ्या भुताच्या पिरपिरीसारखी अखड चालू असते, केव्हातरी रात्री झोप लागते, तरीपण मी पहाटेलाच जागा होतो. घरात सर्व मडळी उठलेली असतात. चुलीकडे मनुताई खाणेपिणे करीत असते. नारायणची आई ऊस मळ्यावर कामासाठी निघालेली असते. तिने नेसलेल जाडभरड लुगड अगावर घट्ट लपेटून घेतलेल असत. दोन्ही पायात गुडच्यापर्यंत पाय झाकून टाकणारे गमबूट घातलेले असतात तिच्या डोक्यावर लोखंडी शिरछाण असते. एका हातात कोयती व खुपरीसारख काही असत. ती मूर्तिमत ग्रीक श्रमदेवताच मला भासते. मला माझ लहानपण आठवत. माझ्या आजोळी लहानपणी मे महिन्याच्या सुटीत मी गेलो की पहाटे अशीच सर्व स्त्रीपुरुष माणसे उठायची. राँकेलचा दिवा पेटायचा घरात एकच धांदल धावपळ असायची. माझी आजी, मावशी, मामा, हातात कोयती घेऊन गुरासाठी कन्हाड नावाच हिरवचार व पिवळधमक उभ व उच्च गवत कापण्यासाठी डोंगरमळ्याकडे निघायची. मीही त्याच्याबरोबर हातात कोयती घेऊन निघायचो. कोयती उजव्या हातात कशी धरायची व डाव्या हाताने गवताचा जुडगा एकत्र कवळून थेट मुळाशी कसा कचकन कापायचा याचे शिक्षण माझ्या आजीने व मामाने मला दिलेल होत. पाच दहा सुठी गवत कापल की एक गवताची एक भाळी व्हायची. माझ्या दुपारपर्यंत जेवढ्या भाळ्या होत असत त्याचा भारा मी माझ्या डोक्यावरून आजोळच्या घरी मोठ्या दिमाखाने आणीत असे. ग्यानदेव नारायणच घर शेतकऱ्या कामकऱ्याच घर असत. त्याच्या घराच्या परसात पऱ्याचा गावठी संडास असतो. त्यात माती टाकावी लागते. स्नानगृह सुद्धा कोकणातील आमच्या घरातील न्हाणी घरासारख असत. मी नारायणच्या आईशी चहा घेत बोलतो. तीन चार मैल पहाडातून चालत जाऊन ती ऊस मळ्यात पोचणार होती. तिच्याबरोबर शेजारपाजारच्या मजूर स्त्रिया व पुरुषही सोबतीने ऊसमळ्यावर जाणार होते.

दिवस वर आला तसा ग्यानेश्वरबरोबर मी गाव पहायला घराबाहेर पडतो. ग्यानेश्वराच्या घराभोवती मोठमोठ्या विधुवृत्ती वृक्षाची दाट गर्दी झालेली असते. शिवाय झुडूपे वेली व फुलझाडे कुपणात सरमिसळत दृष्टीचा वेध घेतात. आमच्याबरोबर शेजारच्याच घरात रहाणारा ग्यानेश्वरचा मोठा भाऊ लक्ष्मण नारायण आहे. आम्ही धोंडी रावजीच्या दुकानात जातो वय वर्षे ६५. छोटेसे लाकडी फळ्यांच हालत फिरत वस्तुभांडार. त्याला लागूनच रावजीच दगडविटाच घर. रावजी अगाने मजबूत. अगात जुनाट, सैलसा, चुरगळलेला, बाँगी सूट. मळकट काळसर रंग. डोक्यावर कामकऱ्याची जुनाट फेल्टहेट. पायात जाडजूड दणकट बूट. मोजे. रावजी माझ्याशी बोलतात. मला लोक धोंडजी रावजी म्हणतात, ते मला सागतात काल ते लागोलेटमध्ये रस्त्याने चालले होते तर दोन मराठी बायका पाठीवर ओझे घेऊन

चालल्या होत्या. त्या क्रिओळमध्ये बोलत होत्या. तेव्हा मी त्यांना म्हटल तुम्ही मराठी...महाराष्ट्री बाया आहात. मराठी भाषा का बोलत नाही ? तर त्या 'ही' 'ही' करून हसल्या आणि चालू लागल्या धोडजी रावजी मला सांगतात, 'मी वीस वर्षांचा होतो तेव्हा मराठी माणूस लय भिकारी होता. पाठीवरून ऊवा वाहायच्या. आमच्या लोकानी लय दुख भोगल्यानी. मार खाल्यानी. गू उचलल्यानी. माझा एक मामा होता. बाबू. तो होत्या मृदय्या. चार भाव. तो इथ आला काम करायला. सेबॅस्टोपोल (Sebastopol) गावाला गेला तर त्याला सायेबानी गू उचलायला लावला. तर जेवायच्या येळी तो कसा जेवणार ? हात धुवायला पानी नाय. तर त्याने गळफास लावून जीव दिला. आता बारा तेरा वर्षांत मराठी लोकात येण जाण वाढायला लागले. आता पाच वर्षांत खूप वाढल येणजाण.' एक मराठी म्हातारी तितक्यातच रस्त्याने जात होती वय वर्षे ६७. ती सरकारात पेन्शन घ्यायला जात होती रावजी मला सांगतात, 'सरकारने लय बेस केलय.' आपली भाषा 'मालवणी' असल्याचही ते बोलतात. नंतर लक्ष्मण नारायण माझ्याशी बोलतात, 'आमची भाषा कोकणी आहे. आमची आई म्हणते आमी कोकणी हायत' आम्ही बोलत असताना धोंडी रावजीचा मुलगा येतो. शिवनाथ रावजी. तरुण. दर्जी काम करतो. गावात एक दोघे मराठी न्हावी आहेत. रावजी मला सांगतात, 'आमची बोली आणि तुमची बोली फरक आहे काकासाहेब कालेलकर आले होते तर त मोरिस लोक बोलतात तसे बोलत होते. मग मला उद्देशून ते म्हणाले, 'आम्ही म्हणतावात देशाला जाल तवा पत्र पाठवीत जा'

सकाळी दहा वाजता ज्ञानेश्वरचरोवर मी सागरतीरावरच्या एका सपाट डोंगरी प्रदेशात जातो. तिथून दुपारी ऊंच पहाडी व धवधव्याच्या शामारेल (Shamareli) या मॉरिशमधील सतरंगी भूमीवर आम्ही पाऊल ठेवतो. मॉरिशस बेटाला आगळ सौंदर्य व अद्भुतता प्राप्त करून देणार विश्वातील हे एकमेव हजारो फूट उंचीवरील नेत्रदीपक निसर्ग दृश्य आहे. येथील मातीचे इद्रधनुष्यी रंग सूर्यप्रकाशात सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत एकमेकात सरमिसळत बदलत असतात जवळच उतरणीला शेतकामाचे मळे असतात. ते दृश्य नजर व देह खिळवून ठेवते. डोळ्यांचे पारणे फेडते. धोडजी रावजी व लक्ष्मण नारायण माझ्यासाठी टॅक्सीची सोय करतात. तिथे मराठी कामगार गवत कापतात. झाडे बेनतात. हातात कोयता घेऊन. मी एका कामगार पुरुषाला व स्त्रीला भेटतो. महादेव इडू. वय वर्षे ७२. उंच. मजबूत. अगात खाकी कपडे. पॅट, कोट, पॅटी बांहर पडलेला अगारखा. कामगार स्त्रीच नाव उमाबाई केदारी. मी तिला 'वरीस' विचारल तर ती म्हणते, 'मला काय ठाऊक.' पण महादेव इडू सांगतो तिच वय ६८ वर्षे. ती मला म्हणते,

‘ अमूक अमूक माणूस माझ्यापेक्षा दोन वर्सांनी मोठा. ’ मग मला ती सांगते, ‘ काम नाय, सरकार खायला देतय, दोन पोर हायत, काम करतात, सहा पोरतील दोन राहिल्यात. बाकीची मेल्यात. ’ फिलावच्या (Filao) रानातून तिच दगड-पत्र्याच चद्रमौळी घर दिसतय. हातातील कोयत्याला इठू ‘ सुरी ’ म्हणतात तर उमावाई म्हणते आमचा बाप म्हणायचा कोयता. आई ‘ हीराची झाडू, म्हणायची. एकमेकाकडे कार्य झाल तर जायला हव. मरणी झाली तर जायला हव. नाय जाईल तर कसा होईल ? वाडवडील म्हणायचे आमी तुळजापूरहून आलाय. सकाळी रादूया. सारा महाग झालाय. आमी म्हातारा म्हातारी मराठी बोलताव. पोरपोरी क्रिओळ बोलतात. मी पोराना म्हटल, दोन लाकडी तोडून दे. ’ तर ती पोर म्हणाली क्रिओळ-मध्ये ‘ तू काय बोलतेस ? ’ उमावाई बोलत असताना मध्येच लक्ष्मण नारायण बोलतात, ‘ घोघरी तेच आहे. आमी पोरबरोबर क्रिओळ नाय बोलत. ’ मग उमावाई सांगते, ‘ पोराना मी म्हणते आमी जासाल तवा तुमी काय करसाल ? मराठी बोला. ’ रस्त्यात आम्हाला मराठी कोळी भेटतात प्रत्येकाच्या डोक्यावर गवती साहेवी हॅट. एक कोळी आनंद नारू. वय वर्षे ५० घरात चार माणसे. लहानपणापासून समुद्रावर काम करतात. मुलगा कोके (Shells) विकतो. बायको कमलाबाय, लेकाच नाव महादेव. सुनेच नाव अहल्याबाय इठू. कोकोची (coconut Plantation) बाग पण केली आहे.

सकाळी सव्वादहाच्या सुमाराला ज्ञानेश्वर व लक्ष्मण नारायण बरोबर परसराम लक्ष्मण यांच्या घरी जातो. वय वर्षे ७२ गेले कित्येक महिने ते खूप आजारी आहेत, ते सांगतात. १९७६ साली ते ‘ मॉरिशस मराठी मडळी फेडरेशन ’चे अध्यक्ष होते. गावात तेवीस वर्षे तेथील धार्मिक सभेमध्ये त्यांनी काम केले. ते आपल्या दिवाण खान्यात माझ स्वगत करतात कोच, खुर्च्या, टेबल व भिंतीवर शिवाजी व देवादि-कांच्या तसबिरी आहेत. खुर्चीवर बसून थकल्यासारखे ते माझ्याशी बोलतात. एक वडील स्त्री रक्माबाय, वय वर्षे ६८, बँटकीला येते. परसराम मला सांगतात, ‘ कोण कोण मराठी बेस हायत. मॉरिशस सरकारने मला ‘ सिक्का ’ (honour) दिलाय. दावू तुम्हाला ? ’ आपल्या थकलेल्या देहावर परसराम यानी पांढरा शर्ट व पाढरी पॅट घातली आहे. चेहरा वाटोळा. कष्टाळू. केस किंचित् पिकलेले डोळे खोल गेलेले. चिंताग्रस्त चेहरा. ‘ सिक्का ’ आणायला मुलाचा आधार घेऊन ते घरात जातात. मातीच दगडविटाच घर. काही भाग पत्र्याचा. ग्राममडळाचेही (Village Council) ते सभासद होते. ज्ञानेश्वर मला सांगतो की आपणही ग्राममडळाचा सभासद होतो. तीस वर्षे परसराम सभासद होते. चार वेळा अध्यक्ष व चार वेळा खजिनदार होते. घरातून तीन पदके आणून ते मला दाखवतात. (१) चादीच. त्यावर कोरलेले.

आहे. Her Majesty's Silver Jubilee. 6th February 1952 to 6th February 1977 पदकावर इलिझाबेथ राणीची प्रतिमा कोरलीय, (२) सोन्याचे. त्यावर मॉरिशसचे पंतप्रधान सर शिवसागर रामगुलाम यांची प्रतिमा कोरलेली आहे. १९६८ ते १९७८. (३) जर्मन सिल्व्हर 1956...For twenty two years of loyalty to Marathi Kailas Mandir (वीस वर्षे 'मराठी कैलास मंदिरा'ची एकनिष्ठपणे सेवा केल्याबद्दल) (४) एक प्रमाणपत्र : By Command of HER MAJESTY THE QUEEN. त्यांना एकच मुलगा धनीराव लक्ष्मण, कैलासनाथ मंदिराचा सेक्रेटरी त्याचा जन्म वेज कंपनीमध्येच झाला. परसराम लक्ष्मण मला हाताने दाखवतात व म्हणतात, 'सगळे इथल्या इथेच. बोलतो मराठी भाषा, पण थोडी. मुलगा शिकलाय मराठी भाषा पण नाय बोलत. मराठी लोकांचे चांगले चालत पण मराठी भाषा नाय बोलत, मी सरदारी' पण काम केले, चार फॉर्मपर्यंत शिकलो, ड्रायव्हरचे काम केले, बस सर्व्हांस, ती वरीस, मग लॉरी ड्रायव्हर, स्वतःची लॉरी सत्तावीस वर्षे चालविली पाच वर्षांपूर्वी घर बांधले आधी 'तोलाच घर' (Tin House) होत लहानपणी 'स्वाप्नी' मधी (ऊसाच्या पात्याची व चिपाडाची झोपडी) रहायचो आईवडील खेत करायचे. आईच नाव रुक्माबाय वडिलांचे येसू, लहानपणी दुखामधी होताव. मग वायच वेस, आम्हाला पहिल्यादा 'लोकराज्य' (महाराष्ट्र राज्याचे प्रकाशन) मिळायचे. आता नाही मिळत, आम्हाला ते पाहिजे तिकडे काय खबर असेल मराठीमधी मिळेल आम्हाला पत्र तर वेस हाय पण वडीलांचे धर्म आम्हाला सगळे ठाऊक नाय, माझ्या आज्ञ्याचा नाव होत लक्ष्मण भागवता आमची जाती बोलायचे, आमी चंद्रराव मोरे यांच्या जातीचे, मी तुमच्या सगे बोलतोय तर तर एका खटक्यामध्ये इसरायला पडतय बाबूरामची (बाबूराम गणेश) घरवाली मला भेटाय आली, माझी मुलगी लडनमध्ये आहे. ती नर्सिंग करते, जयवती लक्ष्मण, नवरा सुगत सोनू, इथे सोनार काम करणारा, इंग्लंडमध्ये नर्सिंग करतो.' ज्ञानेश्वर सौ, परसरामना बोलवायला घरात जातो, 'काकू' 'काकू' म्हणून त्याने मारलेल्या हाका आमच्या कानावर येतात

सकाळी सव्वाअकराच्या सुमाराला आम्ही परत ज्ञानेश्वरच्या घरी येतो, तर घराच्या भिंतीला लागून तिरड्याची रोपटी उगवली होती व फुलली होती, मी लक्ष्मण नारायणना त्यांचे नाव विचारले, तर ते म्हणाले, 'आम्ही त्याला तिरडा म्हणतो त्यावर मी हर्षून म्हटलं, 'हा तर कोकणी शब्द आहे व आम्ही तोच शब्द म्हणतो.' ज्ञानेश्वराच्या दारासमोर गगनगामी उच्च उच्च हिरवे वृक्ष सरळ लवचिक उभे आहेत. ज्ञानेश्वर मला सागतो की या झाडाना 'काल्पिस' वृक्ष म्हणतात, तो फ्रेच

भाषेतील शब्द असावा. सुरुच्या झाडाना 'फिलाव'ची झाडे म्हणतात. तोही फ्रेंच शब्द असावा. लक्ष्मण मला सांगतात की या भागात कधी कधी हाताएवढा लाव साप असतो. पण मोठा नाथ वधितलाव. थारकिच वधितलाव. त्याचा रंग निळसर व अगावर ठिपका असतो. पांढरा पांढरा. आम्ही इथे त्याला सर्पच बोलताव. खिरीस्तावीमध्ये 'कुलेव' बोलतात. तो डसतो. रगात काडतो. पण ईस नाथ ज्ञानेश्वर व मनूवाईच्या मुलीच नाव यशवती. चार महिन्याची. ज्ञानदेवची आई पहाटे उठून ऊसाच्या शेतात कामावर गेली ती दुपारी एक वाजता घरी येणार.

१९-४-८०

सकाळी साडेनऊ वाजता भीम बलराम रघू, वय वर्षे ५६, याच्या टॅक्सीतून बोवसिनला त्याच्या घरी गेलो. त्याचे नवे घर अर्धे अधिक बांधून झाले आहे व इतर बांधणी चालू आहे. सौ. मुक्ताबाय रघू, वय वर्षे ५०, व तिची मुलगी निर्मणी रघू, वय वर्षे २१, यानी माझ त्यांच्या घरी स्वागत केल. बेटाच्या उत्तरेकडील पांप्ला-मुसी (Pamplamousie) परगण्यातील 'गुड लॅण्ड्स (Good Lands) येथील 'फ्रेण्डशिप कॉलेज' मध्ये निर्मणी रघू आधुनिक गणित शिकविते. ती S. C. (School Certificate) परीक्षा पास झाली आहे. पण तिला H S. C. (Higher Secondary Certificate) चा अभ्यास करावयाचा असल्यामुळे तिने हा शिक्षकी व्यवसाय पत्करला आहे. सौ. मुक्ताबाय मला सांगतात की त्यांचे आजोबा सदी सागायचे की मुलखात त्यांचे गाव 'इद' नावाचे आहे. मुक्ताबायचे माहेर आरेताला (Henrietta), वडील नारायण येसू व आजोबाच नाव होत महादू येसू. आजोबा सागायचे की आपण 'सावत' आहोत व मुक्ताबायच्या सास-न्याच आडनाव होत 'पवार'. सासरे आपण कुणीकडून आलो ते सांगत नसत. सासऱ्यांचं नाव गणपत रघू व सासूचं नाव होत मुक्ताबाय रघू. सौ. मुक्ताबाय रघू मला सांगतात, 'आमच लहानपण आजिसग (बापाची आई) गेल. त्यांना मुली नव्हत्या. माझा जन्म झाला तवा त्यांना आनंद झाला. तवा आजोबा मला आपल्या-कड घेतल. मी सात वरीस आजोबाच दूध पिला. माझी चुलती, माझी मावशी, माझ्या तिघी आई. नऊ वर्सांला माझी आजी वारली तीन महिने अगोदर बाप वारला. शॉक घेऊन आजी वारली. पण आजोबा मला नाही सोडले. आजोबाच मला मोठी करून आजोबाच माझा लग्न केल. लग्न करून मी आलो तेव्हा तेरा वरीसाची होती. माझी सहा भावडे होती. मीच मोठी. माझा बाप मरून तीन वर्सांला माझा लग्न झाला. माझ्या आईचं नाव होत काशीबाय. तीन भाव. तीन बहीण. एक भाव लहानपणीच अठरा वर्सांचा असताना वारला माझी आई काम करून, मोल-मजुरी करून समज्याचा लग्न झाला. ऊसाच्या शेतात काम करायची. सायबाचा गोऱ्यांचा काम करायची. मग काम करून आल्यावर आजोबांच शेत होत तेतूर

काम करायची. आईच वय सहासष्ठ वर्षांच हाय. भावाकडे राहीली. समदीकडे रहाते.' मी मुक्ताबायशी बोलत असताना मुक्ताबायचा मुलगा पूनाजी रघू, वय वर्षे २२, येतो. देखणा, तरतरीत, आणि चमकदार तरुण. तो मला म्हणतो की तो स्वतः याच घरात फर्निचर तयार करतो. तो स्वयउद्योगी आहे आणि शो रूम व वर्कशाॅपसाठी तो जागेच्या शोधात आहे. त्याचा मोठा भाऊ अनिरुद्ध गणेशी मॅन्युफॅक्चरींग फर्ममध्ये शिकला ते दोघे एकत्र काम करतात धाकटा भाऊ धनाजी रघू. वय वर्षे १६. तो पाचव्या फॉर्ममध्ये शिकतो

भीम बलराम राघू मला सांगतात की प्रथम पधराव्या वर्षी ते मोटार मेकॅनिक म्हणून काम करीत होते. मग त्याचा कटाळा आला. मग पचविसाव्या वर्षी टॅक्सी धद्यात पडले. स्वतःची टॅक्सी घेऊन, चागला धदा. मॉरिशसमध्ये जवळ जवळ शंभर लोक टॅक्सीचा धदा करतात. इथे सगळ्यात प्रथम मराठी माणूस पंडित आत्माराम आले. पण त्यांनी मराठी लोकासाठी काही केलं नाही. ते हिंदी लोकातच जास्त मिसळले. भीम बलराम रघू मला म्हणाले की मी मॉरिशसला येणार हे अगोदर ठाऊक असते तर आपण व इतर सगळे मराठी टॅक्सीवाले विमानतळावर टॅक्सी घेऊन आले असते. भीम मला म्हणतात की इथे तीस हजार मराठी लोक आहेत. पण सरकार त्याच्यासाठी काही करत नाही. त्यांना मराठी लोकांची भीती वाटते. प्रत्येक वर्षी आम्ही 'शिवाजी डे' 'प्लाझा' थिएटरमध्ये रोझ हिलला करत होतो. या वर्षीपासून आम्ही 'महात्मा गांधी इस्टीट्यूट (M G I) मध्ये करीत आहोत. तुम्ही इथे भारतातून येत आहात म्हणून. 'महात्मा गांधी सस्थे'त हिंदी, तामीळ, तेलगू, चिनी लोक कामाला लागलेत पण मराठी नाहीत. पहिल्यांदाच आम्ही 'शिवाजी डे महात्मा गांधी सस्थेत साजरा करीत आहोत. भीम बलरामची बायको सौ. मुक्ताबाय' मला म्हणाल्या की आम्हाला ब्राह्मण पाहिजे. पूजा धर्मविधी करायला. मी म्हटले त्यांचे पोषण कोण करणार ? त्या म्हणाल्या फेडरेशनचे लोक करतील. मुक्ताबाय मला आपल्या लहानपणचं गाण म्हणून दाखवतात. ते गाण त्याची आई शिकवायची.

आई मी जातो खेळाई
जा ग तू जा माझ्या लेकीन
जाईन पन नेसाया न्हाई
नेस ग तू वयनीची साडी
वयनीचाथ राग मांडीला
दादा वा जीव मारीला
आई मी जातो खेळाई ॥ धू० ॥
जाईन पन हातात नाही
घे ग तू वयनीच्या बागळ्या

वयनीबाय राग माडला
दादा वा जीव मारीला
आई मी जातो खेळाई ॥ धृ० ॥

जाईन पन पायात नाही
घे ग तू वयनीचे वाळे
वयनीबाय राग माडला
दादा वा जीव मारीला
आई मी जातो खेळाई ॥ धृ० ॥

जाईन पन नाकात नाही
घे ग तू वयनीची नथ
वयनीबाय राग माडला
दादा वा जीव मारीला
आई मी जातो खेळाई ॥ धृ० ॥

जाईन पन कानात नाही
घे ग तू वयनीच्या वाळ्या
वयनीबाय राग माडला
दादा वा जीव मारीला
आई मी जातो ॥ धृ० ॥

मुक्ताबाय सुदर गोड गळ्यावर समरसून गातात. त्या मला सांगतात, 'मराठी लोक नथ वापरतात. कोन सरमतात. आमची आय सदी बोलायची नवरीला नथ नाय, बुगडी नाय, वाशिग नाय, तर लगीन कसं ? आज्ञा सांगायचा वाशिग बांधा. नथ घाला. मुडावळ्या बांधा. सगळा सिंगार करा.' वाळ्या म्हणजे काय ते सांगताना मुक्ताबाय मला म्हणतात, 'वाळ्या म्हणजे कानात घालायचा दागिना. चाद्रीची साकळी कानामागून घालायचा दागिना.' मुक्ताबाय मला सांगते की तिच्या आजीने तिचे दोन्ही कान तीन ठिकाणी टोचल्यात. ती म्हणते, 'माझी आजी वारस तवर कास्टी [कासोठ्याच लुगड] नेसायची. आता नाय. खेड्यातून काही जुन्या स्त्रिया अजून नेसतात.' मुक्ताबाय मला आणखी एक गाण म्हणून दाखवतात. तिला आजोबा लहानपणी गाणे शिकवायचे. मजन करायचे.

मन ह्या मुसाळ
देही ह्या उकाळ
शरीर हे तादूळ
विवेकाचे

मुक्ताबाय सांगतात, अजूनही गणपतीला मुली व बायका फुगडी (फुगडी फू) घालतात व भोवरी घालतात, भोवरी म्हणजे भोवती फेर धरून फिरायचे व बोटांच्या चुटक्या वाजवून गाणे म्हणायचे, मुक्ताबाय मला गाण म्हणून दाखवतात.

भाद्रपद शुध चतुरथीला
 गणरायाचा उत्सव माडीला
 केशर कस्तुरी सर्व अगाला
 मोदक त्याच्या हाती शोभला
 घामच्या वाजती त्याच्या पायाला
 नाचत येती सभारगाला
 रग देऊनी श्री गणनाथा
 त्याच्या मागुनी माता गौरीला
 तीन दिवस उत्सव मांडीला
 सर्व जणाना आनंद झाला
 हरी विठ्ठल अरू रमाला
 गाणे रचिले गौरी नाचायला

‘ अरू रमाला ’ हे कदाचित कवीचे नाव असावे असा खुलासा मुक्ताबाय माझ्याकडे करतात. मी ही टिपण दुपारची करतोय, त्यावेळी श्रीमती भागीरथीबाई पवार आल्यात, मुक्ताबाय मला म्हणताहेत मी त्यांची सून, मी पवाराना विचारतो, त्या मान डोलावतात, मुक्ताबाई मला तेथील मराठी समाजातील लग्नाचे रीतीरीवाज सांगतात, नवरीला आघोळ घालायला पाच सवाष्णी, पाच नारळाने वधूची ओटी भरायची, नंतर तिला लग्नाला जायला तयार करायची, तिच्या सग करवली (तिची बहीण) रहाते, तिचा लहान भाऊ असला तर तो तिच्याबरोबर रहातो, त्याला ‘ टोकणा ’ म्हणतात, हवन करताना नवरा नवरीच्या हातात ‘ लव्हा ’ किंवा ‘ लाव्हा ’ मक्याच्या भाऊ देतो मग त्यानी हवनात टाकायच्या, भावाला कापड शक्तीप्रमाणे —रूमाल सुडा दान देईल, नवरा मुलगा देईल, एक वेदिक लग्न पद्धती आहे व दुसरी पुराणिक लग्नपद्धती आहे, पुराणिक म्हणजे जुन्या पद्धतीची, वेदिक म्हणजे आर्य समाजाच्या लग्नाला लय वेळ लागत नाही, पुराणिकला खूप विधी असतात आदल्या दिवशी उटण, आंघोळ, शुक्रवारपासून विधी सुरू होऊन लग्न रविवारी लागेल दारात सुहूर्त मेढ लावायची, लग्नातल हळद लावतानाच गाण श्रीमती भागीरथीबाई पवार मला म्हणून दाखवतात.

दारतल्या ग मुहरत मेढी
 तुझ्यावर भार कशायाचा
 माझ्यावर भार सुपान्याचा
 दारातल्या ग मुहरत मेढी
 माझ्यावर भार हळदीचा
 माझ्यावर भार कुकुवाचा
 माझ्यावर भार तेल्याचा
 माझ्यावर भार काजळाचा

श्रीमती पवार मला सांगतात, यजमानपणाला बसणार त्यावेळी गाणं म्हणतात. सवाष्णी म्हणतात. घाना भरतात. तादूळ ताटात घालायचे. एक मुसळ व चार काठ्या. झाले पाच मुसळ. ते तादळातील पाच मुसळातील पाच सवाष्णीनी काढायचे. तो घाना भरतानाचे गाणे श्रीमती पवार म्हणतात.

घाना जो भरीला
 ईडा जो ठेवीला
 गणपती देवाला
 गणपती देवा तू मडपी यावे
 सिद्धी ने कारीये

'कार्य सिद्धीला' ने श्रीमती पवार खुलासा करतात. 'शेवजला कार्य सिद्धीला न्यावे' त्या मला समजावून सांगतात दुपारचा सव्वा वाजतो. श्रीमती पवार मला सांगतात की येत्या मे महिन्याच्या दिनांक १८ ला त्याचा वाढदिवस आहे. त्याच्या आयुष्याची चौऱ्याऐशी वर्षे त्या पूर्ण करणार आहेत.

मुक्ताबाय माझ्याशी बोलतात, 'जात्यावरल्या ओव्या आजी म्हणायची पण आता ध्यानात नाय.' मी त्यांना ओवी म्हणून दाखवतो.

पहिली माझी ओवी
 पहिला माझा नेम
 तुळशीखाली राम
 पोथी वाचे

तर श्रीमती पवार म्हणतात, तुम्हाला सगळं ठाऊक आहे. याच आम्ही म्हणायचो. मुक्ताबाय बोलताना 'जाईलुई' म्हणतात. तर मी विचारतो मॉरिशसमध्ये

जाईजुई आहेत का ? तर मुक्ताबाई म्हणतात, आमचा आजोबा बोलायचा. पण प्रत्यक्षात नाही. श्रीमती पवार सांगतात इकडे मॉरिशसमध्ये कातरी माली आहे, मी त्यांना सांगतो ही कातरी माली कोकणात विपुल आहे.

२१-४-८०

आनंद मल्लू व विरजानंद मल्लूचे मेहुणे दौलतराव याचे घरी बोवासिनला मी संध्याकाळचा आनंदबरोबर त्यांच्या मोटारीतून जातो. आनंद सुंदर मोटार चालवतो. आनंदची मोठी बहीण सौ तुळसाबाई दौलतराव माझ आपल्या नव्या घरात स्वागत करते. काही वर्षापूर्वी ती दोघं मुंबईत आली होती व महाराष्ट्राचा त्यांनी दौरा केला होता. त्या दोघांना मूल नसल्यामुळे त्यांनी एका मुलीच पालकत्व घेऊन तिला वाढवलीय. नऊदहा वर्षांची ही मुलगी परकर पोळका घालून घरात वावरत होती. दौलतराव टूक चालवतात. भरदार कमावलेलं शरीर. रेखीव आखीव मराठमोळा चेहरा. धारदार नाक. किंचित घारे वाटणारे डोळे व करारी गभीर मुद्रा. डोक वाटोळ लांबट व केस चारीक केलेले दणकट पुरुषी आवाज. दौलतराव मला सांगतात की आपले आजोबा दौलता व चुलत आजोबा भिकाजी हे होते. इ. स. १८३९ साली त्यांचे पूर्वज वाईहून आले. महाबळेश्वरजवळ त्यांचे आजोबा म्हणत की त्यांचे आडनाव 'फडके' होते. दौलतराव सांगतात की येथील मराठी मडळी ही संमिश्र आहे. त्यांचे वडील 'मेन्टल हॉस्पिटल'मध्ये वॉर्डन होते आणि त्यांचे आजोबा हिन्दुस्थानातून पैसे घेऊन व परधान्याशिवाय (without permission) आले होते दौलतराव सांगतात की जुन्या काळात सर्व हिंदी लोकांनी आपली नावे बदलून ती 'क्रिओळ' नावाची जोडली. गोऱ्या साहेबाच्या जवळ जाण्यासाठी. दौलतराव इंग्रजीत बोलतात. सौ. तुळसाबाईना थोडफार मोरस मराठी बोलता येत. त्यांनी फ्रेंच पद्धतीचा पेहराव व प्रसाधन केलंय.

२२-४-८०

संध्याकाळी पाच वाजता 'महाराष्ट्र मॉरिशस मित्रमडळा'चा कार्यवाह म्हणून वाकवा येथे मराठी धार्मिक सभेतफें मराठी हॉलमध्ये माझा सत्कार समारंभ पार पडला. मराठी हॉलमध्ये विठोबा रूक्माईचे देऊळ आहे समारंभापूर्वी तेथील पुजारी श्री. हीरू, वय वर्षे ८०, भला भेटतात. त्याची नात हीरू मुंबईला शिकायला गेलेली असते. तिच्याबद्दल बोलताना ते मला सांगतात, 'तुम्ही जाल तौसर ती येयल.' हीरू मला मोरस मराठीत म्हणतात की त्याचा आजो बोलायचा त्याचा आडनाव होता 'पागट'. आजोचा नाव होता हीरू रामा व आजोच होत लक्ष्मी महांतर. माझ्या स्वागत सभेला साडेपाचला सुरुवात होते. तेथील 'स्त्री सभे'तफें सौ. आपाजी याचे स्वागतपर मराठीत भाषण होते. नंतर मराठी धार्मिक सभेचा तरुण अध्यक्ष श्री. शंभू याचे इंग्रजीत भाषण

दारतल्या ग मुहरत मेढी
 तुझ्यावर भार कशायाचा
 माझ्यावर भार सुपाऱ्याचा
 दारतल्या ग मुहरत मेढी
 माझ्यावर भार हळदीचा
 माझ्यावर भार कुकुवाचा
 माझ्यावर भार तेलाचा
 माझ्यावर भार काजळाचा

श्रीमती पवार मला सांगतात, यजमानपणाला बसणार त्यावेळी गाणं म्हणतात. सवाणी म्हणतात. घाना भरतात. तांदूळ ताटात घालायचे एक मुसळ व चार काळ्या. झाले पाच मुसळ. ते तादळातील पाच मुसळातील पाच सवाणीनी काढायचे. तो घाना भरतानाचे गाणे श्रीमती पवार म्हणतात,

घाना जो भरीला
 ईडा जो ठेवीला
 गणपती देवाला
 गणपती देवा तू मडपी यावे
 सिद्धी ने कारीये

'कार्य सिद्धीला' ने श्रीमती पवार खुलासा करतात. 'येवजला कार्य सिद्धीला न्यावे' त्या मला समजावून सांगतात. दुपारचा सव्वा वाजतो. श्रीमती पवार मला सांगतात की येत्या मे महिन्याच्या दिनांक १८ ला त्याचा वाढदिवस आहे. त्याच्या आयुष्याची चौऱ्याऐशी वर्षे त्या पूर्ण करणार आहेत.

मुक्ताबाय माझ्याशी बोलतात, 'जात्यावरल्या ओढ्या आजी म्हणायची पण आता ध्यानात नाय.' मी त्यांना ओवी म्हणून दाखवतो.

पहिली माझी ओवी
 पहिला माझा नेम
 तुळशीखाली राम
 पोथी वाचे

तर श्रीमती पवार म्हणतात, तुम्हाला सगळं ठाऊक आहे. याच आम्ही म्हणायचो. मुक्ताबाय बोलताना 'जाईजुई' म्हणतात. तर मी विचारतो मॉरिशसमध्ये

जाईजुई आहेत का ? तर मुक्ताबाई म्हणतात, आमचा आजोबा बोलायचा. पण प्रत्यक्षात नाही. श्रीमती पवार सांगतात इकडे मॉरिशसमध्ये कातरी माली आहे, मी त्यांना सांगतो ही कातरी माली कोकणात विपुल आहे.

२१-४-८०

आनंद मल्ल व विरजानंद मल्लूचे मेहुणे दौलतराव याचे घरी बोवासिनला मी सध्याकाळचा आनंदबरोबर त्याच्या मोटारीतून जातो. आनंद सुंदर मोटार चालवतो. आनंदची मोठी बहीण सौ तुळसाबाई दौलतराव माझ आपल्या नव्या घरात स्वागत करते. काही वर्षांपूर्वी ती दोघ मुंबईत आली होती व महाराष्ट्राचा त्यांनी दौरा केला होता. त्या दोघांना मूल नसल्यामुळे त्यांनी एका मुलीच पालकत्व घेऊन तिला वाढवलीय. नऊदहा वर्षांची ही मुलगी परकर पोलका घालून घरात वावरत होती. दौलतराव दूक चालवतात. भरदार कमावलेल शरीर, रेखीव आखीव मराठमोळा चेहरा, धारदार नाक, किंचित धारे वाटणारे डोळे व करारी गंभीर मुद्रा. डोक वाटोळं लावट व केस बारीक केलेले. दणकट पुरुषी आवाज. दौलतराव मला सांगतात की आपले आजोबा दौलता व चुलत आजोबा भिकाजी हे होते. इ. स. १८३९ साली त्याचे पूर्वज वाईहून आले. महाबळेश्वरजवळ त्याचे आजोबा म्हणत की त्याचे आडनाव 'फडके' होते. दौलतराव सांगतात की येथील मराठी मंडळी ही समिथ आहे. त्यांचे वडील 'मेन्टल हॉस्पिटल'मध्ये वॉर्डन होते आणि त्याचे आजोबा हिन्दुस्थानातून पैसे घेऊन व परवान्याशिवाय (without permission) आले होते. दौलतराव सांगतात की जुन्या काळात सर्व हिंदी लोकानी आपली नावे बदलून ती 'क्रिओळ' नावाशी जोडली. गोन्या साहेबाच्या जवळ जाण्यासाठी. दौलतराव इंग्रजीत बोलतात. सौ. तुळसाबाईना थोडंफार मोरस मराठी बोलता येत. त्यांनी फ्रेंच पद्धतीचा पेहराव व प्रसाधन केलंय.

२२-४-८०

सध्याकाळी पाच वाजता 'महाराष्ट्र मॉरिशस मित्रमंडळा'चा कार्यवाह म्हणून वाकवा येथे मराठी धार्मिक सभेतर्फे मराठी हॉलमध्ये माझा सत्कार समारंभ पार पडला. मराठी हॉलमध्ये विठोबा रूक्माईचे देऊळ आहे. समारंभापूर्वी तेथील पुजारी श्री. हीरू, वय वर्षे ८०, भला भेटतात त्याची नात हीरू मुंबईला शिकायला गेलेली असते. तिच्याबद्दल बोलताना ते मला सांगतात, 'तुम्ही जाल तौसर ती येयल.' हीरू मला मोरस मराठीत म्हणतात की त्याचा आजो बोलायचा त्यांचा आडनाव होता 'पांगट'. आजोचा नाव होता हीरू रामा व आजोच होत लक्ष्मी महातर. माझ्या स्वागत सभेला साडेपाचला सुरुवात होते. तेथील 'स्त्री सभे'तर्फे सौ. आपाजी याचे स्वागतपर मराठीत भाषण होते. नंतर मराठी धार्मिक सभेचा तरुण अध्यक्ष श्री. शंभू याचे इंग्रजीत भाषण

होते. नंतर मुलींचा समूह मराठी गाणे गातो दोन अडीचशे मराठी मडळी उपस्थित आहेत. गोविंद सोनू, शिवा बापू, शंकर आपाजी वगैरे मॉरिशसमधील ज्येष्ठ मराठी मडळी उपस्थित आहेत. भारत सरकारतर्फे मॉरिशसमध्ये आलेले मराठीचे प्राध्यापक डॉ. कन्हाडकरही उपस्थित आहेत. सहा वाजता समारंभ संपला. सभेनंतर श्रीमती जयाशाय नारायण मला भेटतात. तिच्या पतीच नाव जयराम नारायण होतं. वय वर्षे ६९. ती मला म्हणाली की तिला माझ मराठी भाषण फार आवडलं. तिथे शंकर आपाजींची आई मुक्ताबाय आपाजी मला भेटली. वय वर्षे ७९. ही मडळी सातान्याहून आली. मराठी धार्मिक सभेचे तरुण प्रधान शंकरजी शंभू, वय वर्षे ३७, मला सांगतात की त्यांचे आडनाव 'पारकर' आहे व गाव पंचवटी आहे असे वडील म्हणत असत. गेली आठ वर्षे ते प्रधान आहेत मराठी हॉलमध्ये शिवा बापू व बाळशेट गोपाळचे थोरले बंधू भेटले. वय वर्षे ८०. ते आजही रामायण, तुकाराम, पुराणे वाचतात. किर्तन करतात. गेली वीस वर्षे ते सरकारी पेन्शन घेतात. कुमारी हिरू हीचे वडील मला भेटले. ते सरकारी कापेंटर म्हणून काम करतात. आपल्या मुलीची मुंबईत काळजी घेण्याची विनंती त्यांनी मला केली. संध्याकाळी सातला मी शंकर आपाजींच्या घरी आलोय. त्यांचे बंधू बाजीराव आपाजी मला भेटायला आले आहेत. वय वर्षे ५८. सेन्ट्रल वॉटर ऑथॉरिटी (C. W. A.) मध्ये ते पम्प ऑपरेटर म्हणून काम करतात माझ्यासमोर मुक्ताबाय आपाजी बसल्या आहेत. त्या फार वृद्ध आहेत. त्या मला म्हणतात, 'मला ऐकायला येत नाही. काही आठवत नाही.' मुक्ताबायच्या वडीलाच नाव होत धोंडी रामा ते फ्री पॅसेंजर म्हणून गेले होते. शंकर आपाजींचा पुतण्या प्रेमराव आपाजी पुण्याला वीएस्सी शिकायला गेला होता. शंकर आपाजी त्यांच्या घरात जपून ठेवलेले सरकारी प्रमाणपत्र मला दाखवतात. त्याची आजी कोयना मुंबईहून आल्याचे ते त्यावेळचे प्रमाणपत्र आहे ते असे (पुढील पृष्ठ पहा.) शंकर आपाजी सांगतात व त्याची आई मुक्ताबाय म्हणते की ती कोल्हापूर व सोलापूरहून आली.

२३-४-८०

रात्री माझा मुक्काम शंकर आपाजींच्या घरी असतो. सकाळी उठल्यावर शंकर आपाजींबरोबर त्यांच्या घरी माझी बातचीत होते. ते म्हणाले, मोरस मराठीत ते बोलतात, आपल्या वाडवडलाच बाकोवामधील घर लपयच होत. लपयच म्हणजे ऊसाच्या गवताचं व कांड्यांचं. ते जळून जाण्याची नेहमी भीती असे. नंतर मग टिनच (पत्र्याच) घर होत 'रेयुनियन शुगर फॅक्टरीत त्यांनी लहानपणापासून पोऱ्या म्हणून काम केलं चार यत्ता शिक्षण झालं. मग पोऱ्यांना मालकानी 'हेल्पर' (helper) हे नाव दिलं. मग सगळ्या हेल्पर्स व वर्कर्सनी सिंडिकेट केलं. त्यानंतर मालक लोक त्यांना 'अॅटेन्डंट' (attendant) म्हणू लागले. आता स्वतः आपाजींची फ

Certificate of Arrival

ORDINANCE No. 11 OF 1877

Name (सगळी अक्षरे दिसत नाहीत)..Koheenah (F) _____
30 years, born at Bombay.....arrived atMauritius
on the 9th March 1886 on board the S Steamer
"Taif" from Bombay

Father's Name Beekoo

Port Office

Sd.

16 March 1886

Harbour Master

ऑर्डिनन्सच्या वर साहेबाचा लाल शाईत शेरा .

. .married to Apajee Jotee on the 28th January 1887
Signature

Additional Officer of Civil Status

Planes Williams

अॅटेन्डन्ट आहेत व दोन महिन्यांनी त्यांना साठ वर्षे पुरी होतील. सकाळी उठल्यावर त्यांनी मला विचारले, 'निद्रा बरी लागली ना?' त्यांचा एक मुलगा लंडनमध्ये पुरुष नर्स म्हणून काम करतो. त्याने जमेकन काळ्या मुलीशी लग्न केल आहे. (Jamaican Black Girl) तर दुसरा मुलगा वेल्समध्ये रहातो. त्याने गोऱ्या मुलीशी लग्न केलंय. त्या दोघांना भेटायला ते बायको आईसह इंग्लंडला राहून आलेत. त्यांच्या मुलांने काळ्या मुलीशी तत्वावर लग्न केल गोऱ्या मुलीशी लग्न करायचं नाही या बाण्याने. इंग्लंडमध्ये दरवर्षी मॉरिशमचील कितीतरी तरुण माणसे नोकरीसाठी जातात. तिथे रहाण्याचा कायमचा परवाना मिळविण्यासाठी त्यांना गोऱ्या मुलीशी लग्न करावे लागते. काल रात्री जेवताना शंकर आपाजीचा पुतण्या, पुण्यात राहून बीएस्सी झालेला, प्रेमराव मला म्हणाला की दरवर्षी परदेशात जाण्यासाठी मॉरिशसमधून पंचाहत्तर हजार अर्ज जातात. काही तरुण तर परवाना मिळविण्यासाठी वयाने वीस तीस वर्षाने मोठ्या असलेल्या गोऱ्या बायाशी लग्न करतात शंकर आपाजी म्हणतात की त्याचे आडनाव 'चव्हाण'. त्याचे एक नातेवाईक परसराम मोरे हे मॉरिशसमध्ये राहतात. त्यांचे वाडवडील सातान्याहून आल्याच 'डीड' (deed) त्यांच्याकडे आहे. त्यांनी हिंदुस्थानात जाऊन आपल्या वाडवडिलांच्या घराण्याचा शोध लावला. लागोलेट व बेजूकंपला अजून दोन 'चव्हाण' घराणी आहेत. शंकर आपाजी म्हणतात की आणखी पाच

वषात नव्या पिढीला आपल्या आडनावाचा विसर पडेल. सौ. लक्ष्मीबाय आपाजी माझ्याशी बोलतात. त्यांचं माहेरचं नाव कमलाबाय व ती म्हणते आपल आडनाव 'घाटगे', तिच्या आईचे वडील परसराम हरी मोरे. ते वारले. आज जिवत असते तर शंभर वर्षांचे असते. त्याचा एक पुतण्या आयव्हरी कोस्ट (Ivory Coast) मध्ये साखरकारखान्यात फोब्रिकेशनचं काम करतो. वय वर्षे ३२. स्वतः शकर आपाजीनी माझ्या काळ्या बुटाला पॉलीश करून मला बूट घालायला दिले.

काल रात्री शकर आपाजींचा पुतण्या प्रेमराव जेवणानंतर आम्हाला पुष्पाजी नारूच्या लग्नातील गोंधळ समारंभ पहायला घेऊन गेला. पुष्पाजी नारूचे परवाच लग्न झाले हा देखणा व तरतरीत तरुण मॉरिशस सरकारच्या नाट्यविभागात निर्माता, दिग्दर्शक, नट व शिक्षक म्हणून काम करतो. तो मला आपल्या घरात घेऊन गेला आरेत्ताला तो रहातो. त्याचं कौलारू मातीच घर आतून बाहेरून थेट आमच्या कोकणातील घरासारखे वाटलं. आपल्या बायकोच नाव त्याने सावित्री ठेवलय. त्याचे सत्तरीजवळ आलेले वडील डोक्याला फडके बाधून गोंधळगीत गात होते. त्यांच्याजवळ दुहेरी ढोलकी वेताच्या बाकड्या काठीने वाजवीत दुसरे गोंधळी उमे होते. तिसरे गोंधळी हातात तुणतुणे घेऊन वाजवीत होते. घराच्या मधल्या खोलीत समोरासमोर चार पाच ऊस लावून तिरकूट पाचकूट उमे केले होते व त्याच्या मधोमध भवानी देवीची स्थापना केली होती. तिच्याजवळ मशाल तेवत होती. मशालीतील अग्निकुड पेटते ठेवून त्यावर तेलाचा तुपाचा अभिषेक होत होता. आम्ही नारूकडे गेलो तेव्हा रात्रीचे साडे आठ झाले होते. नारू मला म्हणाला आता गोंधळ सुरू होऊन पाच तास होत आलेत. 'उदे उदे ग अवावाई जगदवे...' असा घोष गोंधळी घालीत होते गोंधळ संपताना त्यानी प्रार्थना केली. 'माते अवे, तू आमच कल्याण कर तू हे दे...ते दे... तुला आम्ही शरण आहोत...' अशा अर्थाची ती मराठी ढगाची व लोककाव्यासारखी प्रार्थना होती. नारू मला म्हणाला की काही तासापूर्वी बोकड मारण्यात आला. त्या बोकडाचे तोंड व त्या तोंडात त्याचा एक पाय घालून रात्रभर त्या तिरकुटात ठेवण्यात येईल. भवानीजवळ आणि आलेल्या सर्व मडळींना मासाहार देण्यात येईल तिरकुटात भवानीजवळ नारळ, गोड्याची (झेडूची) फुले, फुटलेले नारळ, आहुती, फळफळावळ (apples) पडली होती. मीही सर्वांबरोबर नारूच्या घरी जेवण घेतलं. ते मासाहारी जेवण व अळूसारखी भाजी, शेवग्याच्या शेंगा घातलेली, मला केळींच्या पानावर वाढण्यात आली. बरीच मराठी व बिनमराठी मडळी गोंधळासाठी आली होती व जेवणाच्या पक्की खुर्ची टेवलावर बसून चालू होत्या. आरेत्तातील रात्र किरं व घनघोर वाटत होती. रातकीडे किरकिरत होते अधूनमधून झिमझिम पाऊस पडत होता. सभोवार घनदाट झाडी होती व सर्वत्र ऊसाचे मळे भरगच्च दूरवर पसरले होते. विजेच्या प्रकाशात ऊसाची हिरवी पाती पाचूसारखी

झळकत होती रस्त्यात चिखल झाला होता व प्रेमराव आपली छोटी मोटार सफाईने हाकीत होता. रात्री पुनः आपाजींच्या घरी आल्यावर झोपताना आपाजी मला म्हणाले की रात्री त्यांना वातमी कळली की त्यांच्या नात्यात मरणी झाली, एक तरुण मुलगी मरण पावलीय व सकाळी तिकडे त्यांना जावे लागेल. सकाळी आपाजी मला आपले घरातील सरकारी कागदपत्र दाखवितात. ते असे : (टेबल पुढील १७० पृष्ठ)

शकर आपाजी मला सांगतात की येथील मराठी माणसे सोन्याच्या आशेने येत असत. मग इथे खूप कठीण काम करून ती सोने विकत घेत. ते सॉवरीनची (Soverin) सोन्याची नाणी गोळा करायचे मग त्याचे पुतळ्याचे सोन्याच्या माळा गळ्यात घालायचे. एखादी बाई दोन दोन सोन्याच्या माळा गळ्यात घालायची. हातात सोन्याच्या बागळ्या जिच्या गळ्यात जास्त सोन्याच्या माळा ती श्रेष्ठ ठरायची. तिला 'स्टेटस सिंबॉल' प्राप्त व्हायचा. त्यांची आजी त्यांच्या आजोबांना म्हणायची, तुम्ही मला इथे या देशात कशाला आणलत? आमचा देश किती चांगला होता. आणि ती कुठे तरी एकातात जाऊन रडत बसायची. परमेश्वराला म्हणायची, 'कशाला रे तू मला इथे आणलस?' आपाजी मला म्हणतात की लहानपणी त्यांना दोन वेळचं जेवण मिळत नव्हत. मग त्यांनी हेल्पर म्हणून फॅक्टरीत नोकरी मिळविली. त्यांच्या वडिलानी पाच एकर जमीन 'ऑन क्रेडिट' मृत्यूपूर्वी घेतली. आपाजी मला इंग्रजीत सांगतात, 'He died of Cancer He told us that I am dying but I am clear.' I've brought up all my five brothers At that time we had a tin house Then they built small houses at the back (तो कॅन्सरने मेल. तो आम्हाला म्हणाला, मी मरतोय पण मी स्वच्छ आहे. मी माझ्या सर्व पांच भावांना वर आणलय, त्याकाळात आमचं पन्हाच घर होतं. नंतर त्यांनी मागच्या बाजूला लहान घरे बांधली.) आपाजी सांगतात, आताच आपाजीच दुमजली आधुनिक पद्धतीच घर त्यांनी तीन वर्षात हळू हळू बांधल. आता म्हातारपणात काही आपल्याला दगड उचलता येणार नाही. ब्रेकफास्ट चालू असताना आपाजी मला म्हणाले की, पूर्वी मजूर लोकांचे गोरे लोक खून करीत असत. म्हणून मजूर लोक दूर पळून जात व लपून रहात. मजुरांना छळणाऱ्या या गोऱ्या लोकांना 'मारुकोटी' या शब्दाने ओळखित मालिक लोक जाच करीत आणि माणसे पळत. मजुरांना चाबुकाने मारीत असत. सगळा मालकाचा (Estate Owner) अधिकार चालायचा. पोलिसांचे सुद्धा काही चालत नसे. माझा बाप पहिला चांगल्या घरामध्ये रहायचा. सोनारकाम करायचा. नंतर मॉरिशस बेटावर मणिलाल गांधी आले व मजूर लोकांचे हाल थांबले. हळूहळू त्यांनी नवे कायदे करून घेतले. लपायच्या घराला भीती होती. माणसं आग लावून द्यायची, सर्वांच्या घरामध्ये त्यावेळी फर्निचर नाय, घरात पेटीच होती. सगळ पेटीबद

1900 BIRTH in the District of Plaines Wilhems in the Island of Mauritius

No	When born & where	Name & Surname	Sex	Natural or legitimate	Name & Surname of Father & Mother	Name & Surname of Informant Profession & Domicile
828	On the twentieth of October one thousand nine hundred at four O'clock in the afternoon on Reunion Estate	Mooktabye Dhondee	Female	Natural and acknowledged by the father and mother with their mutual consent	Profession and Domicile Dhondee 269909 messenger, and Ganga Yessoo-no calling-both of Reunion Estate	The father Dhondee 269909 messenger and the mother Ganga Yesso no calling both of Reunion Estate

Name & Surname of witness Profession & Domicile	Marginal Entries
Raggioo Ramah labourer and Bappoo Mahadoo night gardien both of age and of Reunion Estate	

So declared by the above said Informant in the presence of the above named witnesses who after I have read over this Act to them, have signed and marked the same in my presence this **Sixteenth** day of **November** one thousand nine hundred

Signature or Mark of Informant _____ Signed _____
 Signature or Mark of witnesses _____ Officer of the Civil Status of the District _____

A True Extract

होतं, जेवणही पेटीवर ठेवायचा. घरात पाट होते. एक पाट नीच, एक पाट ऊच, त्याच्यावर जेवण ठेवायचे. केळीच्या पानात जेवण ठेवायचे. तेव्हा जेवताना वेडूक (Toad) पानावर उड्या मारायचे. म्हणून मग हळूहळू टेबल खुर्चीवर जेवण होऊ लागल. आपाजी सांगतात, त्याच्या आजोबांचे नाव होते पिराजी ज्योती. मग बदलत आता 'आपाजी' राहिल. आपले देव घेताना आणलेत, ज्योतिबा, अश्याबाय. पूजा केल्यावर म्हणायचे, 'ज्योतिबाचा चांग भला । ज्योतिबाचा चांग भला । आपाजी मला सांगतात की काही 'आपाजी' नावाचे लोक ख्रिश्चन आहेत, ते आपल्याकडे आले होते व ते फ्रान्समध्ये रहातात.

शकर आपाजी मला आपल्या घरातील आणखी एक सरकारी प्रमाणपत्र वाचायला देतात ते असे (टेबल पुढील १७२ वरून खाली पृष्ठ)

एन्ग्लिशमध्ये

Married by me Alfred Antaine Fils, additional Civil Status Officer after due publication in the respective district of the contracting parties without opposition (or after dismissal of all opposition) and with the consent of — after the said contracting parties have declared to me in the presence of the aforementioned witnesses that they are willing to take each other for husband and wife, and they further declare that from their intercourse have been born before their marriage 10, Mooktabye Dhondee, a girl born on the twentieth of October nineteen hundred, 20, Sonee Dhondee, a girl, born on the twentyninth December nineteen hundred and four, where they acknowledge as their children, in order that they may be legitimated as if they had been born in marriage/and the aforesaid parties and witnesses, after I have read over to them the present act, have signed or marked the same in my presence

Signature of the married parties	S Dhondee G Yessoo Mark	In the presence of us Signature of Witnesses and of Parents, Gardians or other persons whose consent is required	Indian character Indian character
----------------------------------	-------------------------------	--	--

Signed

Officer of the Civil Status etc

सकाळचे साडेदहा झालेत, मी आपाजींबरोबर बोलतोय तर जयाबाई नारायण आल्यात, त्या मला म्हणतात, आम्ही मराठी भाषा बोलताय तर येथील तरुण मडळी

1905 MARRIAGE in the District of Plains Wilhems in the Island of Mauritius

No	When married	Names & Surnames	Age	Place of Birth	Condition	Rank or Profession	Domicile at the time of Marriage
10	On the twenty first of January nineteen hundred and five, in the afternoon	Dhondee no 269909 and Ganga Yesso	Forynine years Twenty eight years	India Bombay Mauritius	Bachelor Spinster	Labour	Reunion Estate Reunion Estate
Names and Surnames of Parents or Guardians whose consent is required with their rank or profession and Domicile		Names and Surnames of Witnesses with their rank or Profession and Domicile		Religious Denomination of the parties married		Marginal Entries	
—		Babooji Gunoo, Labourer of Reunion Estate and Bajee Ramjee, planter of Midlands both of age		Hindoo Hindoo		The parties are being asked, declare to me that no marriage settlement has been made between them	

आम्हाला हसत्यात, तुमच्याकडे (मुंबईत) मॉरिशसचीं मुले आलीत तर त्यांना तुम्ही मराठी का नाय शिकवलात? येथल्या सगळ्या माणसांनी मराठी भाषा शिकली पाहिजे. जयाबाय मुक्ताबायकडे बोट दाखवून म्हणतात, ही माझी भावजय आहे, ती मला सांगतेय, आमची आईबाप गरीब होते, काम करायचे, आमी शाळेत नाय गेलो. आज्ञाच नाव होत केदारी. बापाचं नाव रामचद्र, त्यांना रामचद्र केदारी म्हणायचे. आईच्या बापाच नाव होत राघो कोयना जयाबायची मावशी, माझ्या आईचं नाव बयो आणि मावशीचं नाव सखूबाय, बयोबाय मावशीपेक्षा लहान होती. आईच्या बापाला आम्ही पाहिला नाय, माझी आजी दोन मुलींना घेऊन देशातून आली. माझ्या नवऱ्याला बायसाबायसा मराठी यायच्चा, तो म्हणायचा बायच बायच शिक, मला सही करायला येते, त्यावर सौ. आपाजी म्हणतात, तू पोथी पुराणे वाचतेस, पुस्तके वाचतेस जयाबाई म्हणतेय, साजचा बसून बायच बायच शिकवायचा, आता अक्षर दिसत नाही. चाळशी घालल तर दिसल. आता रात्री दिसत नाय, जयाबाई ही फार हसरी, प्रसन्न व खेळकर बाई आहे मी जयाबाईंना काही मराठी गाणी म्हणायला सांगतो, त्या मला गाणी म्हणून दाखवतात.

अग अग आजी, आजी तू ना होशील
 कवाड उघडून आत मला घेशील
 कवाड उघडून आत मला घेशील
 आमच्या कवाड हाय सायाचा
 त्याला कुलूप लोखडाचा ग
 त्याला कुलूप लोखडाचा

जयाबाई थावून मला सांगतात, हे गाण आजी लेकीला म्हणतेय. मग मध्येच जयाबाई बरील गीतातील चौथ्या ओळीचा संदर्भ देणाऱ्या एका उपगाण्याच्या दोन ओळी म्हणतात,

पिंजरा केला सायाचा
 आतमधी राघू मायाचा

मग जयाबाई स्पष्टीकरण करतात, त्या म्हणतात, पिंजरा म्हणजे माणसाचा देह व राघू म्हणजे माया. त्या गीतातील वेदान्त त्या मला समजावून सांगतात. मग पुनः आपल गाण पुढे गातात.

लाडके लेकी नाय आमी साजू
 लाडके लेकी नाय आमी साजू
 दिलेल्या घरी करावा राजू
 अग अग आई, आई तू ना होशील

कवाड उघडून आत मला घेशील
 आमच्या कवाड हाय सायाचा ग
 आमच्या कवाड हाय सायाचा ग
 त्याला कुलूप लोखडाचा ग
 लाडक्या लेकी नाय आमी साजू
 दिलेल्या घरी करावा राजू

गाणं म्हणून झाल्यावर जयाबाई मला सांगतात, आता आमी कन्या दान दिली तर परत आमी दिलेली चीज घेणार का ? आमी कन्या दान केली ती आमी परत घेणार नाय असा हा प्रश्न आहे. आता हे गाण तुमी 'आजी' लावा, 'मामा' लावा, आणखी काही लावा व किती पण लांब करा. माझी आय होती ना तवा तिच गाणं ऐकून ऐकून मी म्हणायची. पधरा सोळाव्या वर्षी जयाबाई पुढे सांगतात, लेक काय म्हणते. तिला जाच झाला सासऱ्याकडे. तर ती घरी यायला बघते. तर आई सांगते आता तुला यायला मिळणार नाही. तिने आता आपल्या सासरीच राजी करून घ्यायचं. आईबापांनी जल्म दिला. पण तिच्या कर्माचा भार आईबापावर नाय. जयाबाई आणखी एक गाणं म्हणतात.

पिंजरा केला सायाचा ग सायाचा
 आतमधी राघू मायाचा ग मायाचा
 पिंजरा गेला तुट्टनी तुट्टनी
 राघू गेला उड्टनी उड्टनी

जयाबाई मला सांगते. ही गाणी छापिल आहे. एक पुस्तक माझ्याजवळ होत. चढउतर प्रश्न समदा होता त्यामधी.

जयाबाईंचा मूड चांगला लागला आहे. त्या एक गाण म्हणतात. एक मराठमोळी बालबोध लय त्या गाण्याला आहे. गाता गाता जयाबाई मला विचारतात, 'मग अस बोलतात नाय ?'

नाकातली नथ काय केलीस बाय ग
 नाकातली नथ काय केलीस बाय ग
 दिली मी गावच्या जोग्याला. .जोग्याला बाय ग
 हातातल्या बांगळ्या काय केलीस बाय ग
 हातातल्या बांगळ्या काय केलीस बाय ग

जयाबाई मध्येच थांबून मला सांगतात, 'मग सगळ्या दागदागिन्यातून बोलायचं. आता त्याला लावून लावून बोलायचं.. ' म्हणजे 'जोग्याला बाय ग...' वगैरे. जयाबाई पुढचा भाग गातात.

गळ्यातला हार काय केलीस वाय ग
 गळ्यातला हार काय केलीस वाय ग
 कानातल्या बुगड्या काय केलीस वाय ग
 कानातल्या बुगड्या काय केलीस वाय ग
 पायातला बाळा काय केलीस वाय ग
 पायातला बाळा काय केलीस वाय ग

जयाबाई गात असताना प्रेमरावचा भाऊ येतो. त्याच नाव भोजनराव
 (Mhowjunrao) बहुधा ते भोजनराव किंवा बहुजनराव मूळचं असाव. जयाबाई
 माझ्यासाठी एक गणपतीच गाणं म्हणतात,

गणपती देवा करीन तुझी सेवा
 नवसाला माझ्या पावशील देवा
 माझ्या कपाळाचा कुकू जल्मावर ठेवा
 येईन नवस तुझा फेडाया
 गणपती देवा करीन तुझी सेवा
 नवसाला माझ्या पावशील देवा
 गळ्यातला मंगलसूत्र जल्मावर ठेवा
 येईन नवस तुझा फेडाया

जयाबाई मध्येच थांबून मला सांगतात, 'बुडा, जोडवी...अस समदा सगळ दागिने
 हाय. त्याच्यावर बोलत जायला हव...अहेवपणाची सगळी चिन्हं...हे अहेवपणाच
 लेणं आहे तेवढ बोलायच...समद्या दागिन्यावरन झाल्यावर पुढे असं हाथ ..'

दिलेल लेकर जल्मावर ठेवा
 येईन नवस तुझा फेडाया

मग शेवट करताना जयाबाई म्हणतात,

आधी मुखे गाऊ गन (गण)
 बारा वाटे पळती विघ्न

मॉरिशसमधील मराठी समाजाची माहिती जयाबाई मला सांगतात रामा
 कुटुंबातील माणूस पहिला मराठी डॉक्टर झाला. दोन बंधू. एक मादागास्करला व दुसरे
 रेयुनियनला गेला. ही लक्ष्मण रामाची मुले. माझा आज्ञा खूप मोठा. मोठा धोटा.
 सप्या. आजी मुकी होती. बोलायची नाय. हातान समदा सांगायची. मग माझ्या आज्ञा
 आजीला मुले झाली. एक माझी आतो. ('आते'ला मोरत मराठी माणसे 'आतो')

म्हणतात) तिचे नाव भागी. दुसरी आतो. तिचं नाव राय चुलता नारायण. माझ्या आज्ञाचा सरता लेकूरु माझा बाप. त्याचं नाव रामचंद्र. आम्ही आपल्या बापाची तीन मुलं. तिघी लेकीच. मी सगळ्यात मोठी. माझ्या आज्ञान आपल्या आईच नाव ठेवल जयनाथ. दुसरी बहीण तिच नाव अन्नपूर्णा. आज्ञाने ठेवलेलं. तो म्हणाला हेच माझा कुटुंब हाय. तिसरी लेकच. आज्ञा म्हणाला ही काळीसावळी आहे. ही माझी आतो हाय. हीचा नाव ठेवा दुर्गाबाय. अशी अशी माझ्या आज्ञाने तिघीची नावे ठेवली. मग माझा थोड्या दिसात आज्ञा वारला. माझा लग्न झाल्याच्या उपरात माझी आजी वारली. तवा माझा बाप दुसऱ्या गावामधी आला. त्या गावाला म्हणतात लोवली— 'लेवाल' (Laval) या शब्दाजवळ. आपाजी म्हणतात. 'हीची ही गोष्ट लावलेला सुरू होते. वेटाच्या आग्नेय दिशेला [south-east]. फ्रेंच भाषेत त्या गावाला 'वॅलोना' (Valona) म्हणतात'. आपाजी मला समजावून सांगतात. त्यावेळी लक्ष्मण रामा यानी तेथील आपली ईस्टेट विकली. जयाबाई पुढे सांगतात, 'मग इथे वाकवात माझा लग्न झाला मी म्हातारी झालो. नवरा वारला. माझे आईबाप आले. माझे आईबाप इथेच मेले. त्याची मूठमाती आमी नवराबायकोनी केली. त्याची मूठमाती आमी त्यांच्या पैशानीच केली. सोळा सतरा वर्स झाली. तवा माझा नवरा मेला. दोनच मुले हायत मला. एक लेक. एक पोरगा. नवरा लेकीच लग्न करून मेला. तवा माझा नवरा म्हणतो, 'सारी माझी हौस झाली. एकच हौस राहिली.' ती मी इचारली कोणती? तर तो मला म्हणाला, 'लेकाचा लग्न बघायच' तो म्हणाला, 'लेकाचा लग्न करीन. सून येयल घरामधी. मग माझी सगळी हौस पुरा झाली.' पण तेवढी ईश्वरान् पुरा नाय केला.' मुक्ताबाय हसून म्हणतात, तुमची हौस पुरी करील. जयाबाई सांगतात, 'तवा लेक मोठा झाला मी त्याच लग्न केल.' 'डेव्हलपमेंट टी प्लॅन्टेशन' मध्ये तो कामगार म्हणून काम करतो 'लेकाला दोन मुले हायत. लेकी घनेसरी. वय वर्षे ८ लेक लेखराज. वय वर्षे १०.

सौ आपाजी यानी आपल्याकडचे लिहून ठेवलेले मराठी गाणे मला वाचायला दिले. हे गाणे दाजीबा हणमा पवार यानी रचले सौ. आपाजी याच्या आतेचा तो नवरा. आपाजी मला सांगतात, ते गंगमन होते. सरदारी करायचा. उत्तमळ्यात काम करणाऱ्या लोकाना सरदार म्हणायचे. मराठी माणसांच्या घराघरात जाऊन मुलांना गोळा करणारा तो पहिला माणूस होता. मग तो मुलांना मराठी शिकवायचा. मॉरिशस-मधील मराठी शिक्षक संघाची अव्यक्ता सौ. रत्नाबाय बापू हीला लहानपणी दाजीबा पवार यानी मराठी शिकविलं. त्यावेळी ते सत्तर वर्षांचे होते. शिवा बापू, गोविंद सोनू, दाजीबा पवार ही समकालीन पिढी. कात्राबोनला रहायचे. बाजाराला निघाला की बाजार करून शिवा बापूकडे जायचे. मग गोविंद सोनूकडे. मग आमच्याकडे यायचे. 'तो दावायचा कशी लेकराना शिकवायला पाहिजे,' जयाबाय सांगतात. दाजीबानीच

शिवाजी उत्सवाला सुरूवात केली, आपाजी सागतात. पुजारी आत्माराम हीरूना माहीत आहे आपाजी सागतात की त्यावेळी फेरी काढायला बंदी होती. भवानी शिवाजीना तलवार देते अशा मूर्तीची फेरी, जुलूस काढली. गोविंद सोनूच्या दारात हा समारंभ सुरू झाला. फेरीसमोर मराठ्यांचे बॅंड असणार. आताशा बॅंडची वाद्ये आम्ही दुरुस्त करित आहोत. तीन वर्सांनी हा जुलूस थांबला. आपाजी बोलताहेत आणि दुपारचे बारा वाजून दहा मिनिटे झालीत. मग दाजीबा हणमा पवार यानी रचलेले 'महाराष्ट्राचे गान' स्वतः आपाजी मला म्हणून दाखवतात. ते गान असे :

एक विरहाने एक स्वराने गाऊ हे सहगान
महाराष्ट्राचे गुन गाऊया या महाराष्ट्राचे गुन
स्मरूनी हुतात्मे ज्यानी विचिले महाराष्ट्रास्तव प्रान
महाराष्ट्राचे गुन गाऊ या महाराष्ट्राचे गुन (१)

सह्याद्रीचा गिरी पाठीशी ग्वाही देई निर्भयतेची
कृष्णा, भीमा, गोदा, पूर्णा तिथे ही पावित्र्याची
गडदुर्गांचे मंदिराचे मंगल हेचि स्थान
महाराष्ट्राचे गुन गाऊ या महाराष्ट्राचे गुन (२)

सस्यसामला धरती इथल्या हरित तृणांची पाती
स्वर वाऱ्यावरी पवाडे अभग ओव्या ती गाती
वेदमंत्राचे बळ आम्हा जातीचा अभिमान
महाराष्ट्राचे गुन गाऊ या महाराष्ट्राचे गुन (३)

शूर आम्ही हो वारस ज्यांची राजे मर्दुमकी अनिवार
ज्यानी रोविले निशान आपले दूर दूर अटकेपार
इतिहासी महाराष्ट्र शोभते सोनियाचे पान
महाराष्ट्राचे गुन गाऊ या महाराष्ट्राचे गुन (४)

कोटी कोटी वीर मराठी नांदू गुण्यागोविंदाने
देश मराठा, धर्म मराठी, जणू मराठी बाण्याने
देवांहुनिही बध आम्हा हे आमुचे राष्ट्र महान
महाराष्ट्राचे गुन गाऊ या महाराष्ट्राचे गुन (५)

२६-४-८०

सध्याकाळी पाच वाजता विरजानंद (वीर) व बाबूराम गणेश आपल्या मोटारीतून मला आरेत्ताला (Herietta) सदानंद भिवाजी यांच्या घरी घेऊन येतात. बाबूराम-

बरोबर त्याची बायको सौ. निर्मला गणेश असते. सदानंदच घर कोकणातील सर्व-साधारण मातीच्या कौलारू घरासारखे वाधलेले आहे. दारात अगण किंवा खळे आहे व खळ्यात थेट कोकणातील घरासारखा माडाच्या व भेडले माडाच्या झापांचा व लाकडी वाशाचा चहू बाजूनी शाकारलेला मडप आहे. आपल्या वडिलाच्या चुलत्याशी, सहदेव यांच्याशी सदानंद माझी ओळख करून देतो. ते सांगतात आपले मूळ आडनाव 'परब', त्याचे नाव आहे सहदेव देवजी. वय वर्षे ६६. त्यांची आत्या (वडिलाची मावस-बहीण) सखूबाई. वय वर्षे ७४, व मनाजी येसू (सावत), वय वर्षे ६९, तिथे मला भेटतात. ह्या सगळ्या मडळींनी पूर्वीपासून या देशात 'दशावतार' सादर केला आहे. मध्यतरी त्याला खंड पडला होता. आता दोन वर्षे पुनः 'दशावतार' सुरू झालाय. सदानंदचे वडील शंकर भिवाजी गेली तीस वर्षे दशावतार सादर करतात. सदानंदच्या घराण्यात गेली नव्वद वर्षे गणेशोत्सव चालू आहे. दशावतार लोकनाट्य ते मडपात किंवा सिनेमाहॉलमध्ये सादर करतात. लग्नकार्यात खास जर कुणाची इच्छा असली तर ते रात्री आठ साडे आठ नऊ वाजता दशावतार सुरू करतात. ते लोक पन्नास साठ रुपये खर्चासाठी देत. फायदा मिळत नसे. मग रात्रभर दशावतार. पहाट होईपर्यंत. सकाळी आरती भूपाळी. दशावतार सुरू होतो तेव्हा पहिल्यादा दोन द्वारपाळ येतात. नंतर दोन राधा येतात. पूर्वी राधांची भूमिका पुरुष करीत होते. मध्यतरी पुरुष ही भूमिका करायला नाखूष होते. म्हणून दशावतार बंद होता. आता राधांची भूमिका मुलीच करतात. सदानंद भिवाजी मला सांगतात की आपल्या बहिणी चुलत बहिणी ते काम करतात. सदानंद मला दशावताराचे फोटो दाखवतात. हे फोटो दहा वर्षांपूर्वी सादर करण्यात आलेल्या दशावताराचे होते. राधा गणपतीला घेऊन येतात. राधा, गणपती, द्वारपाल पुढेमागे होत नाचतात. त्यानंतर संवाद होतो. प्रथम हरिदास उभे राहतात. हातात झाजा, टाळ, मृदंग घेऊन. पंधरावीस हरिदास रागेने उभे असतात. रात्रभर त्यांनी गायचं असतं. भिवाजी मला म्हणतात, 'दोन तीन येऊन कसे भागणार?' दोनतीन मुख्य गायक असतात, हे गायक प्रथम गणपतीचे स्तवन सुरू करतात. शंकर व सदानंद भिवाजी यांनी आपल्या सुंदर मराठी हस्ताक्षरात दशावताराची संपूर्ण सहित्त एका वहीत लिहीली आहे. ते ती मला वाचायला देतात. त्यात रामायणाचे आख्यान आहे. ते दोघे मला होनाजी बाळाची अमर भूपाळी गोड गळ्यावर म्हणून दाखवतात... 'घनश्याम सुदरा श्रीधरा...' भूपाळीनंतर दशावताराची आरती सगळ्यांनी मिळून म्हणायची. त्यानंतर एखादी विडलाची आरती म्हणायची. शेवटी 'घालीन लोटगण वदीन चरण' ही प्रार्थना म्हणून समारोप करायचा. मॉरिशस बेटावर दशावतारातून सादर केली जातात ती आख्याने अशी : (१) रामायण (२) रूक्मांगद कथा (३) बाणासूर (४) प्रेमिला—अश्वमेध यज्ञावर आधारलेली. प्रेमिला राणी असते. अर्जुनाच्या घोड्याला ती धरते. मग त्या दोघात युद्ध होते. युद्ध करताना आकाशवाणी होते. स्त्रीबरोबर युद्ध करणे म्हणजे कुळाला हानी आहे. (५)

राजा श्रियाळची कथा (६) मदन रती दशावताराचा प्रारंभीचा भाग असा असतो. गणपतीनंतर शारदा येते. ब्रह्मदेवाची कन्या व विद्येची देवता. तिचे स्तवन होते. ती नाचते. ती मोरावर बसून येते. हरदास आणि तिच्यात सभाषण होते.

गणपती } म्हणतात—कशासाठी माझे स्तवन केले आहे ?
 शारदा }
 हरदास——————आमचे नाटक शेवटास जाण्यासाठी.

सदानंद भिवाजी आपल्या वहीतून मला लेखी संदर्भ दाखवितात ती वही दुसऱ्या वहीत उतरून ते मला नंतर देणार असतात. शारदेनंतर शंकरपार्वती येतात. मग ब्रह्मदेव येतो. मग शंकासूर येतो. प्रारंभी गणपती येतो. त्याचवेळी ब्राह्मण येतो. सहदेव देवजी सदानंदा मध्येच थांबवून मला सांगतात. कारण तेवढा दशावताराचा आद्य भाग सदानंद सांगायचा विसरलेला असतो. सहदेव देवजी मला सांगतात, ब्राह्मण गळ्यात जानवे घालतो. हातात तांब्या घेतो. पूजासाहित्य सोवत आणतो. सदानंद भिवाजीची आई सौ दमयंती भिवाजी, वय वर्षे ४६, थेट कोकणातील खेड्यापाड्यात दिसणाऱ्या कुळवाडी मराठा स्त्री सारखी दिसते. ती सर्वच मडळी सावंतवाडी, वेंगुर्ला, कुडाळकडील दिसतात. रूपाने, बोलण्याने. वर्णाने, वागण्याने. मनाजी येसू (सावत) मला सांगतात की, त्याचे पूर्वज 'इंदर'हून आले. श्रीमती सखूबाई म्हणतात की आपल्याला काही आठवत नाही. तिच्या वडिलांचे नाव होते भिकाजी व आई गंगाबाई, सदानंद भिवाजी मला सांगतात. सखूबाईला ते सांगतात, 'कायनी सागा'. नंतर सदानंद भिवाजी मला त्या मडळींमध्ये प्रचलित असलेले कोकणी (मालवणी) शब्द सांगतात 'वसरी' किंवा 'ओसरी' 'तौसर' 'तेतूर' 'मितूर' 'कित्याक'. सदानंद भिकाजी मला काही कोकणी वाक्ये व शब्द बोलून दाखवतात. 'काय कसा हा थयसर?' 'हयसर ये' 'बेगिन ये' 'चल चल बेगिन बेगिन' 'चेडू' 'त्याला झील झालाय.' 'दिल्यान' 'खाल्यान' 'पिल्यान' 'खय रवतस?' 'आमका' 'तुमका' 'तुका' 'माका' 'कोयता' 'हसवा'...

संध्याकाळचे साडेसहा वाजलेले असतात. सदानंद भिवाजी यांच्या घरी पुष्पगुच्छ देऊन माझा सत्कार करण्यात येतो. सदानंद भिवाजी व बाबूराम गणेश मला सांगतात, मॉरिशसमधील मराठीचे माहेरघर म्हणजे 'आरेता'. अजूनपर्यंत आम्ही मराठी भाषा जिवंत ठेवली आहे, सदानंद मला अभिमानाने सांगतात. आम्ही बोलत असताना तिथे सखूबाईची सून सौ यशवती येते सदानंदाच्या वहीणी गुणवती व चंद्रावती येतात. सदानंद मला सांगतात, महाशिवरात्री, गोकुळाष्टमी, गणेशोत्सव वगैरेसाठी मराठी मडळी इथून कास्कावेलच्या विठोबा रूक्माईच्या देवळात चालत जायची. आता मोटारीने जातात. चौदा दिवसाचे पारायण होते. 'मराठा मंदिर' ही संस्था १९७२ साली भाद्रपद चतुर्थीला जन्माला आली. त्याच्या जुन्या घरात

मराठा मंदिर'चा जन्म झाला. तिथेच गणेशोत्सव होतो. मंदिर बांधण्याचे काम बाजूला ठेवून आम्ही सर्व प्रथम शाळा उघडली. तिचे पहिले अध्यक्ष कै. बाबाराम बाबाजी. श्रीमती दया बाबाजीचे पती. ते सहा वर्षे अध्यक्ष होते. मॉरिशसमध्ये ते तुहंगाधिकारी होते. मराठा मंदिरचा कारभार मराठी व इंग्रजी भाषेत ते पहातात. सदानंदचा धाकटा भाऊ आनंद भिवाजी ते काम आता पाहातोय. तूर्त तो बेकार आहे. पण शिक्षकी व्यवसाय त्याने पत्करलाय. H. S. C. झाला आहे. सौ. दमयंती भिवाजी एक मराठी गाणे माझ्यासाठी विलक्षण हृदयस्पर्शी स्वरात गातात. ते असे—

इडा जो ठेवीला
घाणा जो भरीला
आम्ही देव नमिला
गणराया ।
गणराया तुमचे
या मडपी यावे
चित्तिले कारीये—(इच्छिले कार्य, सदानंद सांगतात.)
सिद्धी न्यावे

हे लग्नाचं गाणे आहे व शेष भरताना म्हणायचे. सौ. दमयंती भिवाजी मला सांगतात. मग तेथील स्त्रीमंडळी आणखी काही कोकणी शब्द मला त्यांच्या बोलण्यातून देतात. 'आंबोळी', 'बडे', 'चण्याचा सांभारा', 'कडी' 'दह्याची कडी' 'नेवरी' (कानवली). सदानंद भिवार्जा मला सांगतात की त्यांच्या घरातच मागील दारच्या एका खोलीत मराठीचे वर्ग चालतात पचवीस सव्वीस मुले मुली मराठी शिकतात. त्यांची बायको व बहीण चंद्रावती शिकवते. सदानंदची बायको मिताबाई. तिचे कागदावरचे लग्न करार होतानाचे नाव बीना राय. तिच्या पालकाने चिक्कार प्यालेच्या अवस्थेत ते लग्न लावणाऱ्या अधिकाऱ्यास सांगितले. आम्ही बोलत असताना तिथे अनिराव बाबाजी येतात. सदानंद मला सांगतात की तेथील परसराम रामा याला दर महिन्याला आम्ही रु. ४५०/. शिष्यवृत्ती देतो. आम्ही आमच्या खिशातून पैसे गोळा करतो. हा परसराम रामा दिल्लीला तीन वर्षे शिक्षण घेऊन १२ मे ८० ला परत मॉरिशसला येणार आहे. तो बी. ए. (इंग्लीश) करतोय. हा तरुण फार गरीब पारिवारातला आहे. सदानंद सांगतात. आणखी काही कोकणी शब्द मी बोलता ऐकताना टिपून घेतो. 'घोव्', 'बायल्', 'व्हकाल'. सदानंदचा धाकटा मुलगा मीरेश आमच्यात मिसळतो. सदानंदच्या घरातली मडळी मला मराठी भाषेविषयीचे गाणे म्हणून दाखवितात. भानुमती सावळेच्या, 'नाच नाचूनि अति मी दमले...' या चालीवर हे मराठी भाषेचे गाणे आहे. त्यातील एक ओळ अशी—

सह्याद्रिवरी कळस सांडीला झरती अमृतधारा

सदानद आपण रचलेली 'बंदितो तुज माऊली' ही कविता म्हणून दाखवितात. त्यांनी ती गीत स्पर्धेसाठी लिहिली. नंतर तेथे जमा झालेली आरेतातील दशावतारी मडळी, झाजा, तबला, पायातील चाळ यांची साथ देत गणपती स्तवनाचं गाण मला म्हणून दाखवतात. कोकणातील दशावतारात किंवा दहिकाल्यात आरभी जसे वाजवतात व गातात तशीच थेट ही मडळी त्या गाण्याची सुरुवात करते. सामुदायिक असे हे गाणे थेट कोकणी पद्धतीचे हेल काढून ते म्हणतात. हाताच्या टाळ्या देत ते 'ये कितान तादे था' वर थावतात. साथीला तबला, पेटी, झाज व चिपळी घेतात. ओवी म्हणतात. मग शंकर स्तवन करतात व शेवटी

ये कितान ता दे था

ये कितान ता दे था

वर थावतात. गणपतीच्या स्तवनाला भजनाचा ताल व लय कोकणी पद्धतीचीच असते. स्तवन असे

मंगळमूर्ती गजानना माझा स्वीकारी नमन
भक्त कैवारी म्हणूनी मी आलो तुज शरण
भक्त कैवारी म्हणून मी आलो तुज शरण
माझ्या हस्ते सदा घडो तुझी सेवा गजानना
मम समाजाकारणे मज होऊ दे चदन
रगहीन मम समाजाचे देवा करी तू कल्याण
तव धरूनी समचरण विनवितो शंकर नदन

रात्र होत आलेली असते. सदानदाच्या खळ्यात मंडपाखाली सर्व मराठी मडळी, मुले, मुली, स्त्री पुरुष, तरुण, वृद्ध एकत्र बसतात. सदानद भिवाजी समारोपाच भाषण करून मी मॉरिशसमधील मराठी मडळींशी समरस झाल्याबद्दल मला धन्यवाद देतात. मला सर्वांतफे एक सुंदर भेट वस्तू देतात. आम्ही बाहेर पडतो तेव्हा किंर रात्र झालेली असते. चारी दिशाना ऊसाची रोपे दाटीने वाढलेली असतात.

२७-४-८०

सकाळी साडेदहा वाजता प्रेम लक्ष्मणबरोबर मेल रोझ (Mel Rose) या खेळ्यात मी 'महाराष्ट्र व शिवाजी डे' चा मुख्य पाहुणा म्हणून गेलो. मेल रोझच्या 'मराठी सांस्कृतिक मडळा' ने (Marathi Cultural Circle) हा समारंभ साजरा केला होता. मोठा मंडप घालण्यात आला होता. तो सुंदर सजविलेला होता. मधोमध शिवाजी महाराजांची प्रतिमा फुलांच्या माळांनी शृंगारून भव्यपणे ठेवलेली होती. समारंभ फारच चांगला झाला. तीनशेवर गावातील व आसपासची स्त्री-पुरुष, मुले

हजर होती. डॉ. कन्हाडकर, श्री. व. सौ. मराठे, श्री. व. सौ. गोविंद सोनू या समारभाला हजर होते. समारभ दुपारी साडेबाराला सपला. तेथे रघुनाथ दयाळ हा मॉरिशस बेटावरील तरुण हिंदी लेखक भेटला. तो 'मॉरिशस ब्रॉडकास्टिंग कॉर्पोरेशन' (M B C.) मध्ये काम करतो. हिंदी लेखक कमलेश्वर याच्या साहित्यावर तो माझ्याशी बोलला. तिथून दुपारी प्रेम लक्ष्मणबरोबर मी 'लेस पेरान्स' (L'es Peranse) या खेड्यात तेथील तरुण मराठी समाजाचे कार्यकर्ते दयानंद माणकू याच्या घरी जेवायला गेलो. या खेड्याला फ्रेंच भाषेत 'Quartier Militaire' किंवा इंग्रजी 'Military Camp' मिलिटरी कॅम्प असे नाव आहे. पूर्वी फ्रेंच लोक या बेटावर राज्य करीत असताना त्याची लष्करी छावणी या भागात टाण माडून होती. दयानंदची बायको गीताबाय (पूर्वीची गणू) मला भेटली. ती प्राथमिक शिक्षिका आहे. तिने मला मॉरिशियन पद्धतीचे रुचकर सामीप्य जेवण दिले. जेवणा-नंतर आम्ही लेस पेरान्समधील गणेश मंदिरात गेलो. त्या मंदिरात तेथील मराठी मंडळीतर्फे दुपारी माझे स्वागत करण्यात आले. पचवीसतीस बायका, पुरुष व मुले मुली हजर होती. ही स्त्री-पुरुष मंडळी कामकरी, कष्टकरी व खूप गरीब दिसत होती. तेथील कृष्णाजी रावजी नावाच्या तरुणाने माझ्याबद्दल खूप माहिती अगोदरच काढून आपले भाषण आखीव लांब कागदावर टपोऱ्या अक्षरात मराठीत लिहिले होते. ते त्याने मोरस मराठी दगात भावनामय होत वाचले. मॉरिशसमधील मराठी भाषेची समस्या त्याने माझ्यासमोर मांडली. दुपारी दयानंद माणकूकडे जेवताना हनुमंत राजत नावाचे तरुण मध्यमवयीन गृहस्थ भेटले. ते पुण्यातील खडकीजवळचे आहेत. येथील एका फॅक्टरीत ते नऊ वर्षे काम करताहेत. त्यांनी मॉरिशियन मराठी सुलीशी लग्न केल्या. त्यांना तेथील नागरिकत्व मिळाले आहे. त्यांचे मराठी बोलणे मॉरिशसच्या मराठी लोकांच्या बोलण्याच्या बळगावर गेलेल मला आढळलं. मॉरिशस देश त्यांना खूपच आवडलेला दिसला.

२८-४-८०

काल रात्री वाकवाला सौ. प्रीतीबाय लक्ष्मण हिच्या घरी राहिलो. तिचे बडील श्री. गोपाळराव गोपालिया यांनी आपल्या घराच्या आवारातच मुंबई पद्धतीची तीन मजली इमारत अद्यावत बांधली आहे. श्री. गोपालिया हे मराठी समाजातील गृहस्थ ऊसमळ्याचे मालक व चालक आहेत. ते काही काळ 'मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशन'चे अध्यक्ष होते. १९६८ ते १९७२ ही चार वर्षे आपली मुलगी प्रीतीबाय हिला त्यांनी मुंबईला शिक्षणासाठी माझ्याकडे पाठविली होती. तिच्याबरोबर मॉरिशसमधील बिहारी समाजातील सावित्री बखोरीलाल ही पण शिक्षणासाठी मुंबईत आली होती. तिचे बडील, मला आपला भाऊ मानणारे राधेश्याम बखोरीलाल, यांनी तिचे पालकत्व मला दिले होते. दोघीजणी पाले महाविद्यालयातून बी. ए.ची पदवी घेऊन पुनः मॉरिशसला गेल्या. तेथे

शिक्षिका झाल्या, विवाहीत होऊन संसाराला लागल्या. प्रीतीबायकडे रात्री माझ्याबरोबर जेवायला श्री, गोपालिया, वय वर्षे ५८, व आनंद सोनू, वय वर्षे ४४, होते. प्रीतीला एक मुलगी व एक मुलगा आहे. प्रीतीशी शैक्षणिक चर्चा करताना ती म्हणाली, ती S. C. ला शिकविते, पण त्या शाळेतील विद्यार्थी गभीरपणे अभ्यासच करीत नाहीत. शिक्षिका किंवा शिक्षक शिकवित असताना वाटेल तेव्हा ते वर्गात येतात किंवा वाटेल तेव्हा उठून जातात. आनंद सोनू 'बँक ऑफ मॉरिशस' मध्ये काम करतात. श्री. गोविंद सोनूचे ते ज्येष्ठ पुत्र व बऱ्याच मोठ्या ऊसमळ्याचे मालक व चालक म्हणूनही ते काम पहातात. त्यांनी नवीनच घेतलेल्या अलिशान टोयोटा या जपानी मोटार गाडीतून ते मला गोपालियाकडे घेऊन आलेत. आनंद सोनू यांनी मला 'बँक ऑफ मॉरिशस' व 'स्टेट बँक ऑफ मॉरिशस' यांच्या कार्यपद्धतीची माहिती करून दिली. एक गोष्ट त्यांनी कबूल केली की हा देश कर्जात गळ्यापर्यंत बुडाला आहे आणि मॉरिशियन रुपयाला पूर्वी जी आंतरराष्ट्रीय किंमत व मान्यता होती ती आता राहिलेली नाही.

२९-४-८०

रात्री मी 'मॉरिशस लेखक संघाचा' कार्यवाह व कवी, कादंबरीकार व इतिहासकार आनंद मल्लू (सावत)च्या घरी बोवसिनला मुक्कामाला आहे. आनंदची आई सयाबाई, वय वर्षे ६२, मला आपल्या अनू (आनंदची छोटी मुलगी) या नातीकडे बोट करून मोरस मराठीत म्हणाली, तिच्याकडे बघा. तिला मराठी बोलता येत नाही. आमचा सजू (आनंदचा मोठा मुलगा) लहान होता तेव्हा मराठी बोलायचा. पण तो शाळेत जायला लागला आणि मग क्रिओळ बोलायला लागला. दुपारचे साडेतीन पावणेचार होत आलेत. तर आनंदची आई सयाबाय मला सांगतेय की काल रात्री बारा वाजता जय व विदुलाच्या घराकडे काही गुड आले. जयराम बाबाजी हा सयाबायच्या घाकळ्या मुलीचा नवरा, तिचे नाव विदुला. हे तरुण जोडप आनंदच्या शेजारीच स्वतःचं दुमदार घर बांधून रहात. एक लहान मुलगा व मुलीचे ते आईबाप आहेत. तर या गुडांनी जयची गाडी गॅरेजमधून बाहेर काढली व एक अर्धा पाऊण फर्लांग अंतरावर ओढून नेऊन तिचे वेगवेगळे भाग ते बाहेर काढीत होते. मोटारचा आवाज झाला म्हणून जयाने बाहेर पाहिल तर आपली गाडी काही गुडांनी पळवून नेलीय हे त्याच्या नजरेत आलं. मग विदुला उठली, त्या दोघानी आरडाओरडा केला. लोक उठले. मग गाडी तिथेच टाकून गुड पळाले, पण गाडीचं नुकसान करूनच. काही भाग त्यांनी पळवलेच. मी सयाबाईंना विचारलं, त्यांनी पोलिसाना कळवल का ? त्यावर त्या तिरस्काराने मला म्हणाल्या, 'पोलिस इथले पोलिस...ह'

आज रात्री मी श्री. गोपाळ बापू व सौ. रत्नाबाय बापू हिच्याकडे जेवायला व राहायला आहे. वाकवाला त्याचा सुंदर दुमजली बंगला आहे. सभोवार कुपण आहे. मागील बाजूला भाजी व झाडाची लागवड केली आहे. अलिकडेच मॉरिशस-मध्ये आलेल्या झंझावाती वादळाने त्याची झाडे व भाजीचा मळा उध्वस्त होऊन गेला. शिवाय दारात त्यानी सुंदर फुलवागही केली आहे. सौ. रत्नाबाय बापू ही मॉरिशस बेटावरील मराठी भाषेची ज्येष्ठ शिक्षिका असून मराठी प्राथमिक शिक्षक सघाची अध्यक्ष आहे. गोविंद सोनूची ती कन्या व आनंद सोनूची बहीण. वय वर्षे ४०. तिचे पती श्री. गोपाळ बापू हेही प्राथमिक शिक्षक आहेत. त्यानी सध्याकाळी आनंदच्या घरातून मला आपल्या वॉक्स-वॅगनमधून आपल्या घरी आणलंय. मी त्यांना थोडा त्रासच दिला. फोनवर त्यानी मला बसमधून वाकवाला कुठे व कसं यायचं हे नीट समजावून सांगितलं होत. पण मॉरिशसमधील बसचा प्रवास सोबतीशिवाय करणे मला जमतच नाही. मॉरिशसमधील बससेवा व बसप्रवास आल्हादक असतो. रत्नाबायकडे गोविंद सोनू, शिवा बापू, आनंद सोनू, व डॉ. कन्हाडकरही जेवायला आले आहेत. मॉरिशस बेटावरील लोकांच्या मानसिक प्रकृतीचा विषय निघाला. शिवा बापू हे ज्येष्ठ मराठी नेते व वाकवातील विख्यात फार्मासिस्ट व राजकारणी आहेत. बेटाचे एक मानसशास्त्र असते. (Island Psychology) १९६७ साली मी कै. नारायणराव वालावलकर यांच्या 'घी ग्रेट रॉयल सर्कस' बरोबर आफ्रिका खंडाचा प्रवास करताना प्रथमच मॉरिशस बेटावर पाऊल टाकल होतं. त्यावेळच्या माझ्या मुक्कामात तेथील माझे जिव्हाळ्याचे स्नेही व त्यावेळचे संसद सदस्य प्रियदत्त मेवासिंग याचेमुळे डॉ. व सौ. रामन या जोडप्याची ओळख झाली होती. डॉ. रामन हे मुस्लिम गृहस्थ मॉरिशस बेटावरील 'मेन्टल हॉस्पिटल'चे प्रमुख संचालक होते. त्याची पत्नी बार्बारा रामन ही इंग्लीश बाई होती. त्या दोघांनी मला आपल्या घरी जेवणाला बोलावले होत तेव्हा मॉरिशस बेटावरील लोकांच्या मानसिक प्रकृतीबद्दल बोलताना मध्यमवयाचे डॉ. रामन मला म्हणाले होते की मॉरिशस बेट हेच एक मोठं 'मेन्टल हॉस्पिटल' आहे. त्याची मला आठवण झाली. तेव्हा डॉक्टर कन्हाडकर मला म्हणाले की त्याच्या शेजारी राहणाऱ्या व पती-बरोबर भारतातून या बेटावर आलेल्या सौ. पोटनीस, वय वर्षे ३१, या बाईना मॉरिशसमध्ये आल्यावर कसला तरी मानसिक विकार जडला आहे व आता तिला तेथील 'मेन्टल हॉस्पिटल'मध्ये हालविण्यात आले आहे. तिचा हा सगळा प्रकार म्हणजे एक मोठं प्रकरण झालय, ते मला म्हणाले. 'मेन्टल हॉस्पिटल'मध्ये डॉ. सौ. रीबाय (पूर्वीच्या मुंबईतील श्रीमती देशमुख) यांच्याकडे ती केस आहे. डॉ. कन्हाडकर मला म्हणाले, मी जर तिच्याशी बोलून सौ. पोटनीस हीच दुखणं काय आहे हे तिला

विचारू शकलो तर फार बरे होईल.

जेवताना गोविंद सोनू मला आपली बालपणातील कहाणी सागत होते. ते मला म्हणाले, आपल्या वडीलानी मजूर म्हणून खूप कष्ट केले. गोऱ्या लोकांकडून त्यानी खूप छळही सोसला. डोक्यावरून त्याना मैला वाहून न्यावा लागत होता पण आपल्या वाट्याला तसे हाल आले नाहीत. आपल्याला वडिलांनी शाळेत घातल. पाच मैल चालत आपण 'पाठशाळे'त जात होतो. पण शाळेत असल्यापासूनच आपल्याला एक स्वाभिमान वाटत होता, ते म्हणाले. बाकीचे लोक शिकतात, पैसा मिळवतात, सधन होतात, मग आपण का नाही तसे व्हायचे असे आपल्याला वाटायचे. गोविंद सोनू बाळबोध मराठमोळ मोरस मराठी स्वच्छ व छान बोलतात. ते सांगतात, मला वाटायच आपणही मागासलेले आणि निकृष्ट स्थितीत कशाला रहायच ? आपण आपल्या परिस्थितीवर मात केली पाहिजे अस शाळेत असल्यापासूनच आपल्याला वाटायच. मग शाळा सोडल्यावर सोळाव्या वर्षी आपण बैलगाडी खरेदी केली व शेतावर मेहनत करायला सुरुवात केली. खूप मेहनत केली. खूप कष्ट केले. मग स्वतःची ऊस शेती विकत घेतली. मग हळूहळू आपल्याला चांगले दिवस आले. बाकवाला आपण स्वतःच घर बांधल. लग्न केल. मुलांना शाळेत पाठवल. आपण आयुष्यभर उद्योगाशिवाय कधी राहिलो नाही. गोविंद सोनू मराठीप्रमाणेच इंग्रजीही चांगल बोलतात. त्याच्या बोलण्यातून व व्यक्तिमत्त्वातून त्याच्या उद्योगाची व आत्म-विश्वासाची प्रचीती येत असते. गोपाळ बापू व आनंद सोनू यानी मला आपल्या घरातील एक जुना, चाळीस पन्नास वर्षापूर्वीचा, कुटुंब फोटो दाखविला. त्या फोटोत सर्व मराठी मडळीत मधोमध प्रमुख व ज्येष्ठ माणूस म्हणून कै. लक्ष्मणराव पवार बसले होते. त्यांच्या शेजारी सौ. भागीरथी पवार बसल्या होत्या. २४ एप्रिल ८० रोजी सौ. रत्नाबाय बापू यानी मॉरिशस दूरदर्शनवर माझी मराठीत वीस मिनिटे मुलाखत घेतली होती. मॉरिशमधील दूरदर्शनवरील मराठी कार्यक्रमांचे संचालन रत्नाबाय करतात.

३०-४-८०

कात्रा बोर्न (Quatra Bornes) या सुंदर सुबक शहरातील बाबूराम गणेश यांच्या अद्ययावत रचनासुंदर दुमजळी घरात बसून मी लिहितोय. माझ्यासाठी बाबूरामने आपल्या घराच्या वरच्या मजल्यावर स्वतंत्र सोय केली आहे. एकमेकीला जोडलेल्या दोन प्रशस्त खोल्या. एका खोलीतून दुसऱ्या खोलीत प्रवेश करण्यासाठी मधोमध उघडझापीच दार. एका बाजूला लाव रुंद व कलासुंदर उंची पडद्यांनी, फर्निचरने व कार्पेटनी सजविलेला बैठकीचा दिवाणखाना. एक खोली मला खास लेखन वाचना-साठी दिलीय. दुसऱ्या खोलीत माझी झोपण्याची व्यवस्था केलीय. मऊ बिछाना.

लाल डालिंबी रगाची मऊ रझई. मऊ मऊ रग सुंदर उशा. माझ्या लेखनवाचनाच्या खोलीसमोरून कात्रा बोर्न शहराचा एक रहदारीचा रस्ता जातो. मी माझ्या खिडकीत उभा राहून रस्त्यावरील दृश्य पाहतो. स्त्रीपुरुष माणसे जात येत असतात. त्यामध्ये गोरी, काळी, करडी, पिवळी व निम काळीगोरी माणसेही असतात. रस्त्याच्या पलिकडे ऊसांची व वनस्पतींची हिरवीचार जमीन दूरवर पसरलेली आहे. त्याच्या मधोमध एक उच्च उच्च पहाड आपले पाषाणखड अक्राळविक्राळपणे काटि खांदे व डोक्यावर घेऊन हिरवा किरमिजी करडा व काळसर रगात ठामपणे उभा आहे. मी जेव्हा जेव्हा खिडकीचा पडदा सरकवतो व खिडकीतून बाहेर पहातो तेव्हा तेव्हा हा एकाकी, उचाडा पण छोटेखानी पहाड धसकन माझ्या अंतर्गामात अखड घुसतो. मला तो घुसमटून टाकतो. जणू तो मला आता चिरडून टाकणार आहेसं भासत. त्याच्या माथ्यावरच आकाश मात्र मॉरिशस बेटाच्या सभोवार पसरलेल्या हिंदी महासागरातील जलाशयासारखे निळभोर व शुभ्र हिरवं दिसतय. मला सारखं वाटत रहात की हा बेटा पहाड मला बोलावतोय. एकसारखी हाक मारतोय. माझ्याशी हस्तादोलन करू पहातोय. नंतर अल्पाद तो मला आपल कातळी आलिंगन देणार आहे. त्याला आलिंगन देताना माझे दोन्ही हात मात्र अपुरे पडणार आहेत. मी त्याच्यासमोर एक इवलासा सरपटणारा मनुष्यप्राणी ठरणार आहे. सगळीकडे मॉरिशस बेटावर माणसाला लहान मोठे, उत्तुंग, निमुळते, पसरट वसके, हत्तीसारखे अवाढव्य व उटासारखे उच्चमाने व धाकड पाठीचे पहाडच भेटत रहातात. मीही खिडकीतून माझ्या त्या पहाड मित्राला मूक हाक मारतो. माझ्या अगावर रोमाच उभे राहतात. मी भितो व आनदतोही.

सध्याकाळी बाबूराम गणेश मला कात्रा बोर्नमधील बलिराम राघू, वय वर्षे ५५, यांच्या घरी घेऊन गेला. हे मराठी गृहस्थ हिंदी भाषाही चांगली बोलतात. पण त्यांना इंग्रजी येत नाही. त्यांच्या घरात बाहेर बैठकीच्या खोलीत रवीन्द्रनाथ टागोर, महात्मा गांधी, जवाहरलाल नेहरू, लालबहादूर शास्त्री, विनोबा भावे, सुभाषचंद्र बोस यांचे मोठ्या लाकडी चौकटीतले फोटो हारीने लावलेले होते. घराच्या आतल्या खोलीत भिंतीवर दोन्ही बाजूंना थोरलं व धाकटे पडित विणू दयाळ यांचे 'लाईफसाईज' फोटो लावले होते. त्यांची आई पार्वतीबाई धर्माजी बाळू, वय वर्षे ८१, मला भेटून गेली. ती पादर लुगड डोक्यावरून नेसली होती. राघूचा मुलगा शांताराम राघू मला भेटला. तो 'मॉरिशस विद्यापीठा'त (Mauritius University) बिल्डिंग व आर्किटेक्चरचा डिप्लोमा घेतोय. तर बलिराम राघू माझ्याशी बोलताना म्हणाले की या देशात हिंदी भाषिकाकडून मराठी अल्पसंख्य लोकांवर नेहमीच अन्याय होत आलेला आहे व त्यांना विषम वागणूक मिळाली आहे. मराठी मुलाना लायकी असूनही चांगली नोकरी मिळत नाही 'महात्मा गांधी इन्स्टिट्यूट' (M G I) चे संचालक के. हजारसिंग यांचे उदाहरण देऊन त्यांनी सांगितले की काही मराठी तरुण त्यांच्याकडे अर्ज घेऊन

गेले असता ते त्यांना म्हणाले, फटकळपणे, की इथे फक्त बाबूजी (ब्राह्मण) व बाबाजी (क्षत्रिय) यांच्यासाठीच नोकऱ्या राखून ठेवण्यात आल्या आहेत. मराठी लोकांसाठी इथे नोकऱ्या नाहीत. मराठी लोकाना इथे अजूनही 'बम्बई' (किंवा 'बम्बेया') म्हणून हिणवले जाते, ते म्हणाले. त्यांचा एक मुलगा भीमसेन रघू हा भारतात उदयपूरला शिकतो. तो लाकडावरच शिल्पकाम उत्तम करतो. वळिरामनी मला दाखविलेल्या त्याच्या लाकडावरच्या शिल्पाकृती मला चांगल्या वाटल्या. रघूच्या घरून निघताना बाबूरामच्या मोटारीत पांडव लक्ष्मण, वय वर्षे ६०, हे त्याचे नातेवाईक होते. त्यांच्याशी बोलताना ते मला ठामपणे व मोरस मराठीतून म्हणाले की येथील सरकार हे चोर व छुटारू आहे. पंतप्रधान रामगुलाम हे प्रारंभापासूनच मराठी लोकांचा द्वेष करीत आले आहेत. पण निवडणुकांच्या वेळी तेच मराठी लोकांकडे मते मागायला येतात व खोटी आश्वासने देतात. मी त्यांना म्हणालो, तुम्ही मराठी लोक मग त्यांना मते का देता ? त्यावर ते खिन्नपणे म्हणाले, काय करणार ? आपला एक मुलगा इथे नोकरी मिळत नाही म्हणून इग्लंडला गेलाय व नर्सिंग (Nursing) शिकतोय. एक मुलगा थोडसं शिकून स्टोअरकीपरची नोकरी करतो, ते म्हणाले. आज सकाळी सौ. रत्नादास वापूच्या घरी गोपाळ वापू बोलताना मला म्हणाले की येथील मराठी समाजातील मुलींचे लग्न करणे ही एक मोठीच समस्या आहे. त्यांना अनुरूप नवरेच मराठी समाजात मिळत नाहीत. मराठी मुली इतर भारतीय समाजातील मुलींपेक्षा देखण्या व तरतरीत असतात. म्हणून मग बिहारी तरुण किंवा तामीळ तरुण (तामीळ लोकाना इकडील लोक 'तामुळ' म्हणतात.) मराठी मुलीशी लग्न करतात.

१ मे १९८० गुरुवार · शिवाजी डे

सकाळी ८-०० वाजता बाबूराम गणेशचरोवर वाकवाला मी मराठी हॉलमध्ये आलो आहे. येथून आज मॉरिशमधील महाराष्ट्र दिन व शिवाजी दिन साजरा होत आहे. येथून MBC नभोवाणीवर सर्व कार्यक्रम सरळ प्रक्षेपित केला जात आहे. वाळशेट गोपाळ व अन्य अधिकारी ध्वनीप्रक्षेपणाचे सर्व साहित्य घेऊन आले आहेत. ८-३० ला समारंभाची सुरुवात झाली. प्रथम पुजारी श्री. हीरू व त्यांच्या सहकाऱ्यांनी होमहवन केले व मंत्र म्हटले. वेदीवर यज्ञकुंड पेटविण्यात आले होते. त्यानंतर 'मराठी हॉल' च्या दारात माझ्या हस्ते भगव्या झेंड्याचे ध्वजारोहण झाले. त्यानंतर मुलींनी एक महाराष्ट्रावरचे सुंदर गाणे सामुदायिक स्वरात ढगदारपणे म्हटले. त्यानंतर आणखी गीते झाली. गीतांना साथ तबला, ढोलक, टाळ, खर्जीरी वगैरे साहित्याची नंतर माझे मुख्य पाहुणा म्हणून भाषण झाले. १०।१५ मिनिटे. ते भाषण मी स्वयंस्फूर्त केले. त्यात शिवाजी आदर्श पुरुष कसे होते ते सांगितले. नंतर मराठी मुलामुलींनी आणखी 'महाराष्ट्राती'ल गाणी सादर केली. मग डॉ. कन्हाडकर यांचे शिवाजी महाराजांच्या जीवनावर भाषण झाले. आता त्यानंतर पुनः

एक दिलाने एक स्वराने गाऊ गाणे । महाराष्ट्राचे गाणे आम्ही गाऊ या ।
महाराष्ट्राचे गाऊ आम्ही गाणे...

हे गीत मुलामुलीकडून म्हटले जात आहे. त्याची लय विलक्षण सुंदर आहे. मराठी
हॉलमध्ये मधोमध छत्रपतीं शिवाजीची घोड्यावरची भव्य तसबीर लावण्यात आली आहे.
शेवटचा कार्यक्रम म्हणजे मुलामुलींनी सादर केलेले गाणे. सकाळपासून पाऊस पडतोय.

सांगून गेली माझी आजी...

गेली सांगून गेली माझी आजी

वाळशेट गोपाळ यांनी समारोप केला. त्यानंतर 'मंगलदेशा पवित्र देशा...' हे गीत झाले
व शेवटी जय मॉरिशस ! जयभारत ! जयमहाराष्ट्र ! अशा घोषणा घेण्यात आल्या.
सदरप्रसंगी मॉरिशसमधील आघाडीवरचे कवी, समीक्षक, पत्रकार, विचारवंत व प्राध्यापक
हुसेनजी एड्ड ह्यांनी ते स्वतः मुस्लीम असूनही स्वतः त्याच दिवशी लिहिलेली शिवाजी
महाराजावरची 'शिवाजी' ही कविता मला अर्पण करून सादर केली. ती अशी

To P S. Nerurkar,

SHIVAJI

When Bharat was robbed,
Cheated, deceived, trapped...
Shivaji became a light to the people in gloom,
He blessed Mother India
with his footsteps.
In the Darbar of Adil Shah
When he refused to bow down
to the Mughal monarch.
To him to be strong
was not the undoing of the weak
Friend of the peasantry
and the dispossessed
His message of freedom
based on dignity of Man
Echoed in the heart of
the Mavela mountaineers.
And it was "Comrades, be bold
and never be meek
Follow me Marathas in the sandy hills

to fight for a better tomorrow
 To me, a grave is better
 than a kingdom from Aurangzeb.
 Forget not that if Afzul
 has been our enemy
 Banda Khan, patriot, is our brother..."

The waves stood still at Sindu Durga
 The wind gathered speed at Rai Gat
 And swept the Shah of Shaha off his feet
 on the Deccan storm.

—Hossenjee Edoe

याचा मी केलेला मराठी अनुवाद असा :

प्र. श्री. नेरुरकर यांस—

शिवाजी

जेव्हा भारत गेला लुबाडला
 फतवला, ठकवला, कोंडला
 शिवाजी झाला प्रकाश लोकाना औदासिन्यात
 त्याने पावन केली माता भारत
 आपल्या पावलानी
 दरबारात आदिल शहाच्या
 जेव्हा त्यान नाकारल कुर्निसात करायच
 मोगल बादशहाला
 त्याला बळकट असण
 नव्हत लाचार होणं दुयळ्याच
 दोस्त कुणब्याचा
 आणि निर्धनांचा
 त्याचा सदेश स्वातंत्र्याचा
 उभारलेला प्रतिष्ठेवर माणसाच्या
 दुमदुमत होता हृदयाहृदयात
 मावळ्या डोंगरवासीयाच्या
 आणि तो होता, “सवंगड्यानो, ग्हा धीट
 आणि कधीही नका होऊ शरणागत.

माझ्या मागून या मराठ्यांनो या बालुकामय डोंगरकपाऱ्यातून
लढण्यासाठी अधिक चांगल्या उद्यासाठी
मला थडगं अधिक बर
साम्राज्यापेक्षा औरगजेबाच्या.
विसरू नका जरी अफझुल
होता आपला शत्रू
बंडा खान, देशभक्त, आहे आपला भाऊ...”
लाटा स्थिर स्तब्ध झाल्या सिंधुदुर्गाजवळ
वान्याने धरला वेग रायगडाजवळ
आणि पाडले पातशहामागून पातशहा उताणे
दखनच्या वादळावर.

ह्या प्रसंगीचा दुसरा विशेष असा की, मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशन व महाराष्ट्र मॉरिशस मित्र मंडळ (मुंबई) ह्यांचा भव्य संयुक्त नामफलक भिंतीवर दिमाखाने व कलासुंदर लावण्यात आला होता

सकाळी ९-२५ ते ९-३५ प्रेम लक्ष्मणच्या मोटारीतून त्याच्या घरी आलो. वाटेत बोलताना प्रेम म्हणाला की सरकारी नोंदीप्रमाणे या बेटावरील मराठी माणसाची लोकसंख्या सुमारे सतरा हजार (१७०००) व अधिक आहे पण सर्वसाधारण अदाजाने ती ३०००० (तीस हजार) मानली जाते. मी त्याला म्हटलं तुम्ही 'फेडरेशन' तर्फे मराठी माणसांची गणना (Census) का करीत नाही. तर प्रेम म्हणाला, सरकार ते मान्य करणार नाही. पण तुमच्यासाठी प्रथम तुम्ही तशी गणना करा असे मी सुचविले तेव्हा प्रेम म्हणाला, पूर्वी मराठी माणसा माणसात म्हणावे तसे सहकार्य (Co-operation) नव्हते. आता मात्र दोनतीन वर्षांत सहकार्य होत आहे व मराठी माणसे एकमेकांच्या जवळ येत आहेत. प्रेमने मला त्याच्याजवळ असलेला एक तक्ता Estimated population of Mauritius by religion and sex as at 31st December 1977, दाखवला. (त्याची प्रत तो मला करून देणार आहे)

२ मे १९८०, रात्र २-४५

झोपच येईनाशी झालीय. बाबूरामकडे आहे. कालचा दिवस अविस्मरणीय व ऐतिहासिक म्हटला पाहिजे. मोठ्या थाटात व दिमाखात 'मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशन'ने 'महाराष्ट्र दिन' व 'शिवाजी दिन' एकत्र साजरा केला. MGI च्या प्रशस्त सुंदर सभागृहात सुमारे पंधराशे मराठी मंडळीनी तुडुब केलेली गर्दी पाहून मन उचबळून आले. सकाळी साडेदहाला कार्यक्रम सुरू झाला व दीडला संपला. कार्यक्रमाची

चना व देवजी पडीया यानी केलेलं भाषण परिणामकारक वाटलं. मंत्री श्री. सखाराम यांच प्रारंभी भाषण झाल. नंतर मुख्य पाहुणा म्हणून मी पंधरा मिनिटे लेखी भाषण केल. मला सुंदर वैभवपूर्ण (फुलांचे वैभव) असे बास्केटमधील पुष्पगुच्छ देऊन व्यासपीठावर माझ स्वागत करण्यात आलं. देवजी पडीया यानी माझी ओळख करून दिली. प्रारंभापासून MBC-TV चे लोक कार्यक्रमांचे दूरदर्शीकरण (Television) करीत होते. उपस्थितांमध्ये महाराष्ट्रानून आलेली अधिकारी व व्यावसायिक मंडळी होती. तशीच येथील मान्यवर मंडळी होती. तरौपण येथील मराठी समाजातील काही 'म्होरके' अनुपस्थित होते. माझ्या भाषणानंतर मला वबन ईटू (६५) हे मराठी गृहस्थ भेटले. पुरुषोत्तम बावकरांचे ते स्नेही आहेत. त्यांचे आडनाव 'सावत' असावे असे ते म्हणाले व वाडवडील 'पंढरपूर'हून आल्याचे म्हणाले. त्यांची एक मुलगी चर्दीगडला शिकते व तेथीलच एका पजाबी तरुणाशी तिने लग्न केल्याचे ते म्हणाले तिथून मी पुष्पाजी नारुवरोवर त्याच्या मोटारीतून डुब्रेल् (Dubreil) या मॉरिशसला मध्यवर्ती असलेल्या (Midlands) खेडेगावातील एका 'शिवाजी डे' समारंभाला गेलो, तेथील 'मराठी डुब्रेल संघ सभा' (Dubreil Marathi Sagha Sabha) या संस्थेतर्फे एका सभागृहात समारंभ साजरा होत होता. दुपारचा वीड वाजत होता. श्री. पुष्पाजी नारु मुख्य पाहुणे होते. मला सुंदर पुष्पगुच्छ देण्यात आला. मीही छोटे सोपे भाषण करण्याचा प्रयत्न केला. दोन अडीचशे स्त्रीपुरुष मंडळी सभागृहात दाटीवाटीने बसली होती आणि ती खूपच गरीब व कष्टकरी समाजातून आल्याचे जाणवत होते. या भागात चहाचे फार मोठे मळे आहेत व बरीचशी मंडळी या मळ्यातून काम करतात. D M S S. चे चेअरमन वबन सुकू व कार्यकर्ते गोहीन ईट्या, बगीया पंडीया, सदाशिव किस्तना हे मला भेटले व आदराने बोलले. मी त्याच्या सभेला उपस्थित राहिल्यामुळे त्यांना खूप आनंद झालेला दिसला. तीन मोठे चहाचे कारखाने (Tea Factories) नारुच्या मोटारीतून मला घेयायला मिळाले. नारु मला म्हणाले की मी मराठी मंडळामध्ये एकोपा आणण्याचा प्रयत्न करतो पण तरीसुद्धा भांडणे व दुफळ्या आहेतच. स्वतःच्या खर्चानेच मराठी मंडळाचे कार्य करावे लागते, ते म्हणाले. काल तीन वाजता बाबूरामकडे नारुनी मला आणून सोडले तेव्हा T V वरून सकाळचा 'शिवाजी दिना'चा कार्यक्रम सादर केला जात होता पण माझा कार्यक्रम सादर होत होता (भाषणाचा) त्याच वेळी मला 'कात्रा बॉर्नेस् (Quatra Bornes) च्या स्पोर्ट स्टेडियमवर दोन मराठी संघात चाललेल्या' फुटबॉल सामन्याचे उद्घाटन करण्यासाठी जावे लागले ४-१५ ते ५-३० पर्यंत चाललेला हा सामना फार रगला. मैदानात दोन्ही संघांनी मला बंदना दिली व हस्तादोलन केले. मध्यवर्ती रेषेवर ठेवलेला चेंडू लाथेने ढकलून मी सामन्याचे उद्घाटन केले. नंतर 'क्रीडाचक्र' निरनिराळ्या मराठी संघाना व फुटबॉल खेळाडूंना

देण्याचा समारंभही माझ्या हस्ते झाला. दिवसभर मी आज सूट घातला होता. तिथे 'दया पांडू' हे मॉरिशसमधील नावाजलेले फुटबॉलपटू भेटले. मध्यम वयाचे. त्यांनी व प्रीतीबायचा नवरा लक्ष्मण यानी 'पंच' म्हणून काम केले होते. मी दया पांडूना म्हटलं, 'मॉरिशसमध्ये उत्तम फुटबॉलपटू म्हणून मराठी तरुणांना मोठं स्थान आहे असं मी ऐकतोय...' त्यावर ते चेहऱ्यावर नाराजी दाखवीत मला म्हणाले, 'नाही. तस काही नाही.' दयानंद माणकू याने आभाराच छान पत्र पाठवलंय.

काल बाबूराम गणेश, चेअरमन, मला म्हणाला की गेली चार वर्षे आम्ही हा उत्सव साजरा करतो आहोत. पण इतकी मंडळी पूर्वी कधी आली नव्हती. अलिकडे मराठी मंडळी पुनः एकत्र यायला लागली आहे व तिच्यात अधिक जागृती होत आहे.

३-५-८० रोजी संध्याकाळी व परवा ४ मे ८० रोजी दिवसभर आनंद इंदूच्या घरात आनंद वीर शुधची धाकटी वहीण स्मिताच्या लग्नाचा सोहळा पाहिला. 'हळदी' समारंभ. मंडपात वधूला पिवळी साडी नखशिखात नेसवून बसवितात व घरातील, शेजार-पजारच्या व निमत्रित स्त्रिया वधूच्या तोंडाला, अगाला हळद फासतात. घरातील इतर स्त्रियांनाही एकमेकी हळद फासतात. काहीशी मजेनेही. 'हळदी'च्या संध्याकाळी खूप निमत्रित मंडळी जेवायला आली होती. त्याच्यामध्ये बोंबसिन मधले वयोवृद्ध मराठी माणूस श्री रामचंद्र हरी हे भेटले. (वय ८०) गोरेपान, उच्च, तरतरीत व श्रीमतीच वैभव मुखावर व हालचालीवर दिसून येणार. एकेकाळी या भागातील ते श्रीमत जमीनदार व घरवाले माणूस. त्याचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यांचा व मॉरिशसचे पतप्रधान डॉ. राम गुलाम याचा जन्म एकाच दिवशी व एकाच महिन्यात व एकाच ताली झाला आहे. डॉ. राम गुलाम यांची बायको त्याच्यापेक्षा वीस वर्षांनी लहान आहे. येथील विनायक मंदिराला आपण आपली 'माती' (जमीन) दिली, असं रामचंद्र हरी मला म्हणाले. ३-४-८० ला दुपारी ११ ला दयानंद लडकिया हे मोटारीने आले व मला पोर्ट लुईसला श्रीमती दया बाबाजी हिच्याकडे घेऊन गेले. दुपारच जेवण तिच्याकडे. (६-५-८०) दयानंद लडकिया व त्याची बायको सौ. इद्राबाय (मराठी शिक्षिका) आमच्याबरोबर गप्पागोष्टींना होत्या. दयानंद लडकिया नंतर मला म्हणाले, 'तसे पाहिले तर मराठी मंडळीनी मॉरिशसमध्ये पूर्वीपेक्षा आता खूप प्रगती केली आहे... तर त्याच संध्याकाळी (३-४-८०) दया बापू मला त्यांचे काका व 'रामा कुटुंबा'तील एक वयोवृद्ध गृहस्थ 'ज्ञानेश्वर रामा' (७५) यांच्या घरी घेऊन गेला. त्या घरात पाऊल ठेवल्या क्षणापासून त्या घराच एक आंतरिक 'भकासपण' मला जाणवत होत. हे रामा गृहस्थ अखड बोलत होते व मी ऐकत होतो. त्यांची घराण्याची कहाणी त्यांनी मला सांगितली. आपल्या वैभवाची व दुर्दिनाची. येथील मराठी समाजाला कुणी नेता नाही, असं ते म्हणाले. शिवा बापू, गणू गगाराम हे येथील राजकारणात

स्थान मिळवूनही त्यांनी मराठी समाजासाठी काही केले नाही असं ते म्हणाले. आजच्या मॉरिशसमधील राजकीय परिस्थितीवर त्यांनी कडाडून टीका केली. येथील सगळे राजकीय पुढारी निर्लज्ज (shameless) व स्वार्थी आहेत, ते म्हणाले. डॉ. राम गुलाम अजूनही त्रेसफुली निवृत्त होऊ पहात नाहीत. एक आठवड्यापूर्वी लेजिस्लेटीव्ह असेंब्लीत तर सरकारी पक्षाचा पराभव झाला असताही हे सरकार आपल्या जागेचा राजीनामा न देता सत्तेला चिकटून राहिले. यासारखी नामुष्कीची घटना दुसरी कोणती नसेल ते म्हणाले. येथील तरुणाबद्दल बोलताना ते म्हणाले, **They want to work less and want money more...** (त्यांना काम कमी करायला हवय व पैसे जास्त हवेत). एक उदाहरण देऊन ते म्हणाले की सकाळी एकदा आपण समुद्रकिनार्यावर गेलो असता सकाळी आठ वाजल्यापासून दहापर्यंत काही तरुण झाडांच्या सावलीत झोपून राहिले होते. रामा म्हणाले, मी त्यांना विचारल की तुम्ही काय उद्योगधदा करता ? तर ते म्हणाले, 'डेव्हलपमेंट बोर्ड' (Development Board) काम करतो. साडेसातला आम्ही तिथे जातो. हजेरीपटात सही करतो व बाहेर पडतो. या तरुणांना काम करण्यासाठी D B कडे काम आहेच कुठे ? या तरुणाना कोण त्रिघडवत ? ते म्हणाले हे सरकारच त्याचा नाश करीत आहे. त्यांना आळसाची सवय लावीत आहे. येथील D. B. हे बेकार तरुणांनी रागावून विध्वंस करू नये व निवडणुकीत आपल्या लेबर पक्षाला मते घालावीत म्हणून त्यांना कोणतेही काम नसतानाही नोकरी देण्यासाठी तयार करण्यात आले आहे. श्री. रामा यांनी मला कागदावर लिहिलेली रामा कुटुंबाची वंशावळ दिली. काल दुपारी (५-५-८०) वीरबरोबर स्मिताच्या घरी वाकवाला हिरू कुटुंबात गेलो. या विभागाला (मराठी हॉल व तामीळ टेपल जवळचा) कॅंप बम्बई किंवा बॉम्बे (Camp Bumbai or Bombay) म्हणून नाव आहे हे मला कालच कळल. हिरू कुटुंबातील एक ज्येष्ठ गृहस्थ बाबूराम हिरू मला म्हणाले, पूर्वी मराठी मंडळी मुंबईहून आली ती याच भागात बहुसंख्येने राहिली. हिरू कुटुंबात मला स्मिता (विद्या हिरू)च्या शेजारी राहणारे पुजारी आत्माराम हिरूही भेटायला आले.

८-५-८०

आनंद मल्लू व त्याचे मुलगे सजू व आशू बरोबर संध्याकाळी दागोचियेर (Dagotiar) येथे 'मराठी मंडळी'नी माझे स्वागत केले. आनंद मला मोटारीतून काहीसे दूर एकाकी असलेल्या या खेड्यात घेऊन गेला. दागोचियेर येथील मराठी मंडळी मराठी लोकानी बांधलेल्या शिवमंदिरात एकत्र आली होती. बाया, मुले, म्हातारी व तरुण अशी कामकरी-कष्टकरी मंडळी शिवमंदिराच्या सभागृहात मोठ्या उत्सुकतेने बसलेली होती. पंधरा वर्षापूर्वी मराठी मंडळींनी हे देऊळ बांधले व ते सर्व धार्मिक उत्सवाचे व

शक्षणिक, सामाजिक कार्यांचे केंद्रस्थान बनवले. तीनशे मराठी कुटुंबे या गावात आहेत व बहुतेक मंडळी ऊसाच्या शेतात मजूर म्हणून काम करतात. तरुण लोक फारसे शिकत नाहीत अशी तक्रार येथील कार्यकर्त्यांनी केली. एकूण चाळीस मुले मराठी भाषेच्या वर्गात शिकतात असे सांगण्यात आले. 'दागोचिया मराठी मंडळी' संस्थेचा कार्यवाह आनंद सोमा व सभासद आत्माराम सोनिया व ग्यानदेव ईटीया हे येथील मराठी भाषेचे —२— मंडळी नाटकात भाग घेतात. सभेला सुरुवात होण्यापूर्वी दागोचियार मुलींनी मराठी गाणी म्हटली. निलाबाय ईटीया या मुलीला मॉरिशस बेटावर झालेल्या मराठी नाट्य स्पर्धेत अभिनयाचे दुसरे पारितोषिक मिळाले. ती एका कारखान्यात सुपरवायझर म्हणून काम करते. बरेचसे तरुण स्त्री-पुरुष चहाच्या व ऊसाच्या शेतात मजूर म्हणून काम करतात त्यामुळे सभागृहातील मंडळी काहीशी गरीब परिस्थितीतील वाटत होती. घराघरात फिरून त्यांनी पैसा गोळा केला आणि देऊळ बांधले. मॉरिशस मंत्रीमंडळातील मंत्री नामदार सखाराम यांनी जमीन दिली. आनंद सोमा म्हणाले की येथील फक्त एका पुजारीला सरकारकडून तनखा मिळतो. पुजाराचे नाव गोपाळ कृष्णा. बाकी सरकारी अनुदान मिळत नाही. नंतर आनंद सोमा मला म्हणाला की, मी व माझी आई एकमेकाशी मराठीतच बोलतो. तिच्याशी बोलताना मी एकही क्रियोळ (Creole) शब्द वापरीत नाही. मात्र वडिलांशी बोलताना क्रियोळ बोलतो. वडिलानाही मराठी बोलता येते. आता पुढील मराठी लोक मराठी शिक्षणाकडे लक्ष देत आहेत. आता पूर्वीपेक्षाही जास्त मराठी लोक जास्त मराठी शिकत आहेत. We speak rough Marathi but teaching is now getting into Primary Schools. आम्ही ओबड धोबड मराठी बोलतो पण आता मराठी शिक्षण प्राथमिक शाळेमध्ये आलय. सिताराम ईटीया मला म्हणाला. सध्याकाळी परत आल्यावर आनंद मल्लूचे काका (वय वर्षे ७१) त्याचे नाव नाना परभू सावंत, आपल्या कुटुंबाबद्दल बोलताना मला म्हणाले की आपला पूर्वज बाबल्या सावंत (त्याचे नाव लक्ष्मण मल्लू) प्रथम या बेटावर सावतवाडी भागातून आला. त्याचा मुलगा महादेव मल्लू व महादेव मल्लूचे मुलगे बाल सावंत मल्लू म्हणजे आपण व दुसरे जयदेव सावंत मल्लू. जयदेव हे आनंद व विरजानंत याचे वडील. नानानी काही कोकणी लोकगीते म्हणून दाखविली. त्यापैकी एक असे :

काळी कोंबडी करकरते जिऱ्यामिऱ्यासाठी
 करगे बथनी तिखट काजी माझ्या जिवासाठी
 जी जी जी डुमक

संध्याकाळी ५ वाजता बाबूराम गणेश व गोविंद सोनू मला क्लुनी (Cluny) मराठी श्रीकृष्ण मंदिर मडळी यांनी आखलेल्या नाइया स्वागत समारंभाला घेऊन आली. क्लुनी हे गाव देखील दूर पहाडात व एकाकी वसलेले आहे. संध्याकाळचा काळोख व रात्रीचे वातावरण भयाण व भकास वाटत होते. सुमारे दीडशे स्त्री-पुरुष-मुले मंदिरात जमली होती. क्लुनीतील नऊ सस्थानी मिळून माझे स्वागत केले. त्या सस्था अशा १) क्लुनी श्री एकमती सभा २) क्लुनी सिंगमाकाली आमिने टेम्पल ३) क्लुनी मरियम टेम्पल ४) क्लुनी युनेस्को यूथ क्लब ५) क्लुनी फ्रेंडशिप क्लब ६) क्लुनी युमेन्स असोसिएशन ७) क्लुनी बॉयज स्काऊट ८) क्लुनी सेंट जॉन ए. बी. ग्रुप ९) क्लुनी व्हिलेज कौन्सील त्यामुळे या सभेत सर्वभाषिक व सर्व धर्मांचे लोक होते. मराठी, तामीळ, तेलगू, भोजपूरी, हिंदी, बिहारी, ख्रिश्चन, हिंदू, वगैरे लोक होते. अध्यक्ष धनाजी नावजी यांनी हिंदीत प्रास्ताविक भाषण केले. नंतर श्री. भागोजी यांनी मुलामुलींकडून प्रार्थना गीत सादर केले. ते गीत असे होते :

करु प्रार्थना गजानना । बुद्धी दे रे सर्वाना

कुमारी शाता किस्ना या लहान मुलीने सर्वांच्या वतीने मला पुष्पगुच्छ दिला. श्री. भागोजी यांनी मराठीत माझी ओळख करून दिली. नंतर श्री. भजनवधू साधू यांनी सर्व सस्थांच्या वतीने हिन्दीमध्ये भाषण केले. ते म्हणाले, “हमारे स्वदेशसे आये हुये हमारे मेहमान पुण्यक्षेत्र भारतभूमीसे आये हैं । हम सब लोग यहाँ मराठी भाषी, तामीळ भाषी, तेलगू व हिंदी भाषी हैं । हम हिंदू हैं । आर्य वंशसे आये हैं । साहित्यिक रुपसे हमें बात दिखाये । गावके कलकत्तेभाय । मराठी भाय और सभी की औरसे मैं आपका स्वागत करता हू ।” नंतर तेथील तरुण मडळींनी तबला पेटीच्या साथीवर भोजपुरीत गाणे म्हटले. येथील शाळेतील लहान मुलींनी मराठी कविता म्हटल्या. नंतर मग माझे भाषण झाले. भाषणानंतर मला काही प्रश्न विचारण्यात आले. एक सवाल असा. भाषाओंसे झगडे होंगे तो क्या करना ? या प्रश्नाचे उत्तर भारतातील बहुभाषिक समाजातील एकात्मतेच्या उदाहरणानी मी दिले. श्री. गोविंद सोनू (वय वर्षे ७१) ह्याचा जन्म क्लुनी गावातच झाला होता. येथील सर्वात वडील माणूस तेच होते. चहाच्या वेळी सोनू घराण्यातील सोमा सोनू व पार्वतीबाई शिवाजी सोनू ही वडील मडळी मला भेटली. नंतर सर्वांनी गायलेल्या शांतीपाठाने समारंभाचा समारोप झाला. नंतर तेथील तामीळ समाजाचे प्रमुख आरमड मथाले यांनी मला तामीळ टेम्पल पाहायला नेले. त्या मंदिरातील अनेक देवदेवतांच्या मूर्ती व वातावरण भारतातील प्राचीन जुनाट देवालयासारखे दाटीवाटीचे वाटत होते.

दुपारी जयराज लक्ष्मण, देवानंद धळू, शकुन गगाराम हे मराठी तरुण मला “विठो सेंटर” बांधले जात आहे त्या जागेवर घेऊन गेले. या तरुण मराठी मंडळींची आकांक्षा “विठो सेंटर” हे मॉरिशस बेटावरील मराठी संस्कृतीचे प्रमुख सर्वांगीण केंद्र व्हावे अशी आहे. त्यासाठी वर्गणीच्या रूपाने व अन्य सांस्कृतिक व कलात्मक मार्गानी ते निधी गोळा करीत आहेत. महाराष्ट्रातील धनिकानी व मॉरिशस बेटावरील मराठी माणसांशी बंधूभाव मानणाऱ्या मराठी भाषिकानी ‘विठो सेंटर’ उभारण्यासाठी आपल्या मदतीचा हात द्यावा अशी आपली इच्छाही त्यांनी माझ्याकडे व्यक्त केली. विठोवा रघुमार्डेचे देऊळ, छत्रपती शिवाजी महाराजांचा पुतळा, मराठी भाषेचे सदर्भ ग्रंथ व ग्रंथालय व वस्तुसंग्रहालय, महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक, साहित्यिक, सामाजिक, राजकीय, संगीत, नाट्य, लोकनृत्य व सामाजिक व धार्मिक परंपरा दाखविणाऱ्या ऐतिहासिक वस्तूंची दालने ह्या ‘विठो सेंटर’मध्ये समाविष्ट करण्याचा मराठी मंडळींचा सकल्प आहे

सध्याकाळी ५ वाजता ‘वाकवा’ येथे मराठी हॉलमध्ये मला निरोप देण्यासाठी व ‘मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशन’ व ‘महाराष्ट्र मॉरिशस मित्र मंडळ’ ह्यांच्या परस्पर सहकार्याबाबत विचारविनिमय करण्यासाठी कार्यकर्त्यांची एक सभा भरविण्यात आली. बाबूराम गणेश अध्यक्षस्थानी होते. त्यांनी आपल्या भाषणाने सभला सुखात केली. ते म्हणाले, ‘श्रीयुत नेरुरकर याना आम्ही मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशनच्या वतीने यदाच्या ‘महाराष्ट्र दिन व शिवाजी उत्सव’ या समारंभाचे मुख्य पाहुणे म्हणून आमंत्रित केले. त्यामागे आम्ही दोन उद्दिष्टे ठेवली. एक म्हणजे मॉरिशस बेटावरील मराठी मंडळींमध्ये स्वतः राहून व त्यांच्याशी बोलून त्यांनी मॉरिशसमधील मराठी मंडळींवर एक पुस्तक लिहावे. दुसरे म्हणजे आम्ही मराठी भाषेच्या व संस्कृतीच्या संवर्धनासाठी या बेटावर कसे कार्य करीत रहावे, या कार्याच्या पद्धतीमध्ये आम्ही कोणते रास्त बदल करावेत, भाषेच्या समस्या आम्ही कशा सोडवाव्या, महाराष्ट्र राज्याचे सरकार व महाराष्ट्रातील मराठी बांधव ह्या बाबतीत आम्हाला कोणते मार्गदर्शन व सहाय्य करू शकतील ह्याचे मार्गदर्शन श्री. नेरुरकरांनी आम्हाला करावे.’ नंतर कार्यकर्त्यांची विविध प्रकारची चर्चा विविध समस्यांच्या बाबतीत व विशेषतः ‘मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशन’ व ‘महाराष्ट्र मॉरिशस मित्र मंडळ’ ह्यांच्या सहकार्याबाबत झाली. पूर्वग्रह समज-अपसमज एकमेकांचे दूर करण्यात आले. आनंद सोनू, विरजानंद मल्लू, कुमारी निर्मणी रघू, प्रेम लक्ष्मण वगैरेंची भाषणे झाली. एकूण पुढील कार्याची रूपरेषा काहीशी खालीलप्रमाणे आखण्यात आली.

१) मॉरिशस मराठी मडळी फेडरेशनच्या वतीने दरमहा मराठी, हिन्दी व इंग्रजीमध्ये एक वार्तापत्र (News Bulletin) काढण्यात यावे.

२) लहान लहान पुस्तिका मराठी शिक्षकाना मार्गदर्शनपर अशा प्रसिद्ध करण्यात याव्यात.

३) महाराष्ट्र मॉरिशस मित्रमंडळाने महाराष्ट्र सरकारशी संपर्क ठेवून मॉरिशस-मधील मराठी तरुण मुलामुलींच्या शिक्षणासाठी महाराष्ट्रात खालील सोयी उपलब्ध होतील असे पहावे.

अ) विविध वैद्यकीय महाविद्यालयांमध्ये प्रवेश. निदान एका मराठी भाषिक विद्यार्थ्यांसाठी वैद्यकीय महाविद्यालयात एक तरी जागा आरक्षित ठेवावी व त्याला किंवा तिला शिष्यवृत्ती देण्यात यावी.

ब) वास्तुशास्त्र व वास्तुशिल्प या महाविद्यालयांमध्ये मॉरिशस बेटावरील मुलामुलींसाठी प्रवेश आरक्षित करणे.

क) मराठी भाषेच्या अध्यापनाचे शिक्षण देणाऱ्या मराठी भाषा प्रशिक्षण महाविद्यालयातून शिक्षण घेता यावे म्हणून महाराष्ट्र सरकारने मॉरिशस बेटावरील मराठी भाषेच्या शिक्षकाना प्रवेश व शिष्यवृत्ती द्यावी.

ड) मराठी भाषा कशी बोलली जाते व या भाषेत गाणी, कविता, अभंग, ओव्या कशा म्हटल्या जातात ह्यांच्या ध्वनीफिती मॉरिशस बेटावरील मराठी शिक्षकांसाठी महाराष्ट्रातील विद्यापीठानी व संस्थानी आम्हाला उपलब्ध करून द्याव्यात.

इ) मॉरिशस बेटावर चालणाऱ्या रविवारीय मराठी भाषेच्या शाळांतील (Sunday Marathi Schools) विद्यार्थ्यांना मराठी भाषेच्या विशेष परीक्षाना बसता यावे म्हणून महाराष्ट्रातील 'मराठी साहित्य परिषदेने' आपले सहकार्य द्यावे व साहित्य परिषदेच्या मराठी परीक्षा मॉरिशसमध्ये घ्याव्यात.

सभा संपल्यानंतर वाटेतच वाकवा येथील 'महात्मा गांधी आश्रम'ला मी धावती भेट दिली. या संस्थेचे थोर गांधीवादी कार्यकर्ते व महात्मा गांधी व आचार्य विनोबा भावे ह्यांचे मॉरिशस बेटावरील पट्टशिष्य कै. सहदेव रामा याना मी मनोमन मानवदना दिली. सहदेव रामा हे मॉरिशस बेटावरील एक महनीय सेवाभावी व्यक्तीमत्त्व होते. मॉरिशसचे पंतप्रधान डॉ. सर शिवुसागर राम गुलाम ह्यांच्याबरोबर बेटावरील ब्रिटीश साम्राज्याशी स्वातंत्र्यलढा देणारी 'लेबर पार्टी' स्थापन करण्यात सहदेव रामा ह्यांचा

सिंहाचा वाटा होता. नुकतेचे सहदेव रामा ह्याचे वयाच्या व्यांश्रीच्या वर्षी निधन झाले होते. महात्मा गांधीप्रमाणेच किरकोळ देहयष्टी, कृश शरीर, सदैव समाज-कार्यमग्न, अगात खादी कपडे, डोक्यावर खादी टोपी, पायात वहाणा, असे सहदेव रामा पुष्कळदा विनोदाना भेटायला भारतात येत असत. त्या त्या वेळी मुंबईत मी त्यांची आवर्जून भेट घेत असे. त्यांच्याशी बोलताना त्यांच्याकडून मॉरिशस बेटावरील भारतीय समाजाच्या सुखदुःखाचा, आशाआकाशांचा, धडपडीचा, विकासाचा व अतर्बाह्य सामाजिक परिवर्तनाचा एक चित्रपटच माझ्यासमोरून झरझरत असे. सौम्य, मृदुभाषी, मोरस मराठी भाषेत बोलणारे, हिंदी व भोजपुरी भाषेवर प्रभुत्व असलेले सहदेव रामा हे आज मॉरिशस राष्ट्राचे सेवेचे, त्यागाचे व सामाजिक नैतिकतेचे प्रतीक बनले आहेत. त्यांच्या अविरत कार्यनिष्ठेमुळेच म० गांधींची स्मृती 'महात्मा गांधी आश्रमा'च्या स्वरूपात मॉरिशस बेटावर चिरतन स्वरूप पावली आहे.

नंतर वाकवा येथे एका चिनी भोजनगृहात मॉरिशस मराठी मंडळी फेडरेशनच्या कार्यकर्त्यांकडून मला निरोपाने भोजन देण्यात आले.

११-५-८०

मी सध्याकाली एअर इंडियाच्या विमानाने मॉरिशस बेटावरून भारतात येण्यासाठी उड्डाण केले. आनंद सावंत मल्लू, विरजानंद, बाबूराम गणेश, त्याची बायको सौ. निर्मला, शंकर आपाजी, देवजी पडीया व त्याचे बडील व अन्य मंडळी मला निरोप देण्यासाठी आली होती. बाबूराम गणेश मला आपल्या मोटारीतून विमानतळावर घेऊन आला होता. आणखी एक अनपेक्षित घटना घडली. मी सर्वांशी एकाचवेळी बोलत होतो व सर्वांचे म्हणणं ऐकत होतो. हृदय भावनेन उचंबळत होत. त्याच क्षणाला एक तरुण-त्याच नाव के. परमेसूर-माझ्यासमोर उभा राहिला. भोजपुरी समाजातील देखणा, नम्र, हसतमुख. मी त्याच्याकडे पहातच राहिलो. मुंबईत शिक्षणासाठी तो काही वर्षांपूर्वी आला होता. आमच्या घरी मी व माझी पत्नी त्याचं नेहमी घरगुती स्वागत करीत होतो. त्याच्या हातात माझ्यासाठी एक भेटवस्तू होती. तो मॉरिशस शिक्षण सस्थेत शिक्षक प्रशिक्षण घेत होता. सस्थेतील माझ्या भाषणाला तो उपस्थित होता व आपल्या घरी पुनः पुनः येण्याच त्यानं मला आमंत्रण दिले होते पण मला काही त्याच्या घरी जाणं जमलं नव्हतं. ती चुटपुट त्याला समोर पहाताच मला अधिकच जाणवली. तो हसला. मला त्याने प्रेमभावनेने ओथबलेल आलिंगन दिले आणि भेटवस्तू माझ्या हातात ठेवली. तो एक कलासुंदर फोटो आल्बम होता. त्यात पहिल्याच पानावर स्वतःच्या हस्ताक्षरात व इंग्रजीत परमेसूरने लिहील होतः

To a gentleman called Mr. P Nerurkar from Bombay : In

remembrance for having known you in Bombay during my studies.

In respect of your human qualities and your simplicity in life and the good thoughts you had for me. With belief that you'll still remember me in spite of the vast ocean that separates us

This present is not a present for me but through this simple present I am trying to convey my good thoughts to you and your gentle wife for the so nice consideration I had, whenever I came to knock at your door, I still remember the good welcoming attitudes of you and your wife.

विमान उड्डाण करीत होत व माझ्या मनात मात्र मॉरिशस वेद्यावर ऐकलेल्या एका भोजपुरी लोकगीताचे सूर भावनाळू होऊन आत आत लयदार उमटत होते. ते गीत होत ते असं

मॉरिशस देश एक नगिना
जहाँ बसत लोक प्रवीणा
आये एक दिना
रह गये छह महिना

क्रान्तिमधील तरुणांच्या झुंजार व क्रांतिकारी संघटनांनी
सौ. जीलाबाय बापू याना दिलेले मानपत्र पत्रकार परिषदेत
पत्रकाराना दाखविताना सौ. बापू,

सौ. शीलाबाय बापू

सौ. शीलाबाय बापू! आमच्या मॅदमोसाय बापू! आज गेली दहा बारा वर्षे तरी शीलाबाय बापूच नाव मॉरिशस बेटावरील लहान थोर, गरीब श्रीमत, मजूर मालक, बुद्धिमत आणि राजकीय कार्यकर्ते, अस मळ्यातील आणि बदरावरील कामगार, साखर कारखान्यातील आणि जंगल खात्यातील श्रमिक यांच्या ओठी रूळत आल आहे. काही महिन्यापूर्वी पुनः एकदा मॉरिशस बेटावर चुरशीची राष्ट्रीय निवडणूक झाली. या निवडणुकीत मॉरिशस बेटावरील सवाने (Savanne) या दक्षिणेकडील दाट जंगल व मागास विभागातील कामगार, मजूर व मध्यमवर्गीयांनी सौ. शीलाबाय बापू यांना बहुसंख्य मताने निवडून दिले. यदाच्या राष्ट्रीय निवडणुकीत निवडून आलेली ही एकमेव स्त्री. सौ. बापू या मॉरिशस बेटावरील तरुण पतप्रधान वॅ. अनिरुद्ध जगन्नाथ यांच्या नव्या मन्त्रिमंडळातील 'बुमेन्स राईट' व 'बुमेन्स अफेर्स' (स्त्रियांचे प्रश्न) या खात्याच्या मंत्री आहेत. तरुण, पस्तीशी चाळीशीतील, देहाने तशीच बुद्धीने देखणी. मॉरिशस बेटावरील मराठी समाजातील प्रसिद्ध रामा घराण्यातील शीलाबाय बापू ही दयाराम बापू या तरुण शेतीसशोधन व शेतीवर्धन खात्यातील उमद्या, बुद्धिमान व कर्तबगार मराठी तरुणाची पत्नी आहे. दोघानाही दोन सुंदर मुली आहेत. वाकवा या मॉरिशस बेटावरील नगरीत सुंदरस त्यांच घर आहे आणि या घराभोवती फळाफुलांची सुंदर बाग बापू दांपत्याने लक्षवेधी अशी विकसित केली आहे. या बागेतील फुलाफुलासारखा सौ. शीलाबाय बापूचा ससार फुलत राहिला आहे.

झुंजार नेत्या

पण सौ. शीलाबाय बापू ही केवळ ससारी स्त्री म्हणूनच जगण्याचे साफ नाकारते. तिचा आणि माझा परिचय ती नुकतीच विवाहिता झाली असता, १९६७ साली मॉरिशस बेटावर झाला मी कै. नारायणराव वालावलकर यांच्या 'धी ग्रेट रॉयल सर्कस' बरोबर पूर्व आफ्रिकेचा दौरा संपवून मॉरिशस बेटावर पाऊल टाकल होत. त्या माझ्या मुक्कामात उत्तरेकडील प्लाक (Flaque) परगण्यात शीलाचे बयोवृद्ध वडील श्री. रामा (कदम) यानी मला आपल्या घरी पाहुणचार केला होता. शीला त्यानंतर १९६९ साली उच्च शिक्षण घेण्यासाठी भारतात आली व तिचे पालकत्व मी केले होते. पाल्याच्या 'पालें महाविद्यालया'त काही काळच शीला शिक्षण घेऊ शकली. मध्येच तिला मॉरिशसला जावे लागले आणि १९७० सालापासून तिने मॉरिशसच्या तरुण पिढीने सुरू केलेल्या वादळी राजकारणात स्वतःला झोकून दिले. त्याच काळात मॉरिशसमधील सतप्त व सुशिक्षित तरुण तरुणींनी प्रस्थापित सरकार-विरुद्ध वर्गीय लढा उभारला. एम. एम. एम. (मिलिटॅन्ट मॉरिशस मुव्हमेंट) म्हणजे 'लढाऊ मॉरिशस चळवळ' नावाचा पक्ष काढला. या तरुण बंडखोर पक्षाने डॉ. सर शिवूसागर रामगुलाम यांच्या त्यावेळच्या भाडवळदारांचे वर्चस्व असणाऱ्या सरकारकडे आपल्या न्याय्य मागण्या मागायला सुरुवात केली व ऊसमळ्यावर व अन्य व्यवसाय क्षेत्रात होणाऱ्या कामगार श्रमिकांच्या अमानुष पिळवणुकीविरुद्ध जोरदार आवाज उठवला. आश्चर्य म्हणजे एमेमचे आघाडीचे नेतृत्व शीलाबाय बापू या काळात करीत होती तिच्या प्रभावी वक्तृत्वाने व अभ्यासू बाण्याने ती हजारो कामगारांची आवडती व झुंजार नेता बनली. मॉरिशस बेटावरील 'झाशीची राणी' असे तिचे वर्णन तेव्हापासून आजही केले जाते.

भ्रष्टाचाराविरुद्ध आवाज

सौ. शीलाबाय बापूच्या सामाजिक व राजकीय जीवनाचा बोलपट थोडक्यात असा आहे. (१) इ. स. १९७० साली 'सोशल वेलफेअर सेंटर' वर ती काम करीत असता तेथील भ्रष्टाचाराविरुद्ध तिने आवाज उठवला. नोकरीचा राजीनामा दिला.

(२) इ. स. १९७०. बेटावरील तरुण बुद्धिमत्ताना सघटित करून ७०-७१ सालात तिने व इतर तरुणांनी पॉल वेलिंजर या फ्रेंच तरुणाच्या नेतृत्वाखाली 'एमेम' [M M. M] पक्षाची स्थापना केली.

(३) इ. स. १९७१ साली मॉरिशस बेटावर 'आणीबाणीची परिस्थिती' (इमर्जन्सी) जाहीर करण्यात आली. एमेम पक्षाच्या नेतृत्वाखालील छत्तीस कामगार

सघटनांवर बंदी घालण्यात आली. तरुण नेत्यांना व कामगाराना तुरुंगात टाकण्यात आल. या काळात कामगारांची व कामगार नेत्यांची तुरुंगातून सुटका करण्यासाठी सौ. शीलाबाय बापू हिने आपल्या अमोघ वक्तृत्वाने व बहादुर नेतृत्वाने आकाश-पाताळ एक केल. सर्वांची सुटका करविली.

(४) इ. स. १९७२ साली इंग्लंडची महाराणी एलिझाबेथ हिने मॉरिशस बेटाला भेट दिली तेव्हा या भेटीविरुद्ध मोर्चे नेण्यातही सौ. शीलाबाय बापू हिने पुढाकार घेतला होता. १९७०-७१ चा काल हा मॉरिशस बेटावरील अधारातला काळ होता. (द डार्केस्ट पीरियड इन हिस्टरी) एक प्रकारची गोऱ्या भाडवलदाराच्या अप्रत्यक्ष दडपणाखालील हुकुमशाही त्या बेटावर सुरू झाली होती शेकडो लढाऊ तरुण तरुणीना तुरुंगात डांबण्यात आल होत. या काळात एकमेव स्त्रीच नेतृत्व व लढाऊ-बाणा (सौ. शीलाबाय बापू त्याला छत्रपती शिवाजी परपरेतला 'मराठी बाणा' म्हणते) सौ. शीलाबाय बापू याच्या कर्तृत्वाने बेटावर तळपत व झळकत होता.

(५) इ. स. १९७३ साली 'एमेम' पक्षाने आपल्या पक्षाची पुनर्रचना करून पक्षाचे अध्यक्षपद सौ शीलाबाय बापू याना दिले. डाव्या मार्क्सवादी विचार-सरणीच्या या तरुणांच्या पक्षाचे अध्यक्षपद शीलाबायकडे आले तेव्हा ती अवघी पचवीस वर्षांची होती. तेव्हापासूनच मॉरिशस बेटावरील सर्वश्रेष्ठ राजकीय पुढाऱ्या-मध्ये शीलाबाय बापूची गणना होऊ लागली.

(६) इ. स. १९७६ च्या डिसेंबर महिन्यात मॉरिशस बेटावरील राष्ट्रीय निवडणूक झाली कात्राबोन व रोझहिल या मतदारसंघातून (२१००० मतदार) सौ. शीलाबाय बापूने निवडणूक लढविली. पण तिला पाडण्यासाठी बेटावरील पुजीपतीनी पाण्यासारखा पैसा ओतला होता. अवघ्या ५५ (पचावन्न) मतानी शीलाबायला अपयश आले. पण एमेम पक्षाने साठपैकी तीस जागा जिंकल्या.

(७) इ. स. १९७७ साली 'रोझहिल' नगरीतील नगरपालिकेच्या निवडणुकीत सरकार पक्षाच्या उमेदवाराविरुद्ध १२०० मते अधिक मिळवून सौ. शीलाबाय बापू निवडून आली व त्या नगरीची 'डेप्युटी मेयर' झाली. विशेष म्हणजे मॉरिशस बेटावरील ती पहिली स्त्री मेयर (वूमन मेयर) होती.

(८) इ. स. १९७८ साली 'एमेम' पक्षातील अतर्षिरोधाने तणाव वाढत गेले त्या पक्षातील गोऱ्या वर्गाच्या तरुणांनी भारतीय सामाजाविरुद्ध (ज्याचे पूर्वज भारतीय होते व त्यांची संख्या बेटावर एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे पचावन्न टक्के आहे) व संस्कृतीविरुद्ध कारवाया करायला सुरुवात केली. तेव्हा मात्र सौ. शीलाबाय बापू हिने 'एमेम' पक्षातून तेवढ्याच भारतीय बाण्याने अंग काढून घेतले. याच काळात

मॉरिशस बेटावरील सर्व श्रमिक कामकरी व बुद्धिजीवी स्त्रियांची व्यापक सघटना प्रथमच सौ. शीलाबाय बापू यांच्या नेतृत्वाखाली उभी राहिली. आजही मध्यमवर्गीय व श्रमिक कामगार वर्गातील कष्टकरी व व्यावसायिक श्रमजीवी स्त्रियांचे एकमेव पुढारीपण सौ. शीलाबाय बापू याच या बेटावर करित आहेत. त्या बेटावर पहिला महिला खराखुरा व झुंझार अशा 'स्त्रीमुक्ती'चा व स्त्रियांच्या पिळवणुकीविरुद्ध लढा शीलाबाय बापू हिनेच उभारला असे निश्चितपणे म्हणता येईल. 'एमेम' पक्षाने या नव्या राष्ट्रीय निवडणुकांच्या वेळी पुन्हा पक्षात येण्याचे आवाहन सौ. शीलाबाय बापू याना केले होते. परंतु ठाम तात्त्विक बैठकीवर ते तिने नाकारले व आता ती बेटावरील तीन प्रमुख पक्षांच्या युतीने उभारलेल्या पक्षातर्फे उभी राहून बहुमताने निवडून आली आहे. तिने आपली डावी क्रांतिकारी समाजवादी विचारसरणी सांडलेला नाही.

कोकणची कन्या

सौ. शीलाबाय हिचे वडील मला म्हणाले होते की, त्याचे रामा कुटुंबातील पूर्वज सव्वाशे वर्षापूर्वी कोकणातील मालवणकडील सुकळवाडीतील खेड्यातून वेठविगार मजूर म्हणून बेटावर आले होते. म्हणजे एका अर्थाने मॉरिशस बेटावरील इतिहासात प्रथमच एक स्त्री नेता व स्त्री बुद्धिमत् म्हणून निवडून येणारी सौ. शीलाबाय बापू ही कोकणची कन्या आहे याचा कोकणवासीयांना अभिमान वाटल्यावाचून राहाणार नाही असे मला वाटते. राजकारण करित असतानाही मॉरिशस विद्यापीठातील शिक्षक महाविद्यालयात शीला बापू व्याख्याता म्हणूनही काम करित होती. शिक्षणक्षेत्रातही तिने बेटावर नवा विचार मांडला. कृतीशील शिक्षणपद्धतीचा. 'ल् मिलिटंट' (Les Militant) या साप्ताहिकात गेली दहा वर्षे इंग्रजी व फ्रेंच भाषेतून सौ. शीला बापू वैचारिक, सैद्धांतिक, सामाजिक व राजकीय स्वरूपाचे लेखन सातत्याने करित आहेत. इ. स. १९७८ साली त्यांनी या साप्ताहिकात एक लेखमाला लिहून मॉरिशस बेटावरील गोऱ्या भांडवलदारांच्या, मानवतावादाला व भारतीय सामाजाधिष्ठित जीवनपद्धतीला उखळून काढणाऱ्या कारवायाविरुद्ध व त्यांच्या कामगार विरोधी व शोषणयुक्त व्यवहाराविरुद्ध सबळ पुरावे देऊन गौप्यस्फोट केला होता व बेटावरील श्रमिक जनतेचे धन्यवाद मिळविलेले होते. विशेषतः ऊसमळे व साखर कारखाने यांच्यावर मॉरिशस बेटातील चौदा गोऱ्या व काळ्या कुटुंबांचे आर्थिक वर्चस्व कसे चालते ते अर्थशास्त्रीय दाखले देऊन तिने उजेडात आणले होते.

आज नवे लोकशाही सप्तदीय पद्धतीचे मंत्रिमंडळ मॉरिशस बेटावर निवडून आले आहे. वॅ. अनिरुद्ध जगन्नाथ हे बावन्न वर्षांचे तरुण बुद्धिमत् मॉरिशस राष्ट्राचे पंतप्रधान झाले आहेत. मॉरिशस बेटावरचे भूतपूर्व पंतप्रधान व लेबर पार्टीचे

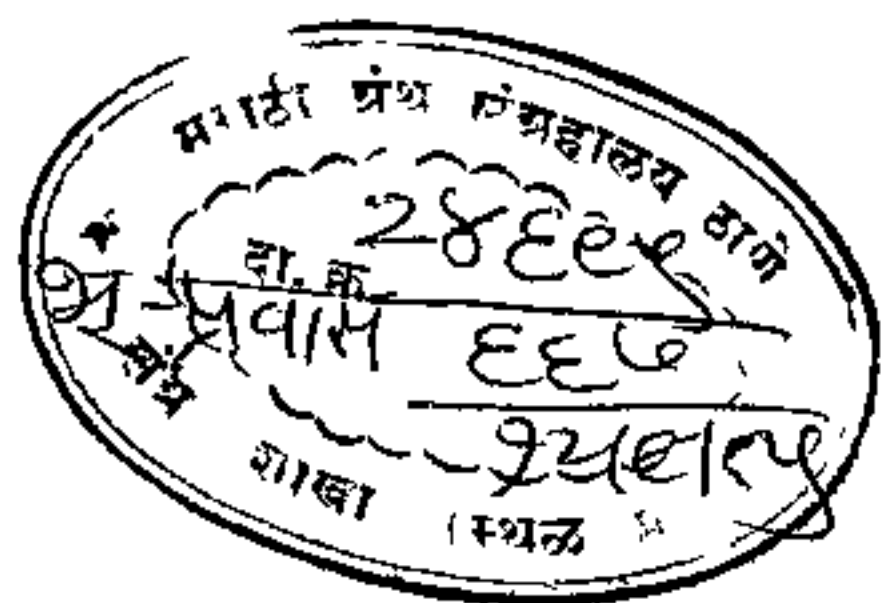
सर्वांचे वयोवृद्ध आवडते लोकनेते 'चाचा' शिवसागर रामगुलाम हे या मॉरिशसचे गव्हर्नर जनरल झाले आहेत. आज त्यांचे वय व्यापैशी वर्षांचे आहे. आता पंतप्रधान अनिरुद्ध जगन्नाथ याच्या नेतृत्वाखालील एकोणीस मंत्र्यांचे मंत्रिमंडळ बेटावर कार्यरत झाले आहे. मंत्रिमंडळ बनविण्यापूर्वी 'मॉरिशस टुडे' या बेटावरील अग्रगण्य दैनिकाने 'ऑन द जाँब' या आपल्या अग्रलेखात लिहिले होते,

'मिसेस शीला बापू, बीइग द ओनली वूमन हॅविंग बीइग इलेक्टेड ऑन द अलाइड टिकिट मस्ट ऑलरेडी बी ऑन द प्राइम मिनिस्टर्स लिस्ट. मि. जगनाथ कॅनॉट अफॉर्ड नॉट टू हॅव ए वूमन इन हिज कॅबिनेट. बीइग ए फोर्सफूल पर्सनॅलिटी, शी इज सर्टनली गोईंग टु बी यूजफूल टू द गव्हर्नमेंट.'

[सौ. शीला बापू सयुक्त तिकीटावर निवडून आलेली एकमेव स्त्री, पंतप्रधानाच्या यादीत असेलच. मिस्टर जगन्नाथ यांना आपल्या मंत्रिमंडळात स्त्री न ठेवणे परवडणार नाही. ती प्रभावी व्यक्तिमत्त्वाची स्त्री असल्यामुळे सरकारला ती उपयोगी ठरणार आहे.]

जाता जाता आणखी सांगितले पाहिजे की मॉरिशस बेटावरील ससदेत 'दाकवा' या परगण्यातून उभे राहिलेले मराठी समाजातील तरुण प्राध्यापक बाबूराम महादू हे सुद्धा तेथील समाजवादी पक्षातर्फे निवडून आले आहेत. त्यांचा जुन्या समिश्र मंत्रिमंडळात मंत्री म्हणून कला व शिक्षण खात्यात समावेश झाला होता.

२३-१०-८३ : रविवार सकाळ

REFBK-0024695

शुद्धिपत्रक

पृ	ओळ	शुद्धवाचन	पृ.	ओळ	शुद्धवाचन	
३	वरून १	कार्यकारी मंडळाच्या	६३	वरून ९	चुटक्या	
६	खालून ४	द्रव्याच्या	६४	खालून ४	कुडुवात	
७	खालून ८	एकाच	६८	वरून २	बेस	
९	वरून ४	मडळीपैकी	७०	वरून ३	शिकलो	
१७	वरून २	पोर्ट लुईस	७८	खालून २	ती	
१७	वरून १२	लोकशाहीची	८८	खालून १३	घटिया	
१७	खालून ८	बेटावरील	८८	खालून १०	है	
२२	वरून ९	धोंडे	८८	,,	९	नहीं
२२	खालून ४	सांगताहेत	८८	,,	९	पाठ्यपुस्तकें
२५	खालून १३	होय	८८	,,	८	नही
२७	खालून १३	ही	८८	,,	८	हैं
३०	वरून ५	मॅडींग	१०५	वरून १३	'सासरे' ऐवजी	
३१	वरून ११	बसलेल्या			'बडील'	
३२	खालून १०	आपला मुलगा	११४	वरून ४	'स्नुषा' ऐवजी	
३३	वरून ३	गोपाळ बापू			'भावजय.'	
३३	खालून ८	मराठी	१२६	खालून १०	'रामा' ऐवजी	
३३	खालून ८	ती खूप			'हरी'	
३५	खालून ५	सावतवाडी	१४०	खालून ७	मराठी भाषेचे	
३६	वरून ७	पवार	१५९	वरून १२	'ती वरीस' ऐवजी	
३६	खालून १०	बोवसिनहून			'तीस वरीस'	
४५	खालून ५	सुदर	१७२	वरून ४	Forynine ऐवजी	
४८	खालून १	रत्नाबाय ही शिवा			Fortynine	
		बापूची भावजय	१७६	वरून ९	LAVAL ऐवजी	
४९	वरून २	दतरे			LE VAL	
५७	खालून २	'पुदर'च	१९१	वरून १	'चना' ऐवजी	
६१	वरून १३	न्हाई			'रचना'	

प्र. श्री. नेरूरकर यांचे साहित्य

- ललित लेख : १. अनवाणी चाल
२. माझ्या आजोळचो वाट
३. वकुळीचो फुले
- लघुकथासंग्रह : १. प्रवासिनी
(महाराष्ट्र राज्य साहित्य पारितोषिक : १९७३)
- कादंबरी : १. किरिस्ताव
२. कॉकटेल
३. गोवा माझा सुखाचा [अनुवादित]
४. रस्ता [अनुवादित]
- नाटक : अशांतता ! शाळा चालू आहे
- बालवाङ्मय : १. हौसा कथा भाग १
२. हौसा कथा भाग २
३. सुब्रह्मण्यम भारती (चरित्र)
- शैक्षणिक : शाळा : उद्याच्या : आजच्या (अनुवाद)
- इंग्रजी : On the Pavement of Life
(नारायण सुर्वे यांच्या कवितांचा इंग्रजी अनुवाद
सौ. कृष्णा चौधरी यांचे समवेत)
- प्रवासवर्णन : १. मॉरिशस डायरी

आ गामी

- ललित लेख : १. समुद्रस्पर्श
- कथासंग्रह : १. रोम्बाट
- कादंबरी : १. म्हातारी
२. धागेदोरे
३. कोण्या एका देशात कोणे काळी
- संपादन : १. कॉम्प्रेड दादा पुरव : स्मृतिग्रथ
२. दशावतार (मॉरिशस मराठी लेखकाचे लेखन)
३. कथा कविता नाट्य : (" ")
- संशोधन } : कोकणी लोकगीते
संपादन }